

MIRILLA

Andrej PLETERSKI, Katja HROBAT,
Radomir JURIĆ, Mario KATIĆ,
Mario ŠLAUS, Benjamin ŠTULAR,
Mirjana TROŠELJ, Tomo VINŠČAK

MIRILA

Kulturni fenomen

Urednika / Editors

Andrej Pleterski, Goran Pavel Šantek

Recenzentki / Reviewed by

Monika Kropej, Katarina Katja Predovnik

Prevod / Translation

Mario Katić, Tibor Komar, Meta Osredkar, Vesna Pintarić, Mario Šlaus, Benjamin Štular

Jezikovni pregled / Proof-reading

Petra Kelemen, Sonja Likar, Goranka Perković, Patrick Sunčan Stone, Olga Supek

Tehnična ureditev / Technical Editor

Mateja Belak

Fotografije / Photographs

avtorji / contributors, Lepa Petri, Ivan Čondić

Likovno-grafična zasnova /

Graphic and art design

Milojka Žalik Huzjan

Oblikovanje platnic / Cover design

Tamara Korošec

Karte / Maps

Benjamin Štular

Priprava slikovnega gradiva in

računalniški prelom /

Preparation of illustrations and DTP

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC

Izdajatelj / Published by

Zanju / Represented by

Jana Horvat, Oto Luthar

Glavni urednik založbe / Editor-in-Chief

Vojislav Likar

Tisk / Printed by

Collegium graficum d. o. o., Ljubljana

Naklada / Printrun

600

Izid knjige sta podprtla / Published with the support of

Javna agencija za knjigo RS, Znanstvenoraziskovalni center SAZU

Fotografija na ovitku / Cover photo

Andrej Pleterski

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503903>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

393.92

MIRILA : kulturni fenomen / Andrej Pleterski ... [et al.] ; [urednika Andrej Pleterski, Goran Pavel Šantek ; prevod Mario Katić ... [et al.] ; fotografije avtorji, Lepa Petri, Ivan Čondić ; karte Benjamin Štular]. - Ljubljana : Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010. - (Zbirka Studia mythologica Slavica. Supplementa ; suppl. 3)

ISBN 978-961-254-205-4

1. Pleterski, Andrej
251763456

© Avtorji. Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

© Authors. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Mirila

KULTURNI FENOMEN

Andrej PLETERSKI
Katja HROBAT
Radomir JURIĆ
Mario KATIĆ
Mario ŠLAUS
Benjamin ŠTULAR
Mirjana TROŠELJ
Tomo VINŠČAK

LJUBLJANA 2010

KAZALO

1 Uvod v mirila (Andrej PLETERSKI)	9
2 Velebitska mirila u kontekstu sakralne geografije južnog Velebita (Tomo VINŠČAK)	11
3 Mirila: porijeklo i značenje (Mario KATIĆ)	15
3.1 Uvod	15
3.2 Dosadašnje spoznaje o mirilima	15
3.3 Moguće porijeklo mirila	21
3.4 Mirila i stećci	27
3.5 Moguće značenje mirila	32
3.6 Zaključak	35
4 Mrtva počivala na Krasu v primerjavi z mirili (Katja HROBAT)	37
4.1 Mirila kot obredna mesta postanka na pogrebnih poteh	37
4.2 Poti pogrebnih procesij kot mejni prostori	37
4.3 Mrtva počivala. Obredni kraji na pogrebnih poteh na katastrskih mejah	38
4.4 Pomen katastrskih mej z obrednega in mitološkega vidika	41
4.5 Mrtva počivala ob vodi in srenjskih mejah na mejah med svetovi	41
4.6 Zaključek: Mirila in mrtva počivala kot obredni kraji prehoda v svet mrtvih	43
5 O tvorni souporabi arheoloških in etnoloških virov in metod (Katja HROBAT in Benjamin ŠTULAR)	45
5.1 Arheologija sodobnosti	45
5.2 O sodelovanju med arheologijo in etnologijo/folkloristiko	49
5.3 Razlike in stične točke v zaznavanju časa in krajine med arheologijo in etnologijo ter ustnim izročilom	50
5.4 Krajina kot element ohranjanja kolektivnega spomina	50
5.5 Povzetek: O tvornem sodelovanju arheologije in etnologije na podlagi "uprostorjenega" znanja o krajini	52
5.6 Zakaj interdisciplinarno raziskovanje miril?	52
6 Arheološka topografija Tribnja (Radomir JURIĆ)	55
6.1 Povijest istraživanja	55
6.2 Prapovijest	56
6.3 Rimsko doba	59
6.4 Srednji vek	60
6.6 Zaključak	61
7 Natpsi i likovni prikazi na velebitskim mirilima (Mirjana TROŠELJ)	63
7.1 Razvrstavanje natpisa i epigrafska analiza	66
7.2 Razvrstavanje likovnog prikaza i interpretacija	76
8 Dimenzije tijela ili veličina duša: fizikalno antropološka analiza problema mirila temeljena na analizi visina (Mario ŠLAUS)	223

9 Časovna opredelitev miril Kruščice in Korit (Andrej PLETERSKI)	105
9.1 Letnice na napisnih kamnih	105
9.2 Stratigrafski odnosi med mirili	105
9.3 Spremembe v gradnji miril	105
9.4 Uporaba znakov križa	109
9.5 Polaganje v skupine, v vrste, čas v mikroprostoru	113
9.6 Preglednica miril, njihovih stratigrafskih odnosov ter oporišč za datiranje	120
9.7 Ovrednotenje in razprava	124
10 Prostor, običaji in spremembe na mirilih Kruščice in Korit (Andrej PLETERSKI)	127
10.1 Korenine	127
10.2 Izbira prostora in usmeritev miril	128
10.3 Ureditev prostora	133
10.4 Napisni plošči miril MK56 in MK21	137
10.5 Simbolika mer	148
10.6 Spremembe	148
10.7 Nova navada	151
11 Katalog miril Kruščice in Korit (Andrej PLETERSKI)	153
11.1 Meritve	153
11.2 Katalog	153
12 Table	185
13 Literatura	197
14 Mirila. A Cultural Phenomenon (<i>Summerries</i>)	209
15 Avtorji	231

CONTENTS

1. Introduction to <i>mirila</i> (Andrej PLETERSKI)	209
2. The Velebit <i>mirila</i> in the context of sacral geography of southern Velebit (Tomo VINŠČAK)	211
3. <i>Mirila</i> : Their Origin and Meaning (Mario KATIĆ)	213
4. <i>Mrtva počivala</i> (“dead resting sites”) in the Karst region versus <i>mirila</i> (Katja HROBAT)	215
5. Theoretical background (Katja HROBAT in Benjamin ŠTULAR)	217
6. Archaeological topography of Tribanj (Radomir JURIĆ)	219
7. Inscriptions and depictions on the Velebit <i>mirila</i> (Mirjana TROŠELJ)	221
8. Measuring bodies or souls and the <i>mirila</i> conundrum – a physical anthropology assessment based on stature analysis (Mario ŠLAUS).....	95
8.1. Materials and methods	96
8.2. Results	98
8.3. Discussion	101
9. Chronological determination of <i>mirila</i> (Andrej PLETERSKI)	225
10. Space, customs and changes. Certain archaeological findings as regards <i>mirila</i> from Kruščica and Korita (Andrej PLETERSKI)	227
11. A catalogue of <i>mirila</i> from Kruščica and Korita (Andrej PLETERSKI)	229
12. Plates	185
13. Bibliography	197
15. Contributors	231

Andrej
PLETERSKI

Mirila so nenavadni kamniti spomeniki, ki so nastali v sklopu posmrtnih obredov (Vinščak, pogl. 2). Ni še raziskano, kje vse so bila. Trenutno so najbolj znana tista, ki ležijo na primorskih po- bočjih Velebita, največjega gorovja Hrvaške. Od tam se širijo naprej proti jugovzhodu. V tej knjigi vzorčno obravnavamo izbrana mirila južnega Velebita. Ker doslej še niso bila deležna monografske znanstvene obravnave, na ta način zapolnjujemo to vrzel in hkrati odpiramo novo, metodološko izjemno zanimivo in pomembno raziskovalno področje evropskega pomena (Hrobat, Štular, pogl. 5).

Ko je nekdo umrl in so bili končani obredi na pokojnikovem domu, so ga odnesli proti cerkvenemu pokopališču. Med potjo so se ustavili samo na posebnem obrednem mestu (*mirilištu*), kjer so opravili obred za ločitev duše od telesa in njeno pravilno umiritev (Hrobat, pogl. 4 in Trošelj, pogl. 7). V tem smislu je to mesto *počivalo*, ki vzpostavlja mejo med svetom mrtvih in svetom živih (Hrobat, pogl. 4).

Izvor besede *mirilo* (mn. *mirila*) lahko razložimo najmanj na dva načina (Trošelj, pogl. 7). Prvi je iz osnove *miriti*, ker so tako mirili duše. Drugi je iz osnove *meriti*, v lokalni ikavski izgovarjavi *miriti*. Gre za opis ključnega dela pri gradbenem nastanku mirila. V večini znanih primerov (Katić, pogl. 3) in povsod v Velebitskem podgorju (Trošelj, pogl. 7) so pokojnika položili na tla in postavili po en kamen h glavi in k nogam. Izročila deloma poudarjajo merjenje telesa, deloma pa merjenje duše. Zato smo opravili antropološko primerjavo dolžin miril z ostanki okostij bližnjega novodobnega prebivalstva na Hrvaškem. Analiza (Šlaus, pogl. 8) je pokazala številne pomembne razlike, ki jih ne bi bilo, če bi merili samo telesa.

Pogrebni sprevod je nato nadaljeval pot do cerkvenega pokopališča, kjer so truplo pokopali. Grob je bil nekoč brez oznak. Pač pa so se pozneje svojci vrnili in zgradili na mestu, kjer sta ostala kamna, mirilo v večni spomin na pokojnika. Na mesto prvih dveh kamnov so postavili dve kamniti plošči in s kamni tlakovali vmesni prostor. Na plošči so vklesali različne znake, da bi duša vedela, kje je njen prostor (Trošelj, pogl. 7). Mirila so zato napolnjena s simboli verovanj, ki imajo v marsičem prastare korenine. Na južnem Velebitu so jih gradili še dolgo v drugi polovici 20. stoletja in živih je še veliko prič tega običaja. To pomeni, da so mirila hkrati spomeniki snovne in nesnovne dediščine ter nedvomno tudi oblikovane narave, saj gre za izjemno estetsko umestitev spomina na mrtve v naravno okolje. Gradnja spominskih nagrobnikov na pokopališčih, nove ceste in povsem spremenjen način življenga so prekinili tradicijo in mnogokrat povzročili celo uničenje miril.

Skupine miril v vsem spominjajo na grobišča, zato predstavljajo enkraten izliv arheološkemu raziskovanju. So tako tvarni vir, ki ga raziskuje arheologija, kot tudi izročilo, ki ga raziskuje etnologija (Hrobat, Štular, pogl. 5). Arheologom omogočajo postavljanje vprašanj, na katera so si vedno želeli odgovorov, pa niso imeli koga vprašati. Etnologom dajejo časovno dimenzijo in kažejo spremembe v času, kar je bilo doslej vse združeno v neoprijemljivem pojmu "prej" in "nekoč".

Vzorčna analiza miril Kruščice in Korit v Tribnju (Pleterski, pogl. 9, 10 in 11) je pokazala, da so starejša mirila razporejena po domišljenem gradbenem načrtu, ki pa so ga sčasoma opustili skupaj z nekaterimi starimi običaji. Izjemno interpretativno uganko predstavljalata mirili MK56 in MK21 (Pleterski, pogl. 10) z najstarejšo in najmlajšo ohranjeno napisno ploščo, za kateri se zdi, da sta ključ za razumevanje stare vere in obredov, ki so ustvarili mirila. Če je ta razlaga pravilna, sta plošči tudi stvarni dokaz za obstoj oseb, ki so imele ustrezna znanja in so skrbele za pravilno izvajanje obredov. Če jim rečemo svečeniki stare vere, ni pretiravanje.

In medtem ko videz in uporaba miril niso več neznanka, bodo za pojasnitev nastanka tega feno-

mena potrebne še nadaljnje raziskave. Arheološka topografija (Jurić, pogl. 6) sicer kaže poseljenost prostora od prazgodovine dalje in pomen številnih poti, ob katerih ležijo mirila, vendar prednovoveških miril ne poznamo. Kronološka analiza našega primera miril (Pleterski, pogl. 9) sega nazaj do zadnje četrtnine 17. st., najstarejša znana omemba miril kjer koli sploh pa je iz 16. st. (Trošelj, pogl. 7). Velebitska mirila nedvomno pripadajo Bunjevcem (Katić, pogl. 3), ki so ta prostor poselili, potem ko se je v 16. st. odselilo prejšnje prebivalstvo. Pisni viri celo vedo za ime harambaše Njegovana, ki se je l. 1647 naselil s 40 do 50 družinami na območje Starigrada, Vinjeraca, nekatere družine so šle celo na Pag (Šarić 2008, 37). Nikakršno naključje ni, da se je ta priimek v Tribnju ohranil do danes. Datum naselitve se dobro ujema z arheološko datacijo najstarejših miril. Ker so na Pagu imeli mirila samo *Vlahi* (informacija: Ivo Oštarić, Kolan), kot so domačini pač klicali nove priseljence, to pomeni, da gre za običaj, ki so ga Bunjevci prinesli na Pag in hkrati na Velebit že s seboj. Izvor Bunjevcov iz Hercegovine (Šarić 2008) in povezanost s starejšim, poznosrednjeveškim kulturnim fenomenom stečkov (Katić, pogl. 3) se trenutno zdita precej prepričljiva.

V tej povezavi lahko postavimo tudi delovno domnevo o nastanku fenomena miril. Prebivalstvo, ki je v Hercegovini pokopavalo pokojnike pod nagrobne spomenike stečke, je ob koncu srednjega veka živilo v otomanskem imperiju, kjer je bila tedaj mnogo večja verska toleranca kot pa v krščanski Evropi. Pri tem ni nepomembno, da obstajajo številna grobišča s stečki tudi tam, kjer ni cerkva. Poleg tega je bil vpliv etabliranih religij v dinarskih gorah vedno šibak in omejen. Do prelomnice je prišlo šele v 16. st., ko so obnovili dejavnosti srbske cerkve in se je začela katoliška obnova (Šarić 2008, 25). Kakšen in kolikšen je bil pritisk na ljudi, da svojce pokopavajo na cerkvena pokopališča, bo treba še raziskati. Tudi preseljevanje na tedanje avstrijsko in beneško ozemlje pri tem ljudem ni pomagalo, saj je bilo tam pokopavanje na neposvečeni zemlji, zunaj cerkvenih pokopališč nepredstavljivo, če odmislimo družbene izobčence. Nemirno mejno ozemlje med Turčijo, Avstrijo in Benetkami je prebivalstvu zaradi izjemnih življenjskih razmer omogočalo, da obdržijo številne politične, pravne, davčne svoboščine. Prav verjetno je, da se je v takih razmerah rodil kompromis, po katerem so trupla pokojnih v skladu s predpisi državnih in cerkvenih oblasti začeli pokopavati samo še na cerkvenih pokopališčih, za njihove duše, ki so bile ljudem pravzaprav edino pomembne, pa so brez nadzora vsakokratne cerkvene oblasti poskrbeli na način, ki je ohranil jedro starih običajev.

Velebit je najduža i jedna od najljepših i najviših hrvatskih gora. Pruža se oko 150 kilometara u smjeru sjeverozapad jugo-istok, te zahvaća tri hrvatske pokrajine Liku, Dalmaciju i Hrvatsko primorje. Velebit je oduvijek bio, a nekima je i danas temelj egzistencije. Budući da se na njegovim krškim padinama i gorskim vrhuncima nalaze travom bogati pašnjaci, ljudi koji žive u njegovom podnožju oduvijek su se bavili uzgojem stoke, ovca koza, konja i goveda. S dolaskom proljeća svojim stadima kretali su se u potrazi za boljom pašom prema gorskim vrhuncima, a u jesen bi se vraćali u toplo priobalje (Vinščak 1991, 28).

Ako želimo doznati podrijetlo i mitsko-religijski značaj *mirila* onda trebamo znati tko su bili ti selilački ili transhumantni stočari te kada i od kuda su došli na ove svete velebitske prostore. Danas se oni deklariraju kao Podgorci ili Bunjevci, rimokatolici i Hrvati. Tradicija *mirila* poznata je i kod pravoslavnih Srba koji tu žive posljednjih četiri stoljeća.

Nakon što su početkom dvadesetog stojeća *mirila* „otkrivena“ široj znanstvenoj javnosti postala su i svojevrsni znanstveni problem koji je pružao snažan otpor njihovom razrješenju i tumačenju. U znanosti je uvijek tako, čim predmet istraživanja pruža veći otpor to predstavlja veći izazov njegovom tumačenju. Samo ispravan znanstveni postupak vodi pravome otkriću.

Kod ovako teškog izazova kao što su velebitska *mirila* treba predmet istraživanja „natjerati“ da progovori svojim vlastitim jezikom, simboličkim, metafizičkim ili stvarnim znanstvenim. Teško je iz aspekata i znanstvenim aparatom jedne struke, bilo da se radi o povijesti, povijesti umjetnosti, arheologiji, filologiji, etnologiji, antropologiji ili povijesti religije, dati valjane odgovore što su i kako su nastala *mirila*. Potrebno je objediniti razne vidove istraživanja, kako se to danas kaže interdisciplinirano istražiti i pronaći odgovore na zadani problem. Uz sav taj znanstveni aparat potrebno je imati sreće i dobru intuiciju, na koju se u znanosti ne gleda baš dobro, da bi se pronašlo rješenje.

Nakon dugih stoljeća postojanja na primorskim padinama Velebita, progovaraju nam *mirila*, nijemi kameni svjedoci života i smrti na ovim prostorima. *Mirila* su osebujna pojava na krškim padinama južnog Velebita, kakve ne nalazimo nigdje na svijetu. To su kameni spomenici života i bivanja ljudi na ovim prostorima, kamen u kamenu, vječni pečat. Ona su prazni grobovi ili kenotafi a narod vjeruje da na njima borave duše predaka. Nastala su na posebnim i svetim mjestima u ljutom velebitskom kršu. Samo je velebitski krajobraz mogao iznjedriti takve forme.

Izgledom ploče uzglavnice podsjećaju na izgled krova kamene podgorske kuće. Ta *mirila*, mjeđu za tijelo i dušu, predstavljaju kuću ili počivalište duše. Tijelo pokojnika biva odneseno s gorskih velebitskih pašnjaka dolje, bliže moru, do groblja koja se nalaze u krškim vrtačama jer jedino тамо postoji dovoljno debeo sloj zemlje da bi se tijelo moglo ukopati. Homo (čovjek) se tako vraća humusu (zemlji) od kojega je i nastao.

Groblja su morala biti tamo gdje ima dovoljno debeo sloj zemlje da bi se tijelo moglo ukopati i po mogućnosti još na grob staviti teške kamene ploče da prema vjerovanjima „životinje ne bi iskapale mrtve“. Budući da na gorskim pašnjacima ne postoje mjesta gdje bi se tijelo preminulog moglo ukopati te biti izvan domaćaja zvijeri tijelo preminulog se prenosilo dolje do matičnih sela i seoskih groblja. U nekim slučajevima pomanjkanje zemlje nije razlogom da se tijelo ne ukopa u gori, jer su nam na širem području Dinarida poznati grobovi u obliku tumulusa nastalih tako da se tijelo pokojnika prekrije debelim slojem kamenja. Na području Velebita postoje i takvi oblici grobova ali oni svoje korijene vuku još iz brončanog ili željeznog doba.

Kultura ljudi koji žive na gori i od gorskih pašnjaka uvijek i svagdje je pješačka. To pravilo vrije-

di za Alpe, Velebit, Dinaride kao i daleku Himalaju. Sav teret potreban da se preživi tri ili više mjeseci na gorskim pašnjacima nosi se na leđima ljudi ili životinja, konja, mula ili magaraca. Prinosi koje daje planinska ispaša također se moraju ujesen odnijeti dolje do matičnih stanova ako bi prehranili pastire u vrijeme zime.

Ako netko umre na gorskim stanovima potrebno ga je odnijeti dolje do seoskih groblja.

Duša ostaje na *mirilima*, smještenima na svetim gorskim prijevojima, okrenutim prema suncu.

Znanost još uvijek nije odgonetnula podrijetlo, starost, rasprostranjenost, religiozno niti metafizičko značenje *mirila*. Najstariji izvori stari su jedva 400 godina. Danas se *mirila* nalaze na primorskim padinama južnog Velebita do u Bukovicu. Slična posmrtna obilježja nalaze se još samo u Tibetu, u okolini svete gore Kailas, središtu i pupku svijeta. O sličnosti velebitskih mirila i kamenom obilježenih grobova na Tibetu prvi je pisao Krajač (1934) veliki poznavatelj i ljubitelj Velebita. On je imao jako dobru intuiciju kada je usporedio te dvije slične pojave na vrlo udaljenim krajevima svijeta, a postoje li veze između kamenih obilježja počivališta duša na različitim krajevima svijeta, potrebno je utvrditi u okviru antropologije smrti. Tu je potreban, u prvoj redu, zajednički rad arheologa i kulturnih antropologa da bi se otkrile veze tih pojava a rezultati bi bacili novo svjetlo na zajedničku kulturnu povijest tog dijela svijeta.

Osnivač i nestor hrvatske etnologije Milovan Gavazzi (1978, 197–205, 226–243) također donosi rad o *mirilima* i *počivalima* na području Velebita i njihovo podrijetlo traži u megalitskim pretpovijesnim kulturama koje su postojale na ovome tlu. On je postanak *počivala* stavio u pretkršćansko vrijeme dok bi *počivala* (*mirila*) za mrtve mogla biti mlađa, sekundarna (Gavazzi 1978, 200).

Najveći iskorak u istraživanju i tumačenju *mirila* napravila je Mirjana Trošelj (1994, 261–266) koja je još početkom osamdesetih godina 20. stoljeća počela sustavno istraživati *mirila* na južnom Velebitu s osobitim naglaskom na Starigrad Paklenicu. Tada je upravo prestajala tradicija izrade *mirila* ali je bila živa usmena predaja o njima. Premda Trošeljeva po rođenju pripada upravo kulturnome krugu nosioca tradicije postavljanja mirila i ona je osjetila poteškoće na koje nailazi istraživač prilikom razgovora s izvornim kazivačima. Velebitska su *mirila* obavijena velom tajne i domaći ljudi ne žele govoriti o njima i njihovom značaju. Radi se o svojevrsnom tabuu vezanom uz *mirila*. Nakon osamostaljenja Hrvatske, autor ovih redaka čuo je 2002.g. kazivanje u Obrovcu kako je mjesni rimokatolički svećenik pripovijedao na misi okupljenim vjernicima kako su mirila pravoslavna tradicija koja nije svojstvena Hrvatima katolicima koji žive u okolini Obrovcu i u Bukovici. Prema mišljenju toga rimokatoličkog svećenika, *mirila* su postavljali samo pravoslavni Srbi koji su živjeli na istom području. Ta je izjava ponukala Hrvate katolike da poruše i unište svoja vlastita *mirila* kako bi pokazali da oni ne dijele istu tradiciju sa Srbima, na tome multikonfesionalnom području. Ponekad su čudni putovi narodnih tradicija!

Većina mirila nalazi se na primorskim padinama Velebita. Ono što predstavlja Triglav Slovencima, Ararat Armencima, Kailas Tibetancima i Indijcima to je Velebit Hrvatima. On je sveta hrvatska gora.

Naročito je svet njegov južni dio s Visočicom, Badnjem, Babinim vrhom, Babinim jezerom, Bulnjmom, Libinjem, Vaganskim vrhom te kao najsvetijim Svetim Brdom i pašnjakom, staništem Dušice koje se nalazi jugoistočno od vrha.

Kada su Slaveni nastanili današnje prostore i dohvatali obalu Jadranskoga mora, donijeli su sa sobom svoje stare slavenske bogove i postavili ih u nov krajobraz na mjesta koja im prema mitskoj predaji pripadaju. Peruna, gospodara groma i munje na gorski vrh, na hrast ili dub, na suhu ili zlatnu granu. Velesa, gospodara stoke i pastira duša, dolje uz vodu gdje raste vrba ili iva, u duplje korijensko. Treća mitska osoba Mokoš, dobila je svoje mjesto negdje preko vode tako da čini trokut sa božanskim dvojcem. Tim je postupkom nov i tud krajobraz postao njihov tj. naš za sva buduća vremena. S prelaskom na kršćanstvo, kada su izumrli posljednji žreci, znaci mitskog obrednog teksta, nestali su stari slavenski bogovi a na njihova sveta mjesta sjeli su novi, kršćanski sveci: Juraj, Mihovil, Vid, Ilija, Nikola, Blažena djevica Marija i drugi. Tim »lpostupkom, svetost prostora održala se do današnjih dana. U to pretkršćansko vrijeme, Sveto je brdo bilo ono što je u Grka Olimp. Ostatke pretkršćanskih vjerovanja nalazimo i danas u vjerovanjima i ponekim običajima koje naši ljudi izvode nesvesno te zato što tako nalaže tradicija.

Budući da tradiciju gradnje i postavljanja *mirila* poznaju rimokatolički Hrvati kao i pravoslavni Srbi koji žive u Bukovici i uz velebitsko priobalje, možemo pretpostaviti da su jedni i drugi tu tradiciju baštinili od starijeg stanovništva. Uz to staro balkansko stanovništvo vezan je pojam Vlasi o čijoj je etnogenezi napisano mnoštvo znanstvenih radova. U kontekstu pisanja ovoga rada pojam Vlasi se koristi za naziv starog balkanskog stanovništva koje se za vrijeme rimske vladavine romaniziralo a sa dolaskom Slavena slaveniziralo, a kasnije se nacionalno opredijelilo kao Hrvati ili Srbi. I jednima i drugima zajednički je sličan način života tj bave se selilačkim ili transhumantnim stočarstvom, pretežito ovčarstvom.

Na pašnjacima južnog Velebita nalazi se veliki broj poznatih, ali još više za šиру javnost, neotkrivenih, manjih i većih, pučkih sakralno-votivnih objekata, crkvi, crkvina, kapelica, oltarića, *mirila* i počivala, po predaji svetih mjesta, pećina i čudotvornih vrela, grobova, istaknutih stijena i svetih brda. Ti su objekti posvećeni bilo Djevici Mariji, Majci Božjoj, Isusu Kristu, Spasitelju i svećima zaštitnicima, apostolima koji su na neki način svojim životima i djelima od davnine vezani uz određeni kraj i ljude. Sve ove građevine dobrom dijelom imaju pogansko-kršćansku osnovu. Kršćanstvo u ovom kraju počinje sa 4. stoljećem i traje sve do danas. Poganski objekti i sveta mjesta dobrom dijelom pripadaju ostacima starih vjerovanja, prvenstveno Grčke i Rima te staroslavenskih. No, ima i takvih koji svoje podrijetlo vuku još od starijih pretpovijesnih vremena. Ta pretpovijesna vremena očituju se u obliku toponomastičkih i onomastičkih ostataka, običaja i arheoloških ostataka koje prema Glavičiću možemo dijelom pripisati prvim poznatim stanovnicima ovih krajeva, starim Mediterancima, prvim Indoeuropljanicima, pretilirima, Ilirima, Japodima i Liburnima, zatim Romanima, kasnije Morlacima, zapravo većim dijelom romaniziranim starosjedionicima. Kasnije u ove prostore dolaze prvi Slaveni. Svi ti narodi živjeli su na velebitskim prostorima i nikada nisu u cijelosti nestali, već su se uvijek jednim manjim dijelom zadržali i asimilirali s doseljenicima izmijenivši s njima način života, običaje, vjerovanja i navike. (Glavičić 1981–1982b, 109–114). U načinu života ljudi koji danas žive na tim prostorima, dolazi do primjene određenog sinkretizma između paganstva i kršćanstva tako da kršćanstvo predstavlja površinski sloj ispod kojem izviru pretkršćanski elementi (Vinčak 1991, 29).

Na Velebitskim pašnjacima susreću se dva različita pastirska svijeta. Prvi bismo mogli nazvati srednjoeuropski ili Alpski sa selilačkim načinom života i pretežitim uzgojem koza i goveda i velikom ulogom žena na pastirskim stanovima. Uz stočarstvo ti se ljudi bave i zemljoradnjom jer se u kraškim vrtačama nalazi vrlo plodna zemљa pogodna za uzgoj krumpira, kukuruza kupusa i ječma. Oni zaposjedaju pašnjake na primorskim padinama Velebita. Drugu struju čine transhumantni Vlaški ili Balkanski stočari s pretežitim uzgojem ovaca, muškom posadom pastira (čoban) koji se bave čuvanjem ovaca i proizvodnjom sira i drugih mlječnih proizvoda. Njima je strana obrada zemlje. Oni sa svojim stadima, ljeti zaposjedaju vršne pašnjake na Velebitu. Tako imamo dva svijeta, dolje i u sredini Velebita selilačke Podgorce a gore pri vrhuncima transhumantne Bukovičane. Na Velebitu se istok i zapad preklapaju kao yin i yang.

Ako običaj postavljanja mirila vuče svoje korijene od vremena dolaska Hrvata na Velebit onda cijeli mitski svjetonazor nosioca te tradicije moramo gledati u kontekstu sakralne geografije gdje središnje mjesto pripada Svetom Brdu i Dušicama ispod njega. Ta dva toponima do sada su čuvala zagonetku svog postojanja. Prema narodnoj predaji, mjesto je nazvano Dušice po svetim, dobrim dušama naših predaka koji prebivaju na tom lijepom, čarobnom proplanu u moru stanca kamena. Ta nam narodna predaja dolazi iz druge ruke u romanu Bazalo M. Budaka (2004) nastalom potkraj drugog svjetskog rata. U njegovom opisu Svetog brda ogleda se stara predaja o vilama koju je on morao čuti od svojih bližnjih: *Eto, baš tu u Velebitu, pod samim Svetim brdom, više našeg Svetog Roka, imade mjesto, na kojima se sigurno svake noći roče. To je lijep, čaroban proplanak u moru stanca kamena. Zove se Dušice. To je ime po njima, po tim svetim, dobrim dušama naših pređa, koji i nisu vazda provodili svet život, al su ga vazda živjeli uzdignuta čela i ljudski, ne predajući ni pred kim ni pred čim, iskapljajući svaku čašu i otrova i medovine na kap. S tog i zasluzuju svaki diku nebesku i pravo, da se navijek smije vraćati na ova sveta mjesta svog zemaljskog života i štititi i svoju krv i svoju zemlju* (Budak 2004, 40).

U blizini Dušica postoji toponim koji se zove Vilinska vrata. Ta vrata vode u Perunove dvore koji se nalaze na vrhu Svetog brda.

Da bi se opravdala sakralnost tih naših svetinja treba prepostaviti da je postojalo vjerovanje da su nakon mjerena umrlih na *mirilima* i pokopa na grobljima, duše pokojnika odlazile na Dušice, Elizejske poljane, gdje ih je poput ovaca čuvalo Veles, pastir duša, dok ih je s vrha Svetog Brda promatrao Perun, gospodar groma. Velika majka Mokoš, koja daje i uzima život, boravila je na Babinom Vrhu i na Babinom jezeru.

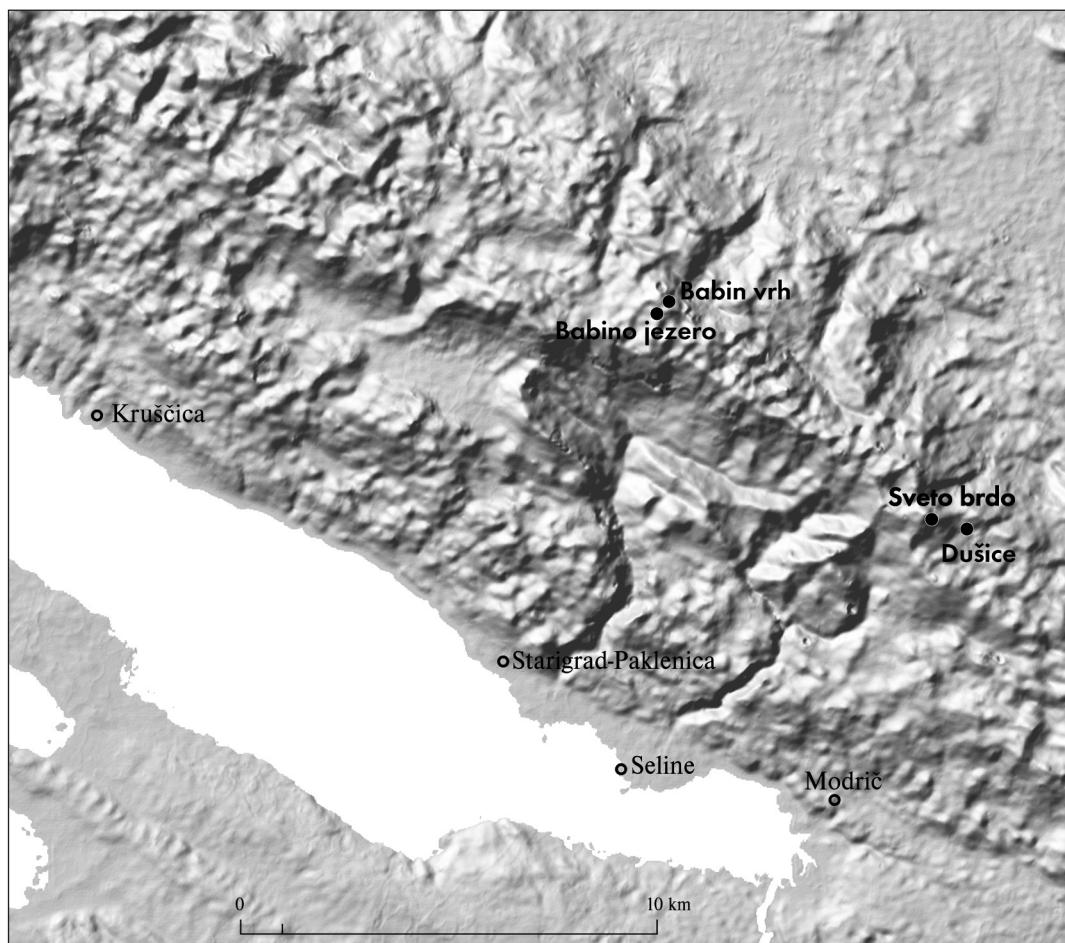
Bogovi dijele istu sudbinu kako i ljudi, radaju se, žive, traju i umiru a na njihovo mjesto dolaze novi. Postavlja se pitanje jesu li ova obilježja na velebitskom kamenu koja nazivamo *mirila*, svjedoci našeg bivanja i trajanja na ovim prostorima. Ona to jesu te ih treba sačuvati za nova pokoljenja, ove spomenike jednog minulog vremena.

Mitologija Slavena čini riznicu koja iza magično privlačnih i fantastičnih slika, predstava i metafora skriva dragocjene tajne kolektivnog sjećanja naroda koji ove prostore i danas nastanjuju. Mitološka baština, predstavlja poseban humani diskurs koji ima svoju posebnu leksiku i gramatiku. Jezik mitova percipira se podsvjesno, putem starijih, arhaično postavljenih pojmovnih aparata, čiju privlačnost suvremenim čitalac prepoznaće kao čar fantastike.

Mitovi našeg doba o junacima, spasiocima naroda, iskupljeničkoj funkciji čitavih naroda u kontekstu suvremene civilizacije, simbolizuju vrijednosti koje pojedini narodi i etničke skupine s upornošću predstavljaju kao svoj identitet.

Kada se utvrde povijesne, kulturne i druge datosti, tada će se razumjeti kontekst u kome je neki mitski element nastao i kakvu je imao svrhu, koje su prakse bile vezane za njega, te koja ga je njegova vrijednost očuvala i učinila besmrtnim.

Čovjek je smrtan a mirila su besmrtna. Mirila nisu kameni spomenici već su ona okamenjena božanstva.

UVOD

3.1

Ovaj tekst rezultat je projekta¹ na kojem sam sudjelovao 2009. godine². Nakon terenskog istraživanja koje smo obavili na području Starigrada – Paklenice fokusirao sam se na analizu dostupne građe o *mirilima*³. Na osnovi rezultata do kojih sam došao proširio sam istraživanje na povijesno-prostorni kontekst pojavljivanja *mirila* i pokušao doći do mogućeg porijekla i značenja ovoga fenomena⁴ povezujući ga s migracijama stanovništva na prostoru pojavljivanja, te drugim posmrtnim običajima jezično bliskih, ali geografski relativno udaljenih naroda.

DOSADAŠNJE SPOZNAJE O MIRILIMA

3.2

Prema dostupnoj i obrađenoj literaturi, *mirila* su običaj koji je do svog nestanka bio raširen na prostoru srednje i sjeverne Dalmacije, Like, Primorja, Velebita i Podgorja (Krajač 1934; Gavazzi 1978; Glavičić 1980; Trošelj 1981; Bonifačić-Rožin 1959, 1959a, 1959b; Škrbić 2000). Nemoguće je točnije utvrditi granice rasprostiranja toga običaja jer fiksne granice nisu nikada ni postojale što se pokazalo analizom literature.

Ne ulazeći detaljnije u pogrebne običaje ovih prostora, fokusirat ćemo se na segment koji nas trenutno zanima. Kada se umrli iznosio iz kuće, dok su ga još omotavali u tkanine⁵, polagao se na nosila i vezivao užetom kako ne bi skliznuo s nosila (Trošelj 1991: 201). Kasnije (posljednjih 80-tak godina) su se umrli stavljali u sanduke ili *kapse*. Pokojnik se na nosilima iznosio iz kuće s nogama naprijed⁶. Povorka bi se uputila prema groblju. Na za to određenom mjestu (*mirilima*), već prije korištenom u te svrhe, pokojnik, bio u sanduku ili omotan tkaninom, spustio bi se na zemlju prvi i zadnji put prije dolaska na groblje. Ljudi koji su nosili pokojnika stavili bi mu, uzimajući iz neposredne okoline, jedan kamen iznad glave i drugi ispod nogu⁷ (Trošelj 1991: 201-202). Nakon kratke molitve povorka je nastavljala put do groblja gdje bi se mrtvac pokopao. Kasnije tog dana, ili nakon nekoliko dana pa i mjeseci, čovjek vičan radu u kamenu vratio bi se do mjesta gdje je mrtvac bio spušten te bi obrađujući dva prethodno postavljena kamena i popločavši prostor između njih sagradio – *mirilo* (Trošelj 1991: 203; Krajač 1934: 161; Gavazzi 1978: 198).

¹ Projekt: Mitski krajobraz kao izvor znanja o organizaciji prostora, pod vodstvom ddr.sc. Andreja Pleterskog i dr.sc. Gorana Pavela Šanteka.

² Zahvaljujem dr.sc. Goranu Pavelu Šanteku koji mi je omogućio sudjelovanje na ovom projektu. Zahvaljujem dr.sc. Branku Đakoviću na komentarima i savjetima, te dr.sc. Olgi Supek, Matiji Dronjiću i Goranki Perković na pomoći.

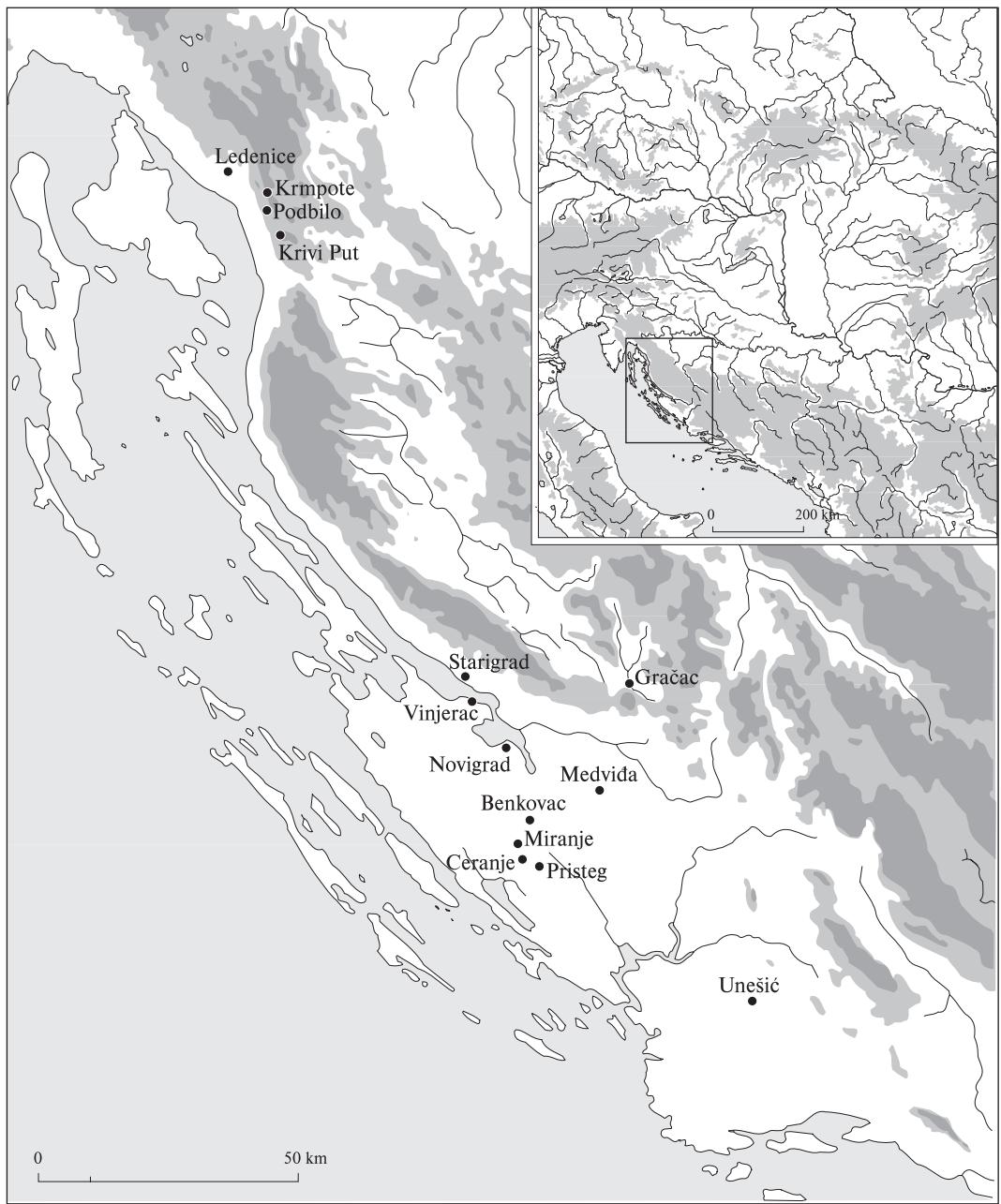
³ U ovu analizu nije uključen običaj *mirila* kod pravoslavnog stanovništva.

⁴ U tekstu sam *mirila* nazivao: fenomenom, običajem, ritualom, ovisno o kontekstu u kojem sam pisao. Potrebno je naglasiti da se naziv *mirilo* ujedno odnosi na fizičku manifestaciju običaja (kameni kenotaf).

⁵ Običaj koji je zabilježen u literaturi te još uvjek postoji sjećanje na njega kod kazivača.

⁶ Iz transkripta intervjuja s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

⁷ Iz transkripta intervjuja sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

Prostor srednje i sjeverne Dalmacije, Like, Primorja, Velebita i Podgorja.
Area of Middle and North Dalmatia, Lika, Primorje, Velebit and Podgorje.

Ovakav sažet i krajnje pojednostavljen opis *mirila* jedino je što se može napisati, a da do određene razine vrijedi za sva *mirila*. Naime, svaki detaljniji opis, što će u dalnjem tekstu pokazati, nemoguće je napisati zbog velikog broja razlika koje se javljaju od lokaliteta do lokaliteta. Specifičnosti u običaju *mirila* javljaju se na razinama regija pa i sela. Znanstvenici koji su se do sada bavili problematikom *mirila* većinom su donosili generalne zaključke na osnovi literature ili određene studije slučaja. Tako Krajač koji je među prvima napisao neki tekst o *mirilima*, piše o običaju koji "živi" u Velebitu (Krajač 1934: 161). Glavna funkcija ovoga običaja, prema njegovim

istraživanjima, rezultat je geografskih odrednica. Naime, na ovom prostoru naselja su rijetka i raspršena te gravitiraju malobrojnim crkvama uz koja su groblja. Pokojnika se stoga moralno nositi do mjesta pokapanja po nekoliko sati i odmor za nosače bio je nužan (Krajač 1934: 161). Druga funkcija ovoga običaja, prema literaturi bila bi: očuvati uspomenu na pokojnika, nevezanu nužno uz groblje, na mjestu pored kojega živi ljudi češće prolaze te na taj način sjećanje na pokojnika duže traje (Krajač 1934: 164; Bonifačić-Rožin 1959b: 15-16). Analogiju ovom običaju Krajač pronalazi u alpskim krajevima, Gornjoj Austriji i bavarskom Podunavlju (Krajač 1934: 165). U ovim krajevima na putu prema groblju, postojala su tzv. "mrtvačka odmarališta" na kojima su se nosači mijenjali i za sobom ostavljali daščicu koja bi na tom mjestu i istrunula. Ime pokojnika i godina smrti urezivala bi se na dašćice koje su znale biti i ukrašene raznim rezbarijama (Krajač 1934: 166). Krajač zaključuje da se radi o poganskom običaju koji je prešao u kršćanstvo (Krajač 1934: 166). Sličnosti vidi u megalitskim spomenicima nađenim uz hodočasnički put kod Velikog Jezera koji vodi prema gori Kailas u Tibetu. Usporedbe temelji i na fotografiji spomenika iz Tibeta te činjenici da su usmjereni istok-zapad kao i većina velebitskih *mirila* (Krajač 1934: 166). Na "megalitske ideje" nadovezao se Milovan Gavazzi koji u *počivalima* vidi tradiciju povezanu s megalitikom i drugim kamenim nadgrobnim spomenicima – stećcima (Gavazzi 1978: 202-203). Ovdje se javlja jedan novi izraz – *počivalo*. *Počivala* su mjesta pored puta na kojima se podigne neka hrpa kamena ili se iskoristi neka prirodno zgodna stijena za odmor pri nošenju tereta, ali i mrtvaca. Takva mjesta pod tim nazivom Gavazzi je našao na području koje se proteže od Crne Gore prema sjeveru do slovensko – talijanskog graničnog područja (Gavazzi 1978: 197). *Počivala* ili barem nešto tome slično, dalje se pojavljuje, prema Gavazziju, na području švicarskih Alpa, u Francuskoj, Irskoj te na Aranskim otocima (Gavazzi 1978: 202-203). Za slovensko područje potvrdu imamo u istraživanjima Katje Hrobat. U Krasu postoje tzv. "mrtva počivala", to su mjesta na kojima bi se pogrebna povorka odmorila i promijenila nosače (Hrobat 2009c: 4). Međutim, zaustavljanje povorke na tom mjestu nije bilo isključivo radi odmora nego i radi "navade" (Hrobat 2009c: 6). Gavazzi je ipak nešto opreznije zaključio da je običaj duž jadranskog pojasa osebujniji. Iako se javljaju pored putova jednakom kao i *počivala* na drugim prostorima te su služila odmoru, *počivala* na jadranskom pojusu isključivo su korištena kao odmorište pogrebnoj povorci i imaju posebno narodno ime – *mirila*, jer se na njima pomoću kamenih ploča mjerila visina pokojnika (Gavazzi 1978: 198). Gavazzi iznosi i misao da se ovi običaji mogu promatrati kao tradicije različita podrijetla koje su nastale nezavisno jedna od druge i podudaraju se samo u imenu – *počivalo* (Gavazzi 1978: 200).

Podudaraju li se zaista ove dvije tradicije u imenu? Krajač ovaj običaj naziva *mirila*, a zemljiste na kojem se nalaze *mirilište* (Krajač 1934: 161). Gavazzi ga s druge strane naziva *počivala* i kao narodni naziv spominje *mirila*, dodajući kasnije da je moguće kako se radi o dvije odvojene tradicije. Kod drugih autora oba su nazivlja zastupljena, ali se javljaju i neka nova. Mirjana Trošelj zaključuje da pojmovi *počivalo* i *mirilo* nemaju jednak značenje na cijelom području rasprostiranja. Na južnom Velebitu *počivala* su samo ona mjesta na kojima se odmaraju ljudi noseći neki teret (Trošelj 1991: 222). Što se ide dalje u zaleđe i sjevernije, nazivi *mirila* i *počivala* poprimaju jednak značenje, označavajući mjesto vezano uz posmrtni običaj. Tako u kninskom, drniškom i skradinskom području prevladavaju *počivala* (Trošelj 1991: 222; Ivančan 1959: 83; Bonifačić-Rožin 1959: 13), kao i kod primorskih Bunjevac (Škrbić 2000: 224). Na samoj jednom lokalitetu, koliko je zasada poznato, u Unešiću, javlja se i treći naziv – *bilig* (Bonifačić Rožin 1959a: 14). Analiza literature pokazuje da naziv ovisi o području na kojem se običaj javlja. Na području južnog Velebita i Ravnih kotara prevlada naziv – *mirila*, dalje prema zaleđu, u Lici te na sjevernom Velebitu, naziv prelazi u – *počivalo*, koje se javlja i izvan Hrvatske, npr. u slovenskom Krasu. Također u zaleđu, ali nešto južnije (zaleđe Šibenika), javlja se i treći naziv – *bilig*. O mogućim vezama *počivala* i *mirila* piše Ante Glavičić. Put do župne crkve i groblja za stanovnike Podgorja bio je dug i težak te su se morali odmarati. Pokojnik se nije smio spuštati na zemlju bilo gdje, to se jedino smjelo na *počivalu* ili *mirilu* (Glavičić 1980: 202). Prema Glavičiću takvih mjesta bilo je nekoliko i sva su se zvala *počivala*. Na tim mjestima nosači bi se odmorili i malo okrijepili. Na prvom takvom mjestu odmora, iz smjera naselja ili kuće, pravio bi se pogrebni humak od kamena – *mirilo* (Glavičić 1980: 202). Na kraju je zaključio: *mirilo* može biti i *počivalo*, gdje se nosači malo odmore i okrijepi (Glavičić 1980: 206). Pišući o elementima duhovne

kulture primorskih Bunjevac, Nevena Škrbić se nadovezuje na pronalaske Glavičića, ali donosi i potpuno novi element:

...povorka (je, op. a.) putem nekoliko puta zastajala kako bi sljedeća grupa preuzeila nosila sa škrnjom. Za njihov predah bila su predviđena zaravnjena mjesta uz put prema groblju. Stanovnici ovoga kraja najčešće ih nazivaju počivalima, a etimologiju naziva tumače time što se ondje pogrebna povorka zaustavlja da se malo odmori, počine... Pri zaustavljanju svaka pogrebna povorka položila bi na mirila po jedan kamen. Kamenje se nije postavljalo uz samu škrinju, već se slagalo kamen do kamena. Tako su s vremenom na tim mjestima izrasli zidići rađeni u suhozidu. Naziv mirila kazivačica objašnjava time što se po tom kamenju moglo mirit koliko je mrtvih otišlo. (Škrbić 2000: 224).

Zapisi Ante Glavičića i Nevene Škrbić dovode u pitanje činjenice za koje se do sada smatralo da su poznate. Ako *počivala* može biti više i označavaju samo mjesto za odmor, a *mirilo* je jedno i to najbliže kući ili selu, zašto su na nekim lokalitetima gotovo sinonimi? Drugo je pitanje: ako *mirilo* nije mjesto gdje se izmjeri pokojnika kojega se nosi na groblje, nego mjesto koje pokazuje broj umrlih, zašto onda na većini lokaliteta mijere upravo veličinu čovjeka?

Podatci s većine terena donose jednake opise izgleda i načina građenja⁸ *mirila*. Uz glavu pokojnika, odnosno vrh ljesa, postavi se jedna kamera ploča - *uzglavnica*, uz noge stavi se druga kamera ploča - *podnožnica*, s tim da je *uzglavnica* veći, a *podnožnica* manji kamen. Na prostor između njih poslože se ravnije kamene ploče. I ovdje postoje varijacije koje su, prema Glavičiću, određene geološkim osobinama prostora na kojem se *mirila* grade. Na južnom Velebitu međuprostor je popločen lijepo obrađenim kamenim pločama, a na sjevernom Velebitu rustičnjim pločama. Ova razlika u izradi posljedica je pojavnosti vapnenca koji je u sjevernom i srednjem Velebitu nepravilniji za razliku od onoga na južnom Velebitu (Glavičić 1980: 203-204). Kao jednu od svrha pravljenja *mirila*, Glavičić, ističe mogućnost odmora nosača, ali u Privlaci (kod Zadra) je zabilježeno kako nosači ni tada ne smiju spustiti sanduk (kapsu) do kraja:

Kapsu ne polože na zemlju, nego ju drže dva tri prsta svr zemlje i onda se postavi jedan veći kamen gdje je glava, a manji di su noge... (Bonifačić-Rožin 1959: 13)

S unutrašnje strane ploče obično se ukleše ime i prezime pokojnika, godina rođenja i/ili smrti te ponegdje ornamentika. Jedna od ideja je kako svaki pokojnik ima svoje *mirilo* koje pokazuje *koliki* je čovjek bio i čuva uspomenu na njegov fizički izgled⁹ (Krajač 1934: 161, 162, 165; Bonifačić-Rožin 1959: 15). Međutim, zapisi iz Podgorja i kod primorskih Bunjevac omogućuju pomisao da ne mora svaki čovjek imati svoje *mirilo*, niti da ono nužno označava visinu, u slučaju pokojnika njegovu dužinu. Još jedan podatak ide tome u prilog. U Bukovici:

Iako je svako naselje imalo svoje mirilo, svaki član roda nije imao niti je morao imati svoje zasebno. Naime na istom mirilu izmjenjivali su se i mjerili svi mrtvi iste obitelji. Po tzv. "izvrtanju kamenja" znalo se da je netko novi iz roda umro. Na jednom mirilu četiri kamera (jedan kod glave, drugi kod nogu, treći i četvrti na bočnim stranama tijela) izmjenjivali su svoje pozicije prema veličini umrlog člana... Isto je slučaj i u istočnom dijelu Ravnih kotara... (Trošelj 1991: 222)

Nikola Bonifačić Rožin zapisaо je nešto slično 1959. godine istražujući u okolici Zadra:

Kad mrvoga nose iz crkve u Vrsima, na polak puta ga mire. Okolo kapse ograde sa kamenima i kad ga izmire onda ga dignu i odnesu u grob. Mirilo ostane dok god drugi mrtvac ne dođe. Ona s tim kamenjem učine njemu... (Bonifačić Rožin 1959: 13)

Iako imaju isti naziv, *mirila*, na području Podgorja, Bukovice i u Vrsima¹⁰ nisu imali nužnost

⁸ U tekstu će koristiti građenje za radnju pravljenja *mirila* jer je tako naziva kazivač Grgo Katalinić.

⁹ Iz transkripta intervjuja s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

¹⁰ Za ove lokalitete imam podatke.

da svaki pokojnik ima svoje *mirilo*. Jedno *mirilo* vrijedilo je za jednoga pokojnika samo dok ne dođe idući. Međutim, svaka obitelj imala je svoje *mirilo*, dok je svako selo ili rod imalo vlastito *mirilište*.¹¹

Prema jednom kazivaču nije čak ni nužno da se točno zabilježi visina odnosno dužina pokojnika:

*Kad se utopila Herceg Duma onda su oni tobože sami, nisu nosili ništa, tako zapisali oni tko je pravio mirilo, nije ju nitko ni mirio, onako otrilike metnuli. Onaj tko dođe praviti to on otrilike metne.*¹²

Iako se stječe dojam da je građenje *mirila* neodvojiv dio pogrebnog običaja i da bez njega pogreb nije potpun, ispostavilo se suprotno:

*Mirila je pravio ko je htio kome, ako neće, neće. Nisu svi mirila radili, samo tko je htio. Nije moglo od potribe, nije moglo platiti, nije imalo čim, a plaćalo se polučak krumpira, onda bi napravio mirilo.*¹³

Čini se da su pravljenje *mirila*, i što je još važnije njihov izgled, neka su ljepše obrađena i ukrašena od drugih, ovisili o ekonomskoj moći čovjeka koji je umro i njegove obitelji koja bi ostajala za njim. Što je obitelj manje mogla platiti, to je *mirilo* bilo manje obrađeno i ukrašeno (Trošelj 1991: 203; Trošelj 1981: 118). Građenje se nije plaćao u novcu, njega je najmanje bilo. Kao što je rekao kazivač Grgo Katalinić, plaćalo se krumpirom, ali i na drugačije načine:

*Vi meni napravite to, a ja vama onda nosim drva, sijeno, kosim...to je bila više nekakva razmjena, novca nije bilo.*¹⁴

Mirilo nije bilo nužno sagraditi odmah, moglo je proći nekoliko dana, mjeseci ali i godina:

*...mirilo ne mora odmah praviti nego nakon godina može. Kad on napravi mirilo može proći i deset godina.*¹⁵

Još jedna skupina nije imala *mirila*, ali u ovom slučaju zbog zabrane. Naime, nekrštena djeca se nisu smjela *miriti*¹⁶.

Drugi čimbenik o kojem je ovisio izgled *mirila* bio je majstor koji ga je gradio, točnije, činjenica je li bio pismen ili ne. Trošelj smatra da ukoliko majstor nije bio pismen, urezivao bi bogatije ukrase, njegov rad obilježavao bi neposrednost i izvornost (Trošelj 1981: 119).

Prema literaturi *mirilišta* su se pravila otrilike na pola puta između kuće pokojnika i groblja, odnosno župne crkve. To je na tragу ideje da je jedna od svrha *mirila* bila pružiti odmor za nosače. Svako selo ili zaselak ima svoje i nitko se ne smije *miriti* na tuđem (Krajač 1934: 165; Glavičić 1980: 203; Ivančan 1959: 83; Bonifačić Rožin 1959a: 13-14; Freudenreich 1964: 424). *Mirilišta* su gotovo po pravilu postavljana uz put, na nekim uzvisinama, prijevojima, križanjima putova ili na čistini kamenjara (Trošelj 1991: 202; Bonifačić Rožin 1959: 12, 15; Glavičić 1980: 203). Često su, zbog svoje pozicije služila kao orijentir:

*Uvijek se orientirate prema mirilima...kad nekog sretneš, kažeš di si ga sreo, pored mirila, na klancu ili...kod krušičkih ili...tako se to orijentira.*¹⁷

¹¹ Iz transkripta intervjeta sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

¹² Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

¹³ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

¹⁴ Iz transkripta intervjeta sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

¹⁵ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

¹⁶ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem i Šimom Gazićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat, Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Mario Katić, 2009. godine.

¹⁷ Iz transkripta intervjeta sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

Prema svim autorima tendencija usmjerenja *mirila* bila je: istok – zapad. Tako da pokojnik ležeći u *mirilu* „gleda“¹⁸ prema istoku. Nekoliko je hipoteza o toj tradiciji. Krajač smatra da je to preslika usmjerenja primorskih crkava i da je za života, pokojnik, gledao na istok prema oltaru (Krajač 1934: 162). Kazivač Mirjane Trošelj smatra da je to posljednji oproštaj pokojnika od sunca (Trošelj 1981: 117). Međutim, položaj: istok-zapad, ponovno, nije pravilo bez iznimke. Na *mirilima* Šćipan dolac usmjerenje je: sjever-jug, a kazivačica to objašnjava prilagođavanjem terenu (Trošelj 1981: 117, 127). *Mirila* u Ljubotiću također su okrenuta prema suncu, s ciljem da pokojnik posljednji put vidi sunce. Ali, postoji i odstupanje. Neka *mirila* okrenuta su prema kući. Nakon što bi došli do *mirila*, nosači bi okrenuli ljes tako da pokojnik posljednji put vidi vlastitu kuću.¹⁹ U Ražancu je zabilježeno da se *mirila* grade:

...prama buri i podnevnu. Glava mu je podnevnu, a noge na buri... (Bonifačić-Rožin 1959b: 21)

Glavičić razliku u usmjerenju vezuje ponovo uz lokaciju. Na sjevernom i srednjem Velebitu pokojnik je licem okrenut prema istoku, dok je na južnom Velebitu okrenut prema zapadu. Usmjerenje prema kući ili nekoj drugoj točci nije mu poznato (Glavičić 1980: 203).

Način građenja *mirila* gotovo je jednak na svim lokalitetima na kojima se javlja klasičan oblik *mirila*. Opisujući *mirila* na južnom Velebitu, Mira Trošelj dijeli ih na tri vrste:

Susrećemo mirila s dvije vrste uzglavnice. Prvo je uspravna kamena ploča, na gornjem dijelu polukružno oblikovana s promjerom od 10 cm, a visine 50 cm. Sličan oblik ima i podnožnica, ali je nešto niža i klesarski površnije obrađena. Druga vrst uzglavnice ima oblik dvoslivnog krova (poput stećka sarkofaga, ali u malom), približno promjera kao uspravna ploča, visine do 40 cm... Susrećemo i treću vrst od nepravilne uspravne pačetvorinaste ploče, a doima se da uopće nije obradivana, nego se tražila prikladna uokolo mirila i postavljala bez obrade. (Trošelj 1981: 118)

Usporedbom *mirila* sjevernog i južnog Velebita Ante Glavičić utvrdio je:

...da su uzglavnice u južnom Velebitu većim dijelom na gornjoj strani zaobljene ili u obliku krova na dvije vode. Jedan i drugi oblik kao da nas podsjeća na krov kuće, stana živih, kao što su i japod-ska stela, liburnijski cipus, starokršćanski sarkofag, bogumilski stećak (ako mogu da ih usporedujem) u biti kopija stana živih. (Glavičić 1980: 204)

Ponovno dijeleći *mirila* na ona sjevernog i južnog Velebita, Glavičić pokušava kao i Trošelj, tražiti analogije u nekim drugim kamenim spomenicima te samim time naznačiti moguće porijeklo ili barem širi kontekst pojave.

Još jedan način na koji autori pokušavaju dokučiti porijeklo *mirila* i povezati ih s nekom drugom tradicijom jest analizirajući ornamentiku na *mirilima*. Po simbolici ulkrasa koji se javljaju, Trošelj povezuje ovaj običaj s Ilirima od kojih su ga kasnije preuzeli Hrvati nakon doseljenja (Trošelj 1981: 119).

Gotovo najvažniji segment *mirila* svakako je značenje koje im pridaju graditelji, odnosno vjerovanja koja su povezana s *mirilima*.

Svi autori koji su se bavili ovim fenomenom osvrnuli su se na pučka vjerovanja vezana uz *mirila*. Tako je Krajač zabilježio:

Po pučkom vjerovanju mirilišta su zato, da se na svome mirilu duša pokojnikova počine, prije negoli mu tijelo zakopaju. Kad se duše pokojnika vraćaju na zemlju, a to se često događa, onda je na njihovu mirilu jedino mjesto, gdje mogu da počivaju. Osobito na dušni dan svaka je duša pokojnika na svom mirilu. Noću se ljudi boje ići mimo mirila, a osobito ako je tko nedavno umro od dottičnih mirila. (Krajač 1934: 165)

I drugi su autori zabilježili vjerovanje o *mirilima* kao boravištu duše pokojnika, vraćanju duše

¹⁸ Prema kazivaču Katalinić Grgi.

¹⁹ Iz transkripta intervju sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

na *mirilo* na Dušni dan (2.11.) te strah koji je vladao prilikom prolaska noću pokraj *mirila*²⁰ (Glavičić 1980: 205; Gavazzi 1978: 200; Trošelj 1995: 262; Bonifačić-Rožin 1959: 11-12; Bonifačić-Rožin 1959a: 13-14; Bonifačić-Rožin 1959b: 11-12;).

Uz vjerovanje uvijek dolaze neke ritualne radnje. Tako se nije smjelo proći pokraj *mirila* bez izgovaranja određenih riječi, a kako je većina *mirilišta* upravo pokraj puta, to je svakodnevna radnja. Na *mirila* se odlazilo barem dva puta godišnje, na godišnjicu i na Dušni dan.²¹ Formule koje se izgovaraju variraju,²² ali sadržaj je gotovo uvijek isti. Tri riječi koje se najčešće spominju su:

*Bog ga pomil(uj)ova.*²³ (Bonifačić-Rožin 1959b: 11-12, 16-17)

Nikola Bonifačić Rožin zabilježio je u Privlaci anegdote koje dočaravaju koliko su ljudi sve do nedavno (1959) gajili strahopštovanja prema *mirilima* i na koji su se način pojedinci time služili:

Jedan naš, Šime Jurac, dirali mu dica kukuruz, on je pred kukuruzom napravija mirilo, da bi ga ubija, ako uhvati. Time je strašio. Jedan je prodava zemlju i učinija mirilo, da on ne proda, a on ne kupi. Netjak je učinio mirilo s time da ne dozvoljava seljaku prodati zemlju. Milicija je zbog toga dolazila, jer je ipak javio da mu se time priti. (Bonifačić-Rožin 1959b: 13)

Očito je da su mirila kod ljudi izazivala strah i nelagodu, vjerovalo se u priče koje su slušali još kao djeca i prenosili ih dalje. U prilog tome idu podatci o iskorištavanju mirila u druge svrhe, za plašenje djece i suseljana. Ako mirila pružaju osjećaj nelagode, zašto ih graditi na mjestima pokraj kojih, nužno, moraš prolaziti?

MOGUĆE PORIJEKLO MIRILA

3.3

U prethodnom poglavlju iznio sam dosadašnje spoznaje o *mirilima*. Postavio sam mnoga pitanja kako bih pokazao u kojem smjeru sam razmišljao i na koja sam pitanja tražio odgovor. Pitanje koje se najčešće postavlja je: koji je izvor objekta istraživanja? Iako je puno važnije pitanje značenja tog objekta za ljude. Pokušao sam ponuditi neke od mogućih odgovora na ova pitanja pomoću zaključaka koji su se nametnuli nakon analize do sada objavljene građe, dostupne arhivske građe i razgovora s ljudima koji se sjećaju ovoga običaja.

Nije moguće točno utvrditi kada i gdje je neki čovjek napravio prvo mirilo te s kojim je ciljem to radio, ali, možda je moguće utvrditi kojim se prostorom taj običaj širio i koja značenja je vremenom poprimao?

Kako bih pokušao to utvrditi povjesno sam kontekstualizirao ovaj običaj. Gotovo svi autori tvrde da su *mirila* vrlo stari običaj, ilirski ili možda čak stariji. Međutim, prema analizama povjesnih vrela iz vremena dolaska Turaka na prostor nekadašnjeg i današnjeg rasprostiranja *mirila*, ukazale su se činjenice koje ne mogu zanemariti.

Milovan Gavazzi piše da dosad najstarija potvrda *počivala* potječe iz 1186. godine iz okolice Trogira (Gavazzi 1978: 200). Upitno je, je li se ovaj zapis odnosi na *mirila*. Moguće je, kako mu samo ime kaže, da se odnosi na *počivala* i samo na njih. Razliku između *počivala* i *mirila*, te sumnju u različitost njihova porijekla iskazao je i sam Gavazzi (Gavazzi 1978: 200). Zbog geografskih osobina terena, raspršenih i rijetkih naselja, te transhumantnog stočarstva svakako da su mjesta odmora – *počivala* bila nužna i potrebna, a njihova raširenost potvrđena je i izvan Hrvatske pod istim nazivljem

²⁰ Iz transkripta intervjeta sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

²¹ Iz transkripta intervjeta sa Šimom Gazićem; intervju su vodili Andrej Pleterski, Benjamin Štular i Katja Hrobat, 2009. godine.

²² Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

²³ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

(Hrobat 2009c: 4-6), ali nigdje gdje se javljaju ovakvi nazivi osim na prostoru koji sam već naznačio u prethodnom poglavlju, ne spominje se ovaj običaj (stavljanja kamena iznad i ispod glave mrtvaca – *mirilo*). Već sam pokazao da i naziv za *mirilo* varira i ovisi o prostorno-povijesnom kontekstu. Podatak koji iznosi Gavazzi odnosi se na prostor gdje se *mirila* nazivaju *mirilima*, a ne *počivalima* i smatram da se ovaj podatak ne može odnositi na *mirila*, nego na *počivala* na kojima su se ljudi odmarali noseći neki teret.

Ante Glavičić u uvodu svog rada pišući o prostoru Podgorja, piše i o novim doseljenicima na taj prostor – Bunjevcima koji su se naselili početkom 17. st. (Glavičić 1980: 197). Nigdje izrijekom ne povezuje *mirila* s Bunjevcima, međutim piše:

Kada promatramo te ljudе, njihovu materijalnu kulturu, jezik, nošnju i običaje, njihov pastirsko-ratarski život, vidimo da je sve to istovjetno stanovnicima Hercegovine i Dalmatinske zagore, krajeva iz kojih su u XV. i XVI. st. uskočili pred Turcima. (Glavičić 1980: 198).

Iz ovoga se nameće vrlo jednostavan zaključak: Ako je stanovništvo Podgorja novodoseljeno i ako su sa sobom donijeli svoje običaje onda je i običaj *mirila* došao s njima.

Mira Trošelj smatra da današnji (1980) izgled *mirila* potječe iz 17. st. i da je mogao:

...nastati kao sinteza oblika nadgrobnih spomenika starosjedilaca i migracionog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i Dalmatinske zagore, koje je bježalo pred Turcima i koje je naseljavalo ove krajeve. (Trošelj 1981: 115)

U to su vrijeme mletačke i austrijske vlasti naseljavale velebitsko Podgorje novim stanovništvom jer je stanovništvo tog područja otišlo zbog turskih nadiranja iz Like i Bukovice (Trošelj 1995: 262). Trošelj direktno povezuje ovaj običaj s migracijama i doseljavanjem novog stanovništva iz “zaledja”, ali kako je moglo doći do sinteze nadgrobnih spomenika ako je starije stanovništvo u potpunosti otišlo? Kakva su onda bila ranija groblja i gdje su ona sada?

Znakovita je i predaja koja se očuvala do danas (2009. godine) na Velebitu, a koja govori kako su oni doseljenici na taj prostor:

To je bio stari običaj, prije još, kako bi znao reći... Kad su Katalenići naselili iz Splita, to je još davno naselili, kad su Grci iselili onda su iz Splita, Katalenići naselili.²⁴

Kazivač je, govoreći o tome zašto su *mirila* nekada bila važnija od groba rekao:

Ranije na groblju nije bilo ništa, samo iskopaju rupu i stave ga u zemlju i odozgo nabacaju zemlju i više se on ne vadi nit ko zna di je, samo mu stave onaj križ, što oni naprave, vako od ovih dasaka su pravili i kad on nestane, nema više ni glasa ni traga.²⁵

Je li moguće da je starije stanovništvo, prije turskih upada, pokapalo na ovaj način pa se danas nisu sačuvala njihova groblja ni spomenici?

Tko su ti Bunjevci koji su naselili prostor Podgorja bježeći pred Turcima? Ako oni i jesu donijeli običaj *mirila*, ili ga “izmisli” u simbiozi sa starijim stanovništvom, što je s ostalom prostorom na kojem postoje *mirila*?

Bunjevci se javljaju kao zasebna i prepoznatljiva zajednica već u ranom novom vijeku (Šarić 2008: 16). Prema Marku Šariću, govoreći o Bunjevcima treba znati da je riječ o:

Supralokalnoj tradicijskoj zajednici koja unatoč velikoj prostornoj disperziji dijeli zajedničko ime (Bunjevac), jezik (novoštokavsko ikavsko narječe), sjećanje (predaja o pradomovini), vjeru (katoličanstvo), i neke elemente dinarske kulturne tradicije. (...) jezgru bunjevačkih skupina činili su

²⁴ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

²⁵ Iz transkripta intervjeta s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

katuni katoličkih Vlaha iz zapadne Hercegovine koji su doseljeni na širi prostor osmansko-mletačko-habsburške tromeđe u Hrvatskoj... (Šarić 2008: 20)

Teorija ovoga autora o doseljenju Bunjevaca iz zapadne Hercegovine i njihovo vlaško porijeklo potvrđuju pisani izvori iz vremena njihova doseljenja te ostali autori koji su se bavili problemom bunjevačke etnogeneze (Petrović 1966: 87; Pavelić 1973; Belaj 2004; Černelić 2005). Prema podatcima iz osmanskog poreznog popisa iz 1477. godine za sandžak Hercegovinu i to na prostoru zapadno od rijeke Neretve nalazili su se vlaški džemati Krmpota, Vojnića i Sladovića, što su, kasnije, dobro poznate bunjevačke skupine (Šarić 2008: 21). Tijekom 16. i 17. st. Bunjevci su živjeli u južnim i jugo-zapadnim područjima Kliškoga i Ličkog sandžaka (Šarić 2008: 22; Pavelić 1973: 38; Černelić 2005: 40). Šarić, oslanjajući se na sociolingvističke i historijskolingvističke postulate smatra da porijeklo bunjevačkog etnonima treba tražiti u dinarskim Vlasima:

Leksička struktura etnonima "Bunjevac" ili "Bunijevac" ukazuje na patronimijski karakter pojma. Sastoji se od korijenske osnove bunj- i sufiksalne tvorbe -evc/-evci što jasno upućuje na posvojno i descendensko značenje imena... Struktura vlastito ime + sufiksalsni segment -ovci/-evci karakteristična je upravo za dinarskovaške sociotope... Vlaške skupine i njihovi katuni najčešće su dobivali imena prema svojim starješinama i rodonačelnicima tj. osnivačima katuna. Katun je predstavljao gentilnu zajednicu od više obitelji povezanih imenom, porijeklom, tradicijom i kulturom. Riječ je zapravo o bratstveničkoj zajednici koja se sastojala od više "obiteljskih zadruga" ili njihovih ostataka koje u cjelinu povezuje predaja da svi zajedno potječu od istoga pretka, po kome se nazivaju. (Šarić 2008: 23).

Prijelaz bunjevačkog imena iz generičkog naziva u etnonim dogodio se, čini se, na kliško-ličkom prostoru sredinom 16.st. (Šarić 2008: 25). Bunjevački se etnonim rijetko nalazi u povijesnim izvorima:

Nazivu Bunjevac alterniraju termini Morlachi catolichi (u Mletačkoj Dalmaciji), Valachi catolichi, Rasciani catolichi, Katolische Ratzen, Iliri, Horvati, Meerkroaten, Likaner (u Hrvatskoj vojnoj krajini), Raczok, Dalmati, Iliri (U Ugarskoj)... (Šarić 2008: 31).

U mletačkoj terminologiji Morlak je bio sinonim za kršćanina, i pravoslavnog i katolika, koji je dolazio s osmanskom područja (Šarić 2008: 29).

Nakon Mohačke bitke 1526. godine osmanske vlasti ukinule su Vlasima poseban status što je izazvalo masovne seobe iz osmanskih pograničnih krajeva u susjedne (Šarić 2008: 39), dok su Podgorci migrirali na susjedne otoke: Krk, Rab, Pag te u Senj. Prema mletačkim izvještajima o Podgorju iz 1530. godine, Murlakija (Podgorje) koja je prije turskih napada imala 12 000 stanovnika, tada je bila prazna (Pavičić 1962: 125).

Godinu ranije čahija Tardić uništio je grad Bag (Karlobag), a stanovništvo Velebitskog primorja migriralo je pred Turcima u sigurnije krajeve na otoće Rab, Pag i Krk, a neki su preko Senja i Rijeke odselili na tlo srednje i istočne Istre. Područje od Karlobaga do Senja bilo je nakon toga gotovo nenastanjeno s iznimkama utvrđenih gradova. Na taj prostor naselili su se Bunjevci krajem 17.st. (Pavelić 1973: 67; Belaj 2004: 23; Pavičić 1962: 119, 120).

Nazivi Bunjevac, Vlah i Morlak sinonimi su za određenu skupinu ljudi, ali u različitom povijesnom i prostornom kontekstu, s tim da se Bunjevci ne uzimaju kao etnička skupina osim jednog njihovog ogranka koji je iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije migrirao u sjevernu Dalmaciju, područje Like i Primorja (Černelić 2005: 26).

Prvi puta u hrvatskoj historiografiji vlaško se ime spominje na prostoru splitsko-trogirskog zaleda prilikom pada hrvatskog bana Mladina II. Bribirskog pod anžuvinsku supremaciju (Botica 2005: 36). Međutim, ovdje se ne radi o istim onim Vlasima koji se doseljavaju preko granice iz pograničnog prostora osmanskog carstva nakon 1500-tih godina, nego o "starosjediocima" koji su odselili pred Turcima. Vlah je bio geografski pojam, nikada nije postojala ni Vlaška ni Morlakija, ali su se često ti nazivi upotrebljavali za prostor dalmatinsko-ličko-hercegovačkog kraja koji nije bio pobliže određen (Novak 1971: 580). S druge strane pojam "Vlah" označavao je i nosioce određenog oblika proizvodnje, pla-

ninske stočare, ali nikako nije bio nacionalno određenje (Čulinović-Konstantinović 1989: 113). Prema Skoku, Vlasi su pokretno stanovništvo nomadskog karaktera koje se bavi stočarstvom, ali su i plaćenici što je osiguravalo znatnu materijalnu korist (Milošević 1991: 8). Činjenica je da se u 14.st. u dalmatinski javni izričaj uvukao naziv *vlah* i/ili *morlak* za svakog stočara odnosno seljaka iz neposrednog dalmatinskog zaleđa (Botica 2005: 40-41). Nakon što su Turci osvojili Bosnu, stanovništvo koje je živjelo na ovom prostoru i bilo nazivano vlaškim odselilo je u sigurnije krajeve, a na njihovo mjesto dolazi novo stanovništvo, djelomično bježeći iz Bosne i Hercegovine pred Turcima a djelomično naseljavano od Turaka, koje preuzima naziv Vlah i Morlak (Novak 1971: 587; Botica 2005: 45).

Iseljavanje stanovništva iz zaleđa pred Turcima zapisao je H. I. Bidermann u djelu: *O etnologiji Dalmacije*, iz 1893. godine te piše:

Došljaci na Šoltu su iz Muća, na Olibu su iz okruga Sinjskog, na otoku Vrgadu su došli iz okruga benkovačkog. Na Pagu je godine 1474. proši... narod većim dijelom stranac... doselio iz planina, zatim su god. 1404. Bošnjaci u Zadru, godine 1470. u Salima na Dugom otoku, a još ranije, godine 1444. su u Poljicima... (Čulinović-Konstantinović 1989: 112).

Seljenju stanovništva zaleđa na otoke doprinijele su i odredbe Mletačkog senata, kao npr. ona iz 1463. godine koja je zapovjedila da se svi vojno sposobni težaci presele na otoke kamo su se već sklonile žene i djeca pred turskom opasnošću (Čulinović-Konstantinović 1989: 112).

Trogirski knez Aleksandar Lippomano 16. srpnja 1527. godine piše kako su turski Morlaci (daleko stanovništvo koje je došlo iz osmanskog carstva):

...počeli pasti stoku i nastanjivati se na granici i na teritoriju Vaše Preuzvišenosti... (Novak 1971: 587)

Viktor Barbadigo, knez Zadra, 24. lipnja 1528. godine pisao je mletačkom senatu o svom putovanju u kaštel Vranu te opisuje neobrađeno i napušteno područje zbog straha od Turaka i Morlaka koji su se počeli naseljavati. U to vrijeme pod turskom vlašću su Ostrovica, Korlatović, Benković, Perušić, Karin, Obrovac, Kličevac (Novak 1971: 587).

Kako se doista ne radi o "istim Morlacima" iščitavamo iz relacije Antonija Dieda koji je pisao o otoku Rabu 1550-tih:

Otok je Rab slabo nastavan, prema onome kako je bilo prije, i to otkako je Murlakija napuštena zbog provale Turaka, jer je u njoj prestala trgovina vunom, medom, voskom, žitom, stokom i drugim stvarima, koje su običavali donositi Morlaci i drugi svijet, koji je nastavao sve one planine... (Novak 1971: 591)

Te godine Turci su započeli jedno od masovnih doseljavanja stanovništva. Prema izvještaju jednog od zapovjednika Krajine, Ivana Lenkovića saznajemo da su tisuće pripadnika "pastirskog" stanovništva nastanile područje uzduž granice na Pounju i da su prešle na područje Krajine no ubrzo su bili potisnuti nazad (Pavičić 1962: 131).

Turci naseljavaju i muslimansko stanovništvo. Muslimani ratari naseljavali su manja sela u blizini utvrda, a najviše ih je bilo na području stare župe Like (Pavičić 1962: 134).

I sa šibenskog područja imamo izvješća o zaposjedanju šibenskog zaleđa od strane Morlaka, turskih podanika 1557. Godine. Oni su naseljavani kako bi obrađivali napuštena polja, jer se 1500. godine zbog turskih provala stanovništvo toga područja povuklo ili na morsku obalu ili na otoke, a neki su otišli i u Italiju (Novak 1971: 592, 593). Turci su sa sobom dovodili radnu snagu koja će obrađivati polja, pasti stoku, prehranjivati taj kraj, ali ga ujedno i braniti. Tako je teritorij zaleđa Splita, Šibenika i Zadra ponovno naseljen. To stanovništvo ponovno se naziva Morlacima od strane građana dalmatinskih gradova te povijesnih izvora iako se zapravo rad o sasvim novom stanovništvu, doseljenom iz Bosne i zapadne Hercegovine (Novak 1971: 594):

Svo seosko stanovništvo od svojih granica pa do Dinare ukoliko nije bilo muslimansko, nazivaju Mlečani i dalje Morlaci. Ma da je sada to stanovništvo govorilo istim jezikom, hrvatskim, uz vari-

jante koje je novonadošlo sobom donijelo, ono se razlikovalo ne samo po vjeri, nego i po običajima, pa i po nošnji. (Novak 1971: 597)

Mirnim prodiranjem, Turci su zaposjeli područje od Neretve preko Vrgorca do Cetine već do 1513. godine (Pavičić 1962: 107). Muratbeg Tardić 1525. godine napao je imanja Bernardina Frankapana u Modruškom polju iz kojeg je tom prilikom odselilo oko petsto obitelji u Italiju i na otoke, a 1526. prodro je sve do Senja i Vinodola te i tamo uzrokovao seljenje stanovništva (Pavičić 1962: 116, 117).

Prema svim povijesnim izvorima i autorima stanovništvo između Šibenika, Trogira i Dinare s jačim naseobinskim uporištima u Kninu, Vrlici i Trilju, te u Imotsku krajinu, Makarsko primorje i okolinu Splita, doselilo je na taj prostor iz Bosne i Hercegovine tek s pojmom Turaka (Milošević 1991: 9; Bešlagić 1971: 44). Nazivi za ovo stanovništvo bili su različiti, a ovisili su o tome tko imenuje. Smatram da se s dovoljnom sigurnošću može utvrditi kako Bunjevac, Vlah i Morlak u biti označuju istovjetno stanovništvo, jedino je povijesno-prostorna razlika utjecala na očuvanje "osviještenosti" o pripadnosti ili preuzimanju novoga identiteta, što je barem za Bunjevce već utvrdila Milana Černelić, a može se primijeniti i za ostalo vlaško stanovništvo:

Različito etnokulturno, povijesno, gospodarsko i društveni utjecaj u sredini u kojoj se našao svaki od Bunjevačkih ogranaka rezultiralo je različitim načinom razvoja kroz razdoblje od nekoliko stoljeća u različitom ambijentalnom okruženju. (Černelić 2005: 40)

Kakvim god se imenom nazivali, očuvali svoj identitet ili preuzeli neki novi, novo-doseljeno stanovništvo moralo je donijeti sa sobom neke svoje specifičnosti koje su, zbog miješanja sa malobrojnim preostalim "starosjediocima" i prilagodbe novom ekohistorijskom okruženju, rezultirale jednim novim načinom života. Krajnji argument migracijskoj teoriji Vlaha Ivan Botica vidi u:

...materijalnome ostatku grobova brdsko-stočarskih krajeva-poznatijim kao stećci-koji se uistinu masovno pojavljuju u kasnosrednjovjekovnome razdoblju, a predstavljali bi religiozno-kulturnu posebnost Vlaha u odnosu na ostale brdske identitete (ako uopće postoje). Dekoracija, veličina i posebnost kasnosrednjovjekovnog stećka zbilja može odvuci na razmišljanje o zasebnome sociokulturnom identitetu kojemu je zagrobni život bio od velike važnosti, ali se ne smije izvlačiti iz povijesnoga konteksta u kojemu je stočar doživio znatan materijalni prosperitet, pa mu je "kameni spavač" jedan od pokazatelja gospodarske moći i ugleda u njegovoj zajednici a i šire. (Botica 2005: 39)

Je li zaista moguće da su stećci jedna od specifičnosti koje su karakteristične za vlaško stanovništvo? Što su uopće stećci?

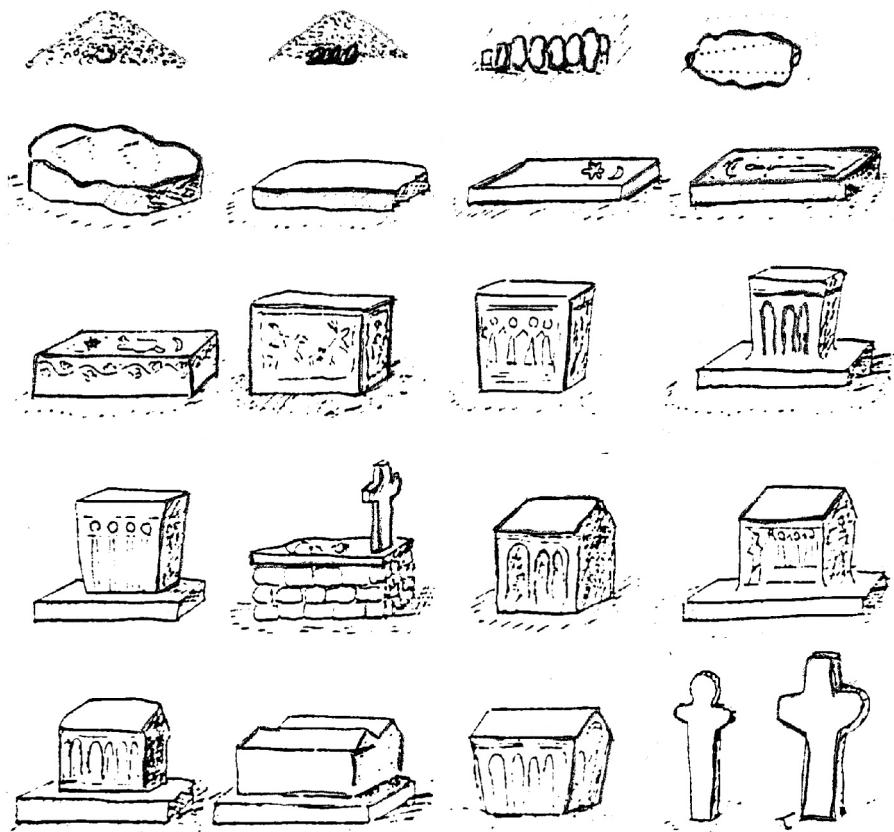
Prema Anti Miloševiću stećci su:

...općenito kameni, monolitni, vodoravni ili uspravni nadgrobni spomenici prizmatična oblika s ravnom ili dvostrešnom gornjom plohom, s postamentom ili bez njega. Karakteristični su za područje današnje Hercegovine, srednje i istočne Bosne, Podrinja i Dalmacije (osobito oko Cetine na jugoistok), te manjim dijelom za ovima susjedna područja Crne Gore, Kosova i zapadne Srbije, Posavine i sjeverozapadne Bosne. (Milošević 1991: 6)

Dosta širu definiciju stećaka od Ante Miloševića, napisao je Šefik Bešlagić:

...mi pod pojmom stećaka mislimo na srednjovjekovne nadgrobne spomenike građene od kamena, bez obzira da li su klesani u obliku ploče, sanduka, sljemenjaka, stuba ili krstača, ili su nepravilnog oblika, odnosno amorfног izgleda, i bez obzira ili na svojim plohamama imaju kakve urese ili natpise. (Bešlagić 1971: 34-35)

Pretpostavka je da se osnovni oblik stećaka razvio iz nadgrobnih ploča i to negdje u 12.st., oblik sanduka i sljemenjaka negdje u 14.st., a dva ostala oblika, uspravni stup i križina javljaju se od polovice 15.st. (slika 3.1.)

Slika 3.1: Razvoj stećaka (Petričušić 1998, 72)

Fig. 3.1: Evolution of stećak (Petričušić 1998, 72)

Uspravne oblike stećaka dovodi se u vezu s *nišanima* – uspravnim monolitnim kamenima iznad muslimanskih grobova koji se na našem prostoru javljaju krajem 14. st. i početkom 15. st. (Milošević 1991: 6; Petričušić 1998: 71, 72).

Ante Milošević smatra kako su uspravni *stupovi* i *križine* nastali:

...vjerojatno kao rezultat težnje starosjedilačkog stanovništva ovog područja, da se svojim uspravnim nadgrobnim spomenicima tokom 15.st., 16., pa i 17.stoljeća i nakon smrti vizualno distingvira od novog muslimanskog stanovništva i njihovih uspravnih nišana... Jedinu sponu ovih uspravnih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika s stećima predstavlja njihova ornamentika, što je i sasvim razumljivo s obzirom na izuzetnu klesarsku tradiciju već usvojenog načina ukrašavanja tih spomenika koja svoj vrhunac doživljava upravo polovicom 15.stoljeća, dakle neposredno prije prve pojave tih uspravnih nadgrobnika... (Milošević 1991: 7)

U početku se stećke povezivalo s određenim vjerskim načelima često ih vezujući uz pojavu bogumila u Bosni i tzv. *bosanskih krstjana* (Milošević 1991: 7), međutim, čini se da su Crkva bosanska i njihova "heretička" uvjerenja bili samo konstrukt ondašnjih političkih pretenzija na Bosnu od strane Ugarske te rezultat loše povezanosti Bosne s ostatkom kršćanskoga svijeta te da prave hereze u Bosni nije ni bilo (Rački 2003; Petrović 1999; Brković 134), što je i pokazao Milko Brković:

Prosječan katolik u pismu bosanskog dida Radomira iz godine 1404. (8. siječnja) ne nalazi krivotjerja. Isto je tako i u ispravi dida Radomira iz godine 1427., koja započinje u ime Trojstva (U ime Oca i Sina i Svetoga Duha). Gdje je tu krivotjerje? Nema ga ni na srednjovjekovnim nadgrobnim

spomenicima bosanskih i humskih kršćana. Natpis na biligu, mramoru, ili kamiku, kako oni sami nazivaju svoje nadgrobne spomenike... (Brković 2005: 134)

Iako Brković stečke, odnosno *bilige*²⁶ (Brković 2005: 134; Petričušić 1998: 58; Freudenreich 1964: 421) povezuje isključivo s *bosanskim krstjanima*, vjerojatnija je etnička pripadnost graditelja *biliga* pri čemu se primarno povezuju s onovremenim vlaškim stanovništvom Hercegovine i Bosne (Milošević 1991: 7). Prvi koji povezuje *bilige* s Vlasima bio je Hrabak. On vezu temelji na pisanim povijesnim izvorima i njihovu odnosu s osobama spomenutim na sačuvanim natpisima na *bilizima*. Sličnom metodologijom radila je i Wenzel, koja je obradila šesnaest nadgrobnih spomenika s datiranim natpisima koji spominju povijesno poznate osobe (Milošević 1991: 8). Iako je autorica kritizirala zbog svojih zaključaka, provedena antropološka proučavanja skeletnih ostataka u grobovima pod *bilizima* pokazuju da se radi o dinarskom antropološkom tipu, tj. osobinama tipa pretežito vlaškog porijekla (Milošević 1991: 8).

Rasprostranjenost *biliga* nekada je bila znatno veća nego danas. Lokaliteti na kojima su zabilježeni *bilizi* kreću se od okolice Gospića (Mogorić), Udbine (Kurjak-Tušice), Zadra, Šibenika, Knina, Drniša, Splita (Blizna, Prgomet i Divovićima) pa na jug do Stona, Pelješca, Dubrovačkog primorja, Župe i Konavala (Bešlagić 1971: 41, 42, 44). Kako su *bilizi* vezani uz novodoseljeno stanovništvo potvrđuje i činjenica da neka groblja u Cetinskoj krajini nemaju stećaka iako bi se očekivalo suprotno. Ante Milošević je pokazao da ta groblja imaju vremenski kontinuitet jer su locirana uz srednjovjekovne crkve koje datiraju u kasnoantičko razdoblje. S druge strane, nastojanje Nelipića da vrate gospodarsku i političku moć naselilo je na ovaj prostor Vlahe čime se objašnjava pojava groblja s *bilizima* (Milošević 1991: 40). Nije bilo jednostavno graditi *bilige*, naročito ako se radi o sanducima i sljemenjacima. Prije svega iziskivali su znatna finansijska sredstva, od same izrade ali i prijevoza, te na kraju urezivanja natpisa koje su si mogli samo rijetki priuštiti. Zbog toga se čini kako je izrađivanje *biliga* bilo vezano za povlašteni sloj (plemstvo) te za ekonomski bolje stope slojeve (Bešlagić 1971: 45; Petričušić 1998: 61, 63; Freudenreich 1964: 423). S druge strane, izgled i dimenzija *biliga* ovisila je i o geografskim odrednicama, blizini kvalitetnog izvorišta kamena te pristupačnosti mjesta na kojem se želio praviti *bilig* (Bešlagić 1971: 41). Nekropole s *bilizima* često su locirane uz ceste, bilo da je riječ o onima u upotrebi ili koje su bile nekada u upotrebi. Orientacija *biliga* je najčešće zapad-istok, te sjeverozapad-jugoistok, iako je Milošević utvrdio da orientacija kasnosrednjovjekovnih grobova nema čvrstih normi i da ovisi o prirodnim karakteristikama lokaliteta (Milošević 1991: 9, 35).

U dalnjem tekstu osvrnut ću se na *bilige* u najširem smislu te riječi, na području Ravnih kotara, Bukovice, Zadra, Obrovca i Benkovca (Bešlagić 1974: 57)

Na ovom području (slika 3.2) Šefik Bešlagić otkrio je na desetke *stećaka* svih oblika (Bešlagić 1974: 58-76).

Većina sanduka koje je pronašao bila su relativno malih visina, nijedan nije bio preko 50 cm, dok su sljemenjaci bili vrlo niske krovne plohe. Najbrojniji motivi ornamentike bili su stilizirani ljiljani, zvijezde i polumjeseci, te nešto motika i štitova (Bešlagić 1974: 76, 77, 78, 79). Ovdje se, svakako, ne radi o klasičnim *bilizima*, ali ima elemenata koji potvrđuju kako se neki oblik pružao i do Zadra. Bešlagić tu činjenicu objašnjava vezama koje su postojale između Bosne i sjeverne Dalmacije, naseljavanjem stanovništva iz Bosne i Hercegovine na ovo područje te smatra da je tim putem došlo i do prenošenja umjetničkih izraza i načina klesanja te postavljanja nadgrobnih spomenika (Bešlagić 1974: 82, 83).

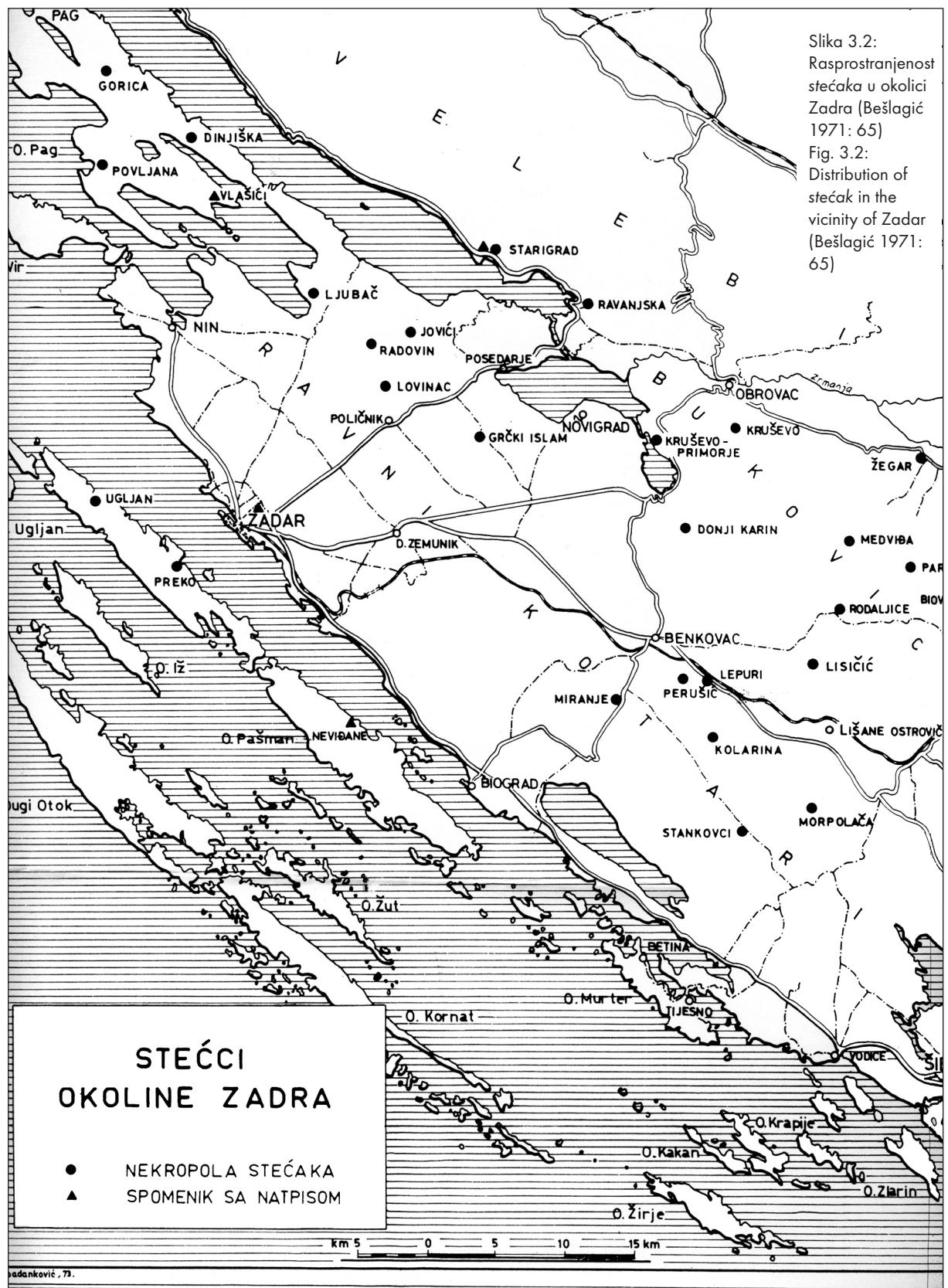
MIRILA I STEĆCI

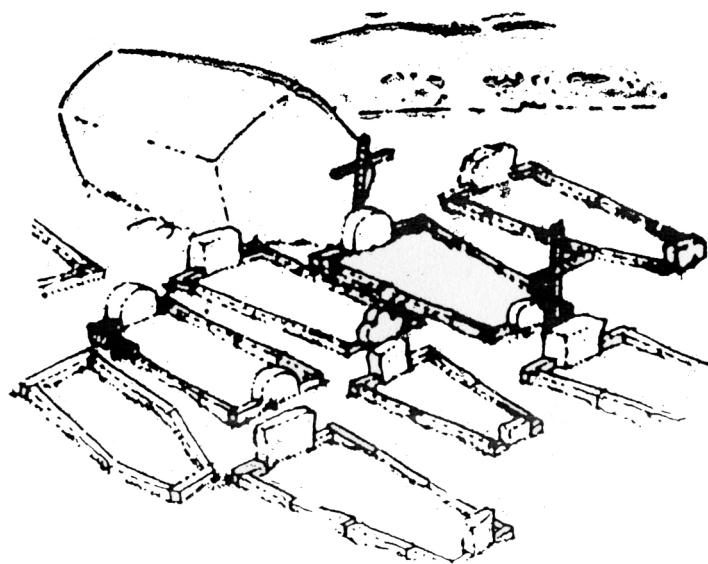
3.4

Nakon što sam se opširno i detaljno osvrnuo na problematiku *biliga* (*stećaka*) pokušat ću obrazložiti na koji su način oni relevantni za *mirila*. Krajnje zapadna područja (sjeverna i srednja Dalmacija) gdje imamo zabilježenu neku vrstu *biliga*, istovremeno je i područje gdje imamo zabi-

²⁶ U dalnjem tekstu za *stećke* koristit ću naziv *bilizi* (*bilig*), jer su ih tim imenom zvali graditelji.

Slika 3.2:
Rasprostranjenost
stećaka u okolini
Zadra (Bešlagić
1971: 65)
Fig. 3.2:
Distribution of
stećak in the
vicinity of Zadar
(Bešlagić 1971:
65)

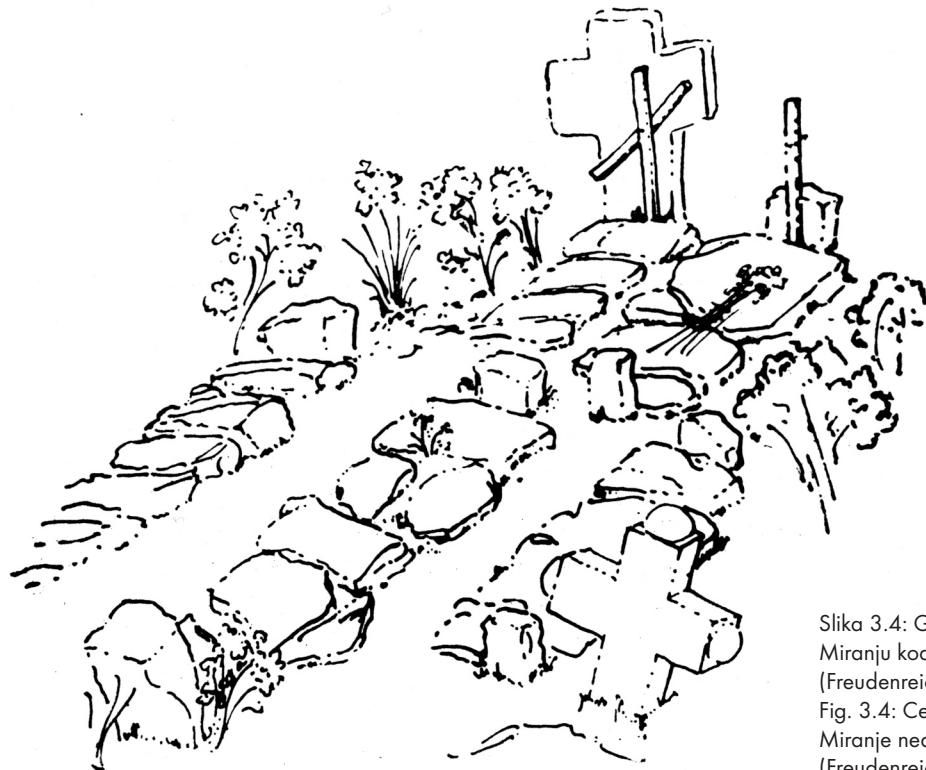

Slika 3.3: Groblje
na izvoru Cetine
(Freudenreich 1964: 421)
Fig. 3.3: Cemetery at
the spring of Cetina
(Freudenreich 1964: 421)

lježena *mirila*. Kako sam već utvrdio da su *mirila* proizvod novodoseljenog vlaškog stanovništva, a prema izvorima i autorima to su i *bilizi*, očita je povezanost ovih dvaju fenomena.

Na izvoru Cetine, ostaci crkve sv. Spasa okruženi su mnoštvom *stećaka* (*biliga*), a između i oko njih nalaze se grobovi posebna oblika (slika 3.3):

Trapezi zarubljeni kamenim pločama, širi kod glave, uži kod nogu, svaki s po dva osovljena kamena. Kameni su odabrani onakvi, kako se nalaze u prirodi, ali su poneki i klesarski obrađeni, te

Slika 3.4: Groblje u
Miranju kod Benkovca
(Freudenreich 1964: 422)
Fig. 3.4: Cemetery in
Miranje near Benkovac
(Freudenreich 1964: 422)

Slike 3.5, 3.6: Grobovi u Miranju kod Benkovca, 2010. godine
Figs. 3.5, 3.6: Graves in Miranje near Benkovac (pictures taken in 2010).

posebno oblikovani – Svaki grob je drugačije duljine – jer je građen prema visini pokojnika – pa odatle izvjestan nesklad u slici groblja. (Freudenreich 1964: 423)

Vizualno, ovi grobovi podsjećaju na *mirila*. Kad bi se maknula “obzida” koja spaja dva uspravna kamena, dobili bi oblik gotovo identičan *mirilima*. Ovdje je potrebno naglasiti da za Cetinsku krajinu imamo zabilježen običaj *počivanja* s pokojnikom barem na jednom mjestu prije groblja, ali ne i običaj *mirenja* (Čulinović-Konstantinović 1989: 179)

Dalje u tekstu Freudenreich piše o sličnim grobovima na groblju u selu Miranju kod Benkovca (slika 3.4–3.6):

...s osovlijenim kamenim kod glava i kod nogu, ali grob nije obrubljen, nego je pokriven kamenim pločama. I tu je svaki grob individualne veličine, a to ne slučajno. Običaj je da se pokojniku izmjeri visina i da mu se grob sagradi prema njegovoj mjeri, a toj mjeri odgovaraju razmaci između osovljenih kamena. (Freudenreich 1964: 424)

Da ne znam kako se ovdje zaista radi o groblju, moj bi prvi dojam bio kako Freudenreich opisuje *mirila*. Pa čak i kada bih gledao sliku, ponovno bih zaključio jednako. Identičan je izgled i način gradnje, ali ovdje se radi o grobovima koji su smješteni na groblju. Jednak način pravljenja grobova zabilježen je u Kljacima (Drniška krajina):

Na grobu su poredani kameni, kao drugdje na mirilima. Uz glavu jedan veći, kod nogu drugi. Na nekim kamenima uz glavu je ornament. (Bonifačić-Rožin 1959a: 15)

Iako nisam siguran je jesu li ovo riječi kazivača ili zapisivača, činjenica je da se ovakvi grobovi povezuju i uspoređuju direktno s *mirilima*.

Na terenskom istraživanju u ožujku 2010. godine naišao sam još uvijek očuvane grobove koji podsjećaju na *mirila*, a koja su se nalazila na pravoslavnim, ali i katoličkim grobljima. Dakle, ovakav oblik građenja grobova nije vezan uz konfesionalnost nego uz geografski prostor. (slika 3.7–3.10)

Nešto slično zabilježeno je u Bosni i Hercegovini, ali ovdje su kameni poredani u krug oko groba:

Ovo uglavnom neveliko kamenje donosi se iz okoline na grob po završetku pogreba; upotrebljava se u prirodnom, neobrađenom obliku za okrugao, ovalan ili blago uglat okvir ponad groba... takvi grobovi ograđeni vijencima od kamenja pojavljuju u različitim srednjovjekovnim nekropolama i to ili u blizini velikih nadgrobnih spomenika (biliga, nap. Katić), odnosno pomiješani s njima ili grupirani odijeljeno, tako da se iz tih situacija stiče isti dojam: da su ti grobovi okruženi kamenjem grobovi siromašnijeg stanovništva, dok oni koji se odlikuju velikim kamenim pločama, stelama ili blokovima, neosporno pripadaju imućnom odnosno feudalnom, plemićkom sloju... (Gavazzi 1978: 231)

Slike 3.7, 3.8: Katolički grobovi u Pristegu kod Benkovca, 2010. godine

Figs. 3.7, 3.8: Chatolic graves in Pristeg near Benkovac (pictures taken in 2010)

Slike 3.9, 3.10: Pravoslavni grobovi u Ceranju kod Benkovca, 2010. godine

Figs. 3.9, 3.10: Orthodox graves in Ceranje near Benkovac (pictures taken in 2010)

Budući da sam želio povezati *mirila* s *bilizima*, ustvrdio sam:

- Kako postoji neka poveznica između "klasičnih" mirila te grobova koji su usko vezani uz bilige, a frapantno podsjećaju na mirila, ili jednako tako, može se reći da mirila podsjećaju na te grobove,
- činjenicu da je treći naziv koji se javlja za mirila – bilig. Već sam nekoliko puta napisao za stećke, bilig kako je zapisano na njima samima i kako su ih očito nazivali ljudi koji su ih pravili. Dakle, jedan od naziva zajednički je i mirilima i stećcima²⁷.
- sličnost ornamentike biliga i mirila te izgleda uspravnog kamenja na mirilima koji sa svojim dvoslivnim krovom podsjećaju na bilige, a koje su već prepoznali i drugi autori (Trošelj 1981; Glavičić 1980), d) istovjetnost stanovništva koje je gradilo mirila, ali i neke oblike biliga. Iako se najvjerojatnije ne radi o socijalno istom sloju, barem u počecima, prepostavljam da se ipak radilo o ljudima koji su u približno isto vrijeme naselili prostor pojavlivanja mirila.

Za primjer ćemo uzeti samo jedan vlaški - bunjevački rod o kojem imamo dovoljno povijesnih izvora da možemo pratiti njegov put. Danas su to primorski Bunjevcici za koje sam ranije naveo kako imaju specifičan oblik građenja mirila (Škrbić 2000; Glavičić 1980), ali nekada su to bili *Vlasi Krmpote* (Krmpoćani). Marko Šarić analizirao je povjesne izvore u kojima se spominju Krmpoćani i rekonstruirao je njihov put od Hercegovine do Primorja:

²⁷ Na moguće značenje *biliga* osvrnut ću se u idućem poglavljju.

Naime, krmpotsku usmenu predaju o svojim seobama na Tromedđi, zabilježio je kapetan gulta Antonio Civran u svojoj relaciji od 18. ožujka 1615. godine. Predaju je čuo od samih Krmpočana tijekom pregovora o njihovom preseljenju iz Liča na mletački teritorij. Kapetan Civran tako izvješće da su se "Carapotani" pred oko 150 godina doselili u kraj oko Gračaca, a kako su тамо postali sumnjivi, krenuše na područje oko Novigrada gdje su se duže vremena zadržali. Međutim, nakon određenoga vremena dodijalo im je tursko gospodstvo i preseliše se u kraj iznad Bakra koje je tada pripadalo habsburškom nadvojvodu. Komparacija podataka iz mletačkoga izvještaja s podatcima osmanskih izvora i arheološkim materijalom na terenu, pružaju nam zanimljive mogućnosti interpretacije. Naime, u selu Kijani kod Gračaca u Lici, nalazi se stećak u obliku križa (u narodu zvan "krstača") koji potječe iz prve polovice ili sredine 16. stoljeća. Na krstači je čiriličnim slovima uklesen natpis: totu leži Ivan Balenović, sin Mihovilov. (Bašagić 1971: 72) Sve ukazuje na to da se radi o grobu nekog vlaškog starještine, ime oca upućuje na katolika, a prezime na ugledni krmpotski rod. U osmanskom defteru iz 1528-30. u ličko-pounskom krajištu zaista se i spominje neki vlaški knez po imenu Mihovil koji je tada po nalogu osmanskih vlasti, pusto krajište nasejavao "hajmanima". (Vasić 1963: 244) Na temelju ovih saznanja, mogli bismo iznijeti pretpostavku prema kojoj su se Vlasi Krmpote iz Hercegovine oko 1528. godine doselili na šire područje Gračaca u Lici. Nešto iza svršetka Ciparskoga rata, osmanska vlast ih naseljava u zaleđe Karina gdje su trebali braniti pravac kojim su se senjski uskoci najčešće koristili tijekom pljačkaških upada na osmanski teritorij. U nahiji Obrovac utemeljili su tada svoje selo Krmpote (danas Medviđa). Primakavši se tako mletačkoj granici kod Novigrada, mletački ih izvori sve češće registriraju (Morlacchi Caranpotani)... Od 1605. do 1647. u nekoliko valova iseljavali su se na habsburško i mletačko područje, najviše u Lič i zaleđe Senja (Sv. Jakov tj. Krmpote, Krivi Put, Ledenice, Senjska Draga), potom u Radovin, Poljica i Vinjerac u zaleđu Zadra... Tijekom Kandijskoga rata 1647. godine, na mletačko područje prešla je i posljednja velika skupina Krmpočana, osmanskih podanika. Tada je harambaša Njegovan s 40 do 50 obitelji iz Krmpota kod Medviđe, prešao na mletački teritorij naselivši se u Vinjerac i Starograd.... Krmpotske se obitelji u isto vrijeme šire i na područje Podgorja (Sveti Juraj, Jablanac), a od 1690. godine u značajnoj mjeri sudjeluju i u naseljavanju Like i Krbave (Šarić 2008: 36, 37; Pavičić 1962: 145, 146, 157, 158)

Krmpote su dakle u svojim migracijama prošle gotovo sav teritorij na kojem su potvrđeni *bilizi*, ispod jednog je i pokopan član tog roda, a danas žive na području na kojem je donedavno (prije 50-tak godina) jedan od oblika *mirenja* bio u upotrebi. Stjepan Pavičić kada piše o njima smatra ih štokavcima ikavskog narječja koje potječe od Dinare, Svilaje, Moseća te kojeg su stočari vlasti donijeli sa sobom (Pavičić 1966: 352; Pavičić 1962: 163; Pavelić 1973: 44). Oblici riječi *mirila* i *bilig* proizlaze upravo iz tog narječja, a obadvije su riječi (pra)slavenske.²⁸ Očita je povezanost Vlaha i *mirila*, osobito s obzirom na činjenicu da gdje postoji grob koji je građen na jednak način kao i *mirilo*, nemamo klasičnih *mirila* izvan groblja nego eventualno mjesta odmora. To je karakterističnije za zaleđe. Kao da je na tim mjestima, zbog slabijeg kontakta sa starosjediocima bolje očuvan običaj vezan uz *bilige* nego bliže obali gdje je taj običaj bio pod većim utjecajem i dalmatinskih gradova i otoka, ali i malobrojnog stanovništva koje je ostalo. Možda je to razlog velikih "odstupanja" od klasičnog oblika *mirila*, kako u izgledu tako i u nazivlju, a očito i u mjestu gradnje.

3.5

MOGUĆE ZNAČENJE MIRILA

U prvom poglavlju već sam pisao o značenjima koja su fenomenu *mirila* pridavali kazivači i autori koji su pisali o njima. Svi se, u načelu slažu oko nekoliko činjenica. *Mirila* su boravišta duša, naročito kada se duše vraćaju u svijet živih na Dušni dan te postoji određena doza strahopoštovanja vezana uz *mirila* i mjesta na kojima su građena (Krajač 1934; Glavičić 1980; Gavazzi 1978; Trošelj 1995; Bonifačić-Rožin 1959, 1959a). Pojedini autori i kazivači povezuju *mirila* i sa suncem te težnjom da tijelo posljednji put vidi sunce, zbog toga se i javlja orijentacija istok-zapad. Ipak, smatram da je to malo vjerojatno zato što se pokazalo u praksi da nema striktne orijentacije *mirila*, kao uostalom ni kod drugih grobo-

²⁸ Za ovu informaciju zahvaljujem Goranki Perković.

va kasnoga srednjega vijeka (Milošević 1991). Većina ih pak tvrdi, zbog načina gradnje, ali i samoga imena, da su *mirila* građena s ciljem mjerjenja visine pokojnika kako bi ostalo fizičko sjećanje na njega. Međutim, ponovno se pokazalo u praksi kako visina u biti i nije tako važna. Većinom se mjerilo pokojnika u *kapsi* (sanduku), dakle to nije njegova prava visina. U starije vrijeme pokojnika se uistinu mjerilo omotanog samo u tkaninu, ali kako se *mirilo* pravilo naknadno i to obrađivanjem²⁹ kamenja, nemoguće je da se kameni nisu za to vrijeme i pri tim radnjama pomaknuli s mjesta. Imamo i primjera u kojima su ljudi otprilike pravili *mirila* jer je pokojnica već bila zakopana (Katalinić). Samo ime *mirila*, koja se još nazivaju *počivalima* i *bilizima*, pokazuju da se ime ne može uzeti kao odlučujuća odrednica funkcije iako neću u potpunosti odbaciti ni tu mogućnost. I na kraju, najvažniji pokazatelj da visina, odnosno dužina, nisu toliko bitne, zajednička su *mirila* na kojima se mjerila cijela obitelj pa i zaselak.

Međutim, nameću se mnoga pitanja. Nitko nije našao odgovora zašto se *mirila* prave upravo na mjestima na kojim se prave: uz putove, na raskršćima, na uzvisinama uglavnom izvan sela, ali i izvan groblja. Naravno da ovaj običaj ima i svoje praktične razloge, jer da nema, ne bi sigurno opstao tako dugo. Međutim, iz tih praktičnih stvari mora postojati i neka druga funkcija, dublji smisao (Đaković 1991: 206), inače bi se nosači pokojnika, kao i u drugim regijama, odmorili i krenuli dalje, ne bi gradili *mirila*. Drugo, zagonetnije pitanje je: zašto su gradili *mirila*? Naročito ako uzmemo u obzir grobove koji su gotovo identični s *mirilima* i koja ih zamjenjuju. Koja je svrha stavljanja kamenja oko mrtvaca, odnosno oko groba?

...simbolizam obreda nedokučiv je današnjem promatraču ako zanemari cjelokupnost religije...

(Eliade 1983: 57)

Pogrebni obred može ostati nepoznat i u interpretaciji nejasan, ako ne znamo cijeli sistem strukturiranih znakova kao i mnoštvo kulturnih kodova, odnosno bogatstvo i raznovrsnost njihovih varijanti. (Đaković 1991: 208)

Kako i ovaj obred ne bi ostao nerazjašnjen, morao sam potražiti analogije ovome običaju kod drugih naroda vodeći se idejom kako je stanovništvo koje prakticira slične običaje doselilo iz unutrašnjosti i donijelo sa sobom elemente koji su omogućili nastanak današnjega oblika *mirila* i njegovih suvrstica, a to isto stanovništvo, većinom je ponovno migriralo iz nekih drugih krajeva. Ipak, ograničio sam se na slavenske narode. Kako s njima dijelimo jezičnu, ali i niz drugih srodnosti, naročito se to odnosi na tradicijsku kulturu, smatram da ima dovoljno temelja za traženje analogija kod drugih slavenskih naroda kako bih se običaj *mirila* kontekstualizirao.

Prema slavenskoj percepciji smrti, čovjek kada umre odlazi u "drugi" svijet gdje preuzima svoje mjesto (Plotnikova 1999: 205; Hertz 2004: 197). Smrt je jedan od najvećih uzroka narušavanja "reda u svijetu", "kozmičkog reda". U takvoj situaciji zajednica reagira i pomoću kompleksnih magičnih i ritualnih aktivnosti vraća "red" (Risteski 1999: 88). U tom procesu ključan je pogreb. Pogrebni ritual:

...kao kompleks propisanih, tradicijom ustanovaljenih i na nivou društvene zajednice opšteprihvaćenih oblika simboličkog ponašanja – predstavlja sistem razrađenih obrazaca delovanja i odgovora koje pruža kultura na raznovrsne potrebe i probleme izazvane nastankom smrti. (Prošić 1982: 41)

Osnovna namjena pogrebnog rituala je da neutralizira negativne efekte koje ima mrtvo tijelo (mrtvac) na okolinu, odnosno zajednicu kojoj pripada, ali s druge strane postoji odgovornost te iste zajednice da osigura "uspješan" prelazak pokojnika iz svijeta živih u svijet mrtvih. Tu je naravno i osjećaj privrženosti pokojniku koji osjeća obitelj, ali i šira zajednica te koji se u isto vrijeme preklapa sa strahom od samoga leša (Risteski 1999: 90; Prošić 1982: 41; Tolstaya 1999: 20; Hertz 2004: 199; Eliade 1983: 56).

Smrt ne označava kraj postojanja, to je zapravo trenutak kada duša napušta tijelo i kada je veza duše i tijela najslabija, a sama duša predstavlja opasnost za zajednicu i na neki način zahtjeva pravilno

²⁹ Iz transkripta intervjuja s Grgom Katalinićem; intervju su vodili Goran Pavel Šantek, Katja Hrobat i Mario Katić, 2009. godine.

pokapanje i osiguravanje egzistencije i nakon smrti (Prošić 1982: 45). Naravno, to su nepisani propisi koje je ustanovila zajednica kako bi sebi olakšala suočavanje sa smrću i pružila nadu u postojanje i nečega nakon nje, a s druge strane, pokretana je strahom od leša.

Od svih obreda prijelaza s kojima se čovjek susreće u životu, prema van Gennepu pogrebnim obredima prijelaza dana je najveća važnost, a put na "drugi" svijet sastoji se od serije obreda prijelaza koji ovise o udaljenosti do groblja i geografskim obilježjima terena (van Gennep 2004: 213, 216). Primjenjujući van Gennepove zaključke, Marta Gregorčić, kao obrede prijelaza vidi tri točke: nastup smrti, pogreb te vraćanje uže obitelji u životnu svakodnevnicu (Gregorčić 1999: 164). Prijelaz ili put nije samo koncept kojega su uveli učenjaci nego je kategorija koja ima temelja u vokabularu i frazeologiji slavenskih jezika. Kod istočnih se Slavena govorilo da se umiruća osoba: "priprema za put", "gleda na cestu", "ide na daleki put"³⁰ a da je krajnji cilj tog puta dom ili kuća (Tolstaya 1999: 21).

Mjesto, "drugi svijet", na koji pokojnik putuje materijalizirano je u realnom svijetu i povezano s mjestom pokapanja prema Anni Plotnikovoj. Sanduk se smatra simbolom novoga doma tj. kuće (Plotnikova 1999: 205, 206). Autorica je pokazala terminološku povezanost pojmljova sanduk i kuća u ruskom, ukrajinskom, bugarskom i makedonskom jeziku (Plotnikova 1999: 207, 208). U Polesju su na grobovima pravili konstrukcije u obliku kuća, kod Rusa su pravili male kućice sa dvoslivnim krovom. U sjeverozapadnoj Bugarskoj na grobovima su gradili, od cigle i betona, građevine u obliku kuća. U Strandzhi tijekom 40 dana nakon pogreba obitelj bi na grob donosila 40 kamenja od kojih su pravili tzv. "kuću mrtvih". I u okolici Sofije, na četrdeseti dan od pokopa, grob bi se ogradio kamnjem (Plotnikova 1999: 209).

Put koji povezuje dva suprotna mjesta, a to je kuća i selo iz kojeg pokojnik odlazi te grob i groblje u koje pokojnik odlazi, postaje realna manifestacija puta u "drugi svijet", taj drugi svijet je svijet mrtvih, ali i svijet Drugoga, opasnoga, neljudskog (Plotnikova 1999: 212; Hrobat 2009a: 207; Hrobat 2010). Kada imamo dva svijeta postoji i granica između ta dva svijeta. Kako je ovdje riječ o dva imaginarna svijeta, ali koja imaju fizičku manifestaciju u realnome, onda se i granica između njih poklapa s nekom granicom u realnom prostoru (Hrobat 2009a: 207). Cesta i križanje cesta kao i neka uzvisina predstavlja jasnu granicu u prostoru, granicu koja razlučuje prostor na dvije polovice. U tradicionalnoj percepciji svijeta križanje cesta, sa simbolikom presijecanja linija, često predstavlja prijelaz između svjetova i mjesto je gdje se javljaju nadnaravnna bića (Hrobat 2009c: 5). Većina mjesta gdje su se javljala neka zastrašujuća bića, bila su mjesta granica ili krajnje točke seoskog ili obiteljskog posjeda (Hrobat 2009a: 210). Tako da mjesta koja se smatraju granicama određene zajednice nose konotaciju mesta na kojima se događa tranzicija između dva svijeta (Hrobat 2010).

Sada mogu iznijeti pretpostavku. *Mirila* se mogu tumačiti kao obred prijelaza iz svijeta živih u svijet mrtvih. Put na koji kreće tijelo napuštajući kuću put je iz dotadašnjeg života pokojnika, života koji je dijelio s ostatkom zajednice, u drugi život, ali ne tijela nego duše. Mjesta na kojima se grade *mirila*, *počivala*, *bilizi* su mjesta granice između tih svjetova. Granica na kojoj duša prelazi u drugi svijet. Građenjem *mirila* ljudi grade novi dom za dušu kada se na Dušni dan vrati iz onoga svijeta. Ali, oni taj "dom" grade i kao manifestaciju vlastitog odnosa prema pokojniku i smrti općenito. Očiti je strah ljudi koji ostaju spram tijela, a ponajviše duše koja luta i može učiniti dosta zla. Tijelo se pokopa u grob i istrune, ali duša je ta koja nastavlja živjeti i ona je ta koja treba mjesto – *bilig* na koji će se vratiti kako se ne bi vraćala prvotnoj kući i obitelji. Već sam pokazao kako *mirila* nisu samo vezana uz visinu čovjeka, odmor nosača i "pozdrav suncu". Njihovo je značenje puno kompleksnije i davno izgubljeno. Međutim, i danas se vidi kako je sila koja je djelovala na graditelje između ostalog bila i strah. Vjerovanje kako se duše vraćaju na *mirila* postoji i dalje; strah od duše je i dalje bio prisutan pa su Herceg Dumi, prema mom kazivaču Grgi Kataliniću, nakon što se utopila, napravili *mirilo* od prilike, a ne prema njenoj visini. Moguće je da su *mirilo* i u ovom slučaju pravili iz straha.

U Zadru postoji jedan lokalizam za zid, odnosno zidine a to je *miri* – talijanizam koji dolazi od latinske riječi *murus*, i. m. koja znači zid, nasip, zaštita (Žepić 1972: 224). Sličan naziv postoji i u Župi dubrovačkoj – *mirina*. Tomislav Macan zapisao je predaju kada je:

Republika gradila mire okolon Grada... (Macan 1930-1970: 34)

³⁰ Engleskog preveo Mario Katić.

Svaki je čovjek koji bi se uputio u Grad (Dubrovnik) morao ponijeti jedan isklesan kamen i to se gradilo u vrijeme kada se pojavila opasnost od Turaka (Macan 1930-1970: 34). Potvrdu značenja ovoga pojma dobio sam kod kazivačice Made Herco, prema njenim riječima *mirina* je stari zid bilo od kuće ili od *doca*.³¹ Je li moguće da i *mirila* znače nešto slično, nekakvu ogradu ili zid oko tijela, odnosno duše? Koja štiti dušu od drugih zlih sila ili štiti zajednicu od duše? Ili je imitacija kuće za dušu koja se javlja u mnogim drugim krajevinama slavenske Europe. Ali u krajnjem slučaju, i kuća i dvorište nije zapravo ništa drugo nego mjesto koje je ograđeno, na kojem smo sigurni. Već sam pokazao da *mirilo* ne mora imati nužno veze s visinom čovjeka, to pokazuju i drugi nazivi za *mirilo* (*počivala*, *bilig*), koji nisu nikako vezani za mjerjenje. *Mirilo* u značenju ograđenoga prostora ili kuće objasnilo bi pravljenje takvih konstrukcija i na grobovima, ali bi naznačilo i moguće značenje drugog fenomena – *stećaka* za koje postoje potvrde i u Župi Dubrovačkoj (Macan 1930-1970: 20). Ova dva naziva (*mirina* i *mirilo*) ne dovodim u lingvističku vezu, očito je da potječe iz dvije različite jezične obitelji, ali pružaju mogućnost prepostavljanja da je naziv *mirilo* poprimilo drugo značenje (ograđenog prostora). Ovo poglavljje završit će s citatom Mircea Eliadea koji se u jednom svom tekstu osvrnuo upravno na teško razumljive pogrebne rituale:

...prijelaz od bivstvovanja k nebivstvovanju tako je beznadno nerazumljiv da je smiješno “obja-
šnjenje” bar uvjerljivo jer je upravo besmisleno smiješno. (Eliade 1983: 52).

ZAKLJUČAK

3.6

Detaljnim i sustavnim analizama došao sam do zaključka kako su *mirila*, *počivala*, *bilizi* jedan od obreda prijelaza i to zadnjega prijelaza u životu čovjeka, iz svijeta živih u svijet mrtvih. Razlog pravljenja *mirila* na određenim lokacijama je realna manifestacija puta iz jednoga svijeta u drugi. Ta mjesta su granica između dva svijeta. Način građenja *mirila* manifestacija je potrebe ogradijanja duše, građenja kuće za dušu budući da, kod graditelja *mirila* na grobu to nije bilo slučaj, tako da duša ima mjesto na kojem će prebivati prilikom povratka na Dušni dan. S druge strane to je ujedno, a možda i prvenstveno, bilo povezano s vjerovanjem o zaštiti zajednice od duše koja luta i koja može nanijeti zlo.

Pokušao sam i pokazati da je običaj *mirila* nastao pod utjecajem drugog posmrtnog fenomena – podizanja *stećaka*, i to migracijama stanovništva iz Hercegovine i Bosne pred turskom opasnošću. Iznio sam niz poveznica između ova dva fenomena: a) neke od uzglavnica *mirila* imaju oblik “dvoslivnog” krova, poput *biliga* (Trošelj 1981; Glavičić 1980), b) ornamentika je slična ili jednaka (Milošević 1991; Trošelj 1981), c) izgled i dimenzije ovise o geografskim odrednicama i ekonomskoj mogućnosti, d) mjesta na kojima su građena su jednaka (uz ceste i putove, te na pogodnim mjestima na uzvisini), e) funkcija im je najvjerojatnije jednaka – kuća (dom) za dušu pokojnika, f) na području na kojem su *bilizi* i *mirila* geografski blizu, grobovi su građeni kao *mirila*, a klasična *mirila* ne postoje. Što su *mirila* dalje od područja javljanja *biliga* to su suvrtstice raznovrsnije, najvjerojatnije pod utjecajem dalmatinskih gradova i starijeg stanovništva.

*Spomeni nisu općeniti ni jednolični ili šablonski, već – kao i u ostalom narodnom stvaranju – izbi-
jaju u svakom kraju drugačijom svježinom umjetničkog izraza i oblika.* (Freudenreich 1964: 421)

*No, svaka uža ili šira zajednica može imati i niz lokalnih osobina na manifestnom planu koje su
nastale pod utjecajem specifičnog procesa razvitka svake od njih, pri čemu karakterističan sinkre-
tizam ritualnih elemenata odražava tokove i osobine njihove specifične evolucije – uslove i način
života, kulturne veze, akulturaciju itd.* (Prošić: 1982: 49)

Ni jedan oblik građenja, simboličko značenje pa ni običaja *mirila*, *počivala*, *biliga* nije krivi i ne

³¹ Mada Herco (1931) iz Župe dubrovačke. Za informaciju zahvaljujem Mariji Herco.

može biti krivi, zato što je izraz određene zajednice koja ga upražnjava i rezultat povjesno-prostornoga konteksta i samo ta zajednica može odrediti koji je njegov pravi oblik.

Smatram, da se iz toga razloga, ne može govoriti o **zajedničkom** posmrtnom fenomenu *mirila*. Nemoguće je donositi generalne zaključke na osnovu partikularnih primjera ili odstupanja od pravila. Svaki lokalitet bilo bi potrebno na mikrorazini holistički istražiti, ali ni u tom slučaju ne bi bio moguć generalni zaključak. Takav pristup mogao bi pokazati kakvo značenje određena zajednica na toj mikrorazini daje ovome običaju, međutim i onda bi prvotno značenje ovoga običaja bilo teško utvrditi.

Tijek analize naveo me na zaključak koji je u suprotnosti s činjenicama koje sam iznio u tekstu, ali ako želimo pokušati dati neko značenje i izvorište ovom fenomenu nužno je generalizirati i povijesno kontekstualizirati, iako na taj način **ja** dajem značenje tamo gdje ga, najvjerojatnije, u realnosti nije bilo, a danas (2010. godine) sigurno nema. Teško da ćemo ikada znati pravo izvorište mirila i njihovo značenje jer se značenje konstantno mijenja u odnosu na prostorno-povijesni kontekst. Moja konstrukcija je svjesna. Ali, ako ne pokušavamo dati odgovore na pitanja i probleme koji je smisao, ali i budućnost, znanstvenog rada?

Moja tvrdnja o povezanosti *mirila* s drugim fenomenom – *bilizima*, ovim tekstom je tek naznačena kao mogućnost i kako bi bila znanstveno dokaziva potrebna su daljnja istraživanja.

Katja
HROBAT

MIRILA KOT OBREDNA MESTA POSTANKA NA POGREBNIH POTEH

4.1

Članek obravnava fenomen mrtvih počival¹ na Krasu in širše v Sloveniji, ki kot obredni kraj postanka na pogrebnih poteh predstavljajo določeno analogijo mirili z Velebita na Hrvaškem. Čeprav gre pri slednjih za veliko bolj izdelan in kompleksen monumentalni in verovanjski pojav, so v osnovi tako mirila kot mrtva počivala edini kraj na pogrebnih poteh, kjer so lahko nosači krsto s pokojnikom položili na tla, se spočili, opravili obrede zanj, postali za nekaj časa in zopet krenili na pot do pokopališča brez nadaljnega vmesnega postanka.

Če prezremo različna verovanja o povezavi duše in miril, tj. namensko označevanje krajev postanka s spomeniki posameznikom (dušam?), je mogoče zvesti informacije o mirilih na edini kraj, kjer so lahko krsto s pokojnikom postavili na tla in so se lahko tako on kot njegovi nosači spočili, hkrati pa so tam opravili obred za pokojnika. Enak opis bi dobili, če bi z nekaj besedami opisali mrtva počivala. Vendar, preden se lotimo izročil o mrtvih počivalih, poglejmo nekaj osnov o tem, kakšna verovanja in obredna obnašanja sploh spremljajo smrt in nanjo vezane pogrebne poti ter kako jih etnologi interpretirajo.

POTI POGREBNIH PROCESIJ KOT MEJNI PROSTORI

4.2

Smrt spremišča celo bogastvo najrazličnejših verovanj in šeg. Po Arnoldu van Gennepu, ki je razvil koncept mej in prgov v življenju posameznika in skupnosti, gre za enega ključnih mejnikov oziroma prehodov, zato ga tako kot druge prehode med različnimi družbenimi statusi v človeškem življenju uravnavajo obredi prehoda: obredi ločitve od predhodnega sveta, prehoda med svetovoma in vključitve v novi svet (van Gennep 1977). Znano je, da so bile vse šege in obredja ob smerti namenjeni dokončni odstranitvi mrtvega iz sveta živih zaradi nevarnosti okuženja iz onstranstva. Skupnost se mora z ločitvijo od mrtvega razmejiti od smerti in se ne okužiti z njim, saj bi jo lahko v nasprotnem primeru doletela smrt. Pokojnika mora postaviti na drugi breg meje (Bacqué 1997, 247–276; Baudry 1997, 225–244; glej Etnolog 9 / 1).

Posebno bogate z obredi in verovanji so poti, po katerih so se vile pogrebne procesije. Ponekod so po poteh mrtvih, znanih po vsej Evropi, morali obvezno vsi pogrebni sprevodi, pa čeprav je to pomenilo narediti ovinek. Sprevod s pogreba se je ponekod moral vračati po drugi poti in ne po poti mrtvih (Dragan 1999, 157). V Makedoniji so verovali, da na ta način duša umrlega ne bo vedela, kako se vrniti k živim (Risteski 1999, 92). Poveden je običaj iz Idrije v Sloveniji, kjer je šel pogrebni sprevod za samomorilcem po drugi in ne po običajni pogrebni poti (Grošelj 2008, 28). Povsod velja v šegah ob smerti poseben prostorski odnos do samomorilcev in nekrščenih. Če pomislimo, da postane vsak mrtvec kot nosilec principa smerti tujec v lastni skupnosti (Risteski 2001, 169–70), so samomorilci še nevarnejši, saj umrejo “nečiste smrti”. Ker se ne morejo preseliti na drugi svet, ostanejo na zemlji in postanejo škodljiva demonična bitja (Vinogradova 1999, 45–49). Medtem ko se zdi, da so se

¹ Mrtva počivala se v kraškem narečju uporablja v množinski obliki za oznako kraja, na katerem so se pogrebci s pokojnikom ustavili, se spočili, položili krsto na tla, se prekrižali/zmolili in zamenjali nosače krste. V prispevku bo uporabljen kot strokovni izraz za take vrste krajev postankov pogrebnih procesij, pa četudi se v narečju in v ledinskih imenih zanje uporabljam tudi drugi izrazi, kot so Mrtvaški hrib/breg ali Križen drev.

s pokopi samomorilcev zunaj obzidja pokopališča ljudje/cerkev tako izognili onesnaženju posvečenega prostora pokopavanja, je ponekod opaziti bolj težno, da se ne okuži posvečeni prehod, tj. vrata na pokopališče. V Rodiku so namreč samomorilca prenesli na pokopališče (po mnenju sogovornika so to lahko naredili, ker ni bilo v lasti cerkve) čez zid in ne skozi pokopališka vrata. O velikem pomenu ideje vrat kot kraja simbolnega prehoda meje priča mit o ustanavljanju antičnega Rima. Romulus med obrednim oranjem (posvečene mejne linije *pomerium*) okrog prostora prihodnjega mesta dvigne plug na mestu prihodnjih vhodnih vrat. Njegov brat prekrši pravilo, s tem da preskoči brazdo, namesto da bi šel čez označena prihodnya vrata, zaradi česar ga mora Romulus ubiti (Segaud 2008, 121; glej Blumenthal 1952, 1869–1876).

V Karpatih, v južni Poljski, pogrebne procesije niso nikoli šle čez polja, ker so ljudje verjeli, da bi to povzročilo neplodnost zemlje (Lehr 1999, 125–126). Pri pogrebnih procesijah v Romuniji je pogrebni sprevod postal na vseh mejah, začenši od vrat dvorišča doma pokojnika do vrat pokopališča (Dragan 1999, 153–54), kar je dokumentirano tudi na Slovenskem, predvsem na pragu hiše (glej Ložar Podlogar 1999). Na poti so bili obvezni postanki na križičih, kjer so izvajali/molili pogrebne maše (Dragan 1999, 153–154; za Slovenijo po ustni informaciji prof. dr. J. Bogataja). Zakaj postanki ravno na križičih, je mogoče pojasniti s tradicionalno predstavo, po kateri so ta veljala za najnevarnejši prehod med svetom živih in mrtvih. Na njih so se srečevala mejna in nadnaravnva bitja, zato so jih ljudje vsako leto obredno zavarovali pred vdorom ‐tujih‐ sil s kresovi in na njih že od antike naprej opravljeni magijske obrede (Hrobat, Lipovec-Čebron 2008; Hrobat 2009a, 138–149; Puhvel 1976; Dragan 1999, 151–58, 171–172; Radenković 1996, 49–54).

Po modelu dveh svetov, sveta mrtvih in živilih, je s prostorskoga vidika opazno izoliranje pogrebnih poti kot krajev prehoda, ‐kot da bi prostorska dihotomija omogočala, da se poti živilih naredijo bolj varne, s tem da se odstrani nevarnost iz onstranstva‐ (Dragan 1999, 157). Z ritualnimi dejanji, še posebno na pogrebni poti, so ljudje poskušali vzdrževati mejo, delitev prostora in zagotoviti izločitev mrtvega in s tem smrti same (Risteski 2001, 169–170). Zdi se, da so ljudje tako na pogrebnih poteh kot pri simbolnih prehodih meje, kot recimo pri vratih pokopališča v Rodiku, strogo ločili in vzdrževali njihovo svetost, ki izhaja iz mejnosti, oziroma bolje rečeno, njihovo pripadnost prostorskemu prehodu v drugi svet.

Koncept meje, ki opredeljuje prostor po načelu binarnega logičnega sistema (Lévi-Strauss 1989), je ključnega pomena v tradicionalnem pojmovanju prostora. Na podlagi pojma meje je namreč vzpostavljena določena logika, pravila, ki natančno določajo kraje vstopanja ‐drugega‐ sveta v ‐človeški‐ svet (van Gennep 1960, 16–21; 1977; Eliade 1992; Leach 1983; Radenković 1996; Dragan 1999; Hrobat 2009a, 68–149 itd.). Z razmejitvijo se ločita dva ali več prostorov tako, da se jim podeli različne simbolne kvalitete: moj in prostor drugega, prostor mojega bivanja, varnosti in reda nasproti tujemu prostoru, nevarnemu, nečloveškemu, barbarskemu. V konceptu meje se stalno preigrava dvojnost med ločevanjem in prekoračitvijo (Segaud 2008, 100–103, 121–124; Risteski 2001, 157). Večina raziskovalcev je bila enotnega mnenja, da so družbene skupnosti pojmovele prostor dvojno, na podlagi binarnih nasprotij, ki običajno ustrezajo razlikovanju med svetim in profanim prostorom (Durkheim 1982, 37; Douglas 1993; Eliade 1992, 21–23; Radenković 1996, 47). Meja je na primer lahko že sama cesta, o čemer pričajo običaji nekaterih ljudstev, da so pokopavali majhne otroke ob cesti v verovanju, da bo duša otroka vstopila v mimoidočo žensko. Taka verovanja izražajo povezavo med prostorskimi mejami in kroženjem duš mrtvih, ki izhajajo iz onega sveta (Dragan 1999, 223–224).

4.3

MRTVA POČIVALA. OBREDNI KRAJI NA POGREBNIH POTEH NA KATASTRSKIH MEJAH

Mrtva počivala, standardizirani kraji obrednih postankov na poteh mrtvih, kjer so se ljudje v pogrebnih procesijah ustavili, se spočili, prekrižali in zmolili za pokojnikovo dušo, so bila na mejah, in sicer v glavnem katastrskih. Doslej se je zdelo, da so bili postanki na pogrebnih poteh na naključnih krajih, vendar so bili sodeč po mnogih pripovedih s Krasa obredni kraji postanka nekje med ozemljem dveh vasi, na meji.

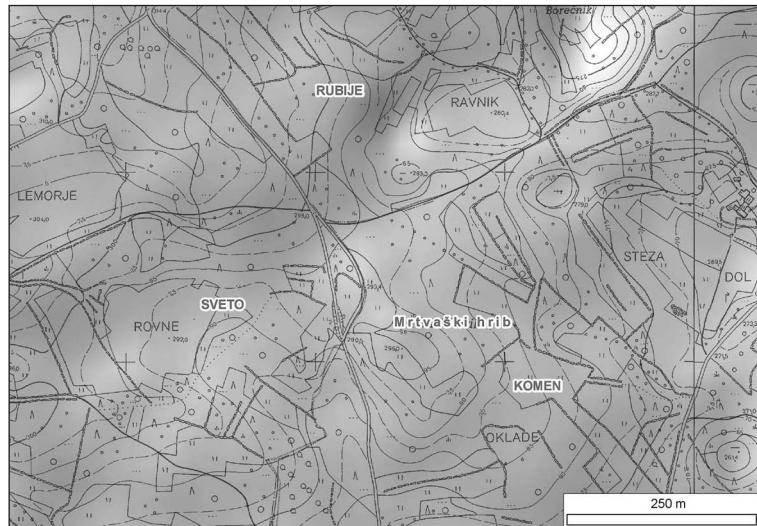
Eden takšnih krajev je Križen drev med Brezovico in Slopami ob jugovzhodnem vznožju Brkinov na Primorskem. Po zemljevidu sodeč leži na meji med Slopami in Brezovico, čeprav pripovedovalka iz Slop o meji ni vedela ničesar (Hrobat 2009a; sl. 6). Leži ob vznožju Bilen ali Vilen vrha, prazgodovinskega gradišča in strašljivega kraja, ki so se ga Slopenci izogibali iz strahu (Hrobat 2003, 165–167; Slapšak, Hrobat 2005, 306). Križen drev je opisan kot kraj na poti, od koder so Slopenci prvič zagledali farno cerkev v Brezovici in se prekrižali. Tu so se pogrebni sprevodi ustavili, se spočili, nosači krste so se zamenjali (Pibernik 1999, 201). Enakega imena je kraj na tromeji med občinami Rodik, Podgrad in Artviže v Brkinih (Pibernik 1999, 201), nanj pa se navezuje vrsta izročil o nadnaravnih pojavih (zakladu, kači, krvavem stegnu) (glej Hrobat 2009b). Kraj, kjer naj bi se kot pri prvem Križen drevu poklonili cerkvi, in sicer romarski cerkvi sv. Marije na Tabru, je Poklon, danes vasica pod naseljem Col pri Repentabru na Tržaškem krasu, vendar še pred drugo svetovno vojno najbrž le kraj z eno samo hišo (Guštin Grilanc 2005). O pogrebnih procesijah ni za zdaj ničesar znanega.

Podobni obredni kraji na pogrebni poti, kjer so nosači krste počivali ali se izmenjali, so mrtva počivala nekje pri Orleku in med ozemljem Merč in Sežane na Krasu (dobesedni prepisi vseh pogovorov v Hrobat 2009a, 131–138).

Podoben mejni položaj kraja za postanek s pokojnikom je tudi na pogrebni poti iz Škrbine v Komen. Mrtvaški hrib, kamnita griža, je sodeč po zemljevidu in pripovedih iz Škrbine in Komna prav na tromeji med vasmi Sveti, Škrbina in Komen ali vsaj v njeni neposredni bližini. Pogled na zemljevid (sl. 4.1) razkrije, da je Mrtvaški hrib na ozemљju Komna, ob tromeji z vasmi Sveti in Rubije. Slednja katastrska občina je najbrž mlajša in je pripadala Škrbini, zato so sogovorniki govorili o ozemljju Škrbine. Po spominih sogovornic iz Škrbine izhaja ime Mrtvaški hrib iz tega, da so na tem kraju pri nošnji pokojnika ljudje počivali. Daljši postanek na Mrtvaškem hribu je med ljudmi celo porajal šaljive pripovedi o tem, da so se mrliči pri počitku na poti na pogreb zbudili. Mrtvaški hrib se začne na križišču, ki je uporabljen za določitev tromeje med vasmi. S simboliko sekanja linij, cest, so tromeje podobne konceptu križišča kot nevarnemu prehodu med svetovi, saj se tudi na teh krajih zgoščajo izročila o nadnaravnih pojavih (glej Hrobat 2009b).

Na zemljevidu Kobjeglave sem našla še ena mrtva počivala, ki jih je mogoče prepoznati v ledinskem imenu Počivala (Hrobat 2009a; sl. 13), vendar izročila o njih ne poznam. Po zemljevidu sodeč se vzorec ponavlja. Toponim Počivala označuje ledino ob katastrski meji med Kobjeglavo in Tupelčami, čez katero poteka pot proti cerkvi sv. Mihaela in pokopališču v Kobjeglavi. Postavitev svetih točk, v tem primeru cerkve in pokopališča, na katastrskih mejah in obrobjih vaških posesti je značilna za Makedonijo, s čimer so po mnenju Ljupča S. Risteskega ljudje simbolno poudarjali in označevali sveto mejno črto, ki so jo tudi redno obnavljali in vzdrževali (Risteski 2005, 185, 194–200; Šmitek 2004, 211–212; Hrobat 2009b, 208–209).

Mrtvaški breg je na pogrebni poti iz Gabrovice k romarski cerkvi sv. Marije Oberšljanske, ki je na stičišču območja vasi Komen, Mali dol, Divči in Tomačevica. S kombiniranjem podatkov sogovornika, zemljevida (glej Atlas okolja) in franciscejskega katastra Komna (<http://www.gov.si/arhiv/kataster/imgb/g/g046a06.jpg>) je mogoče ugotoviti, da je bil Mrtvaški breg približno na tromeji med Tomačevico, Gabrovico in Komnom. Pripovedovalec namreč omenja,

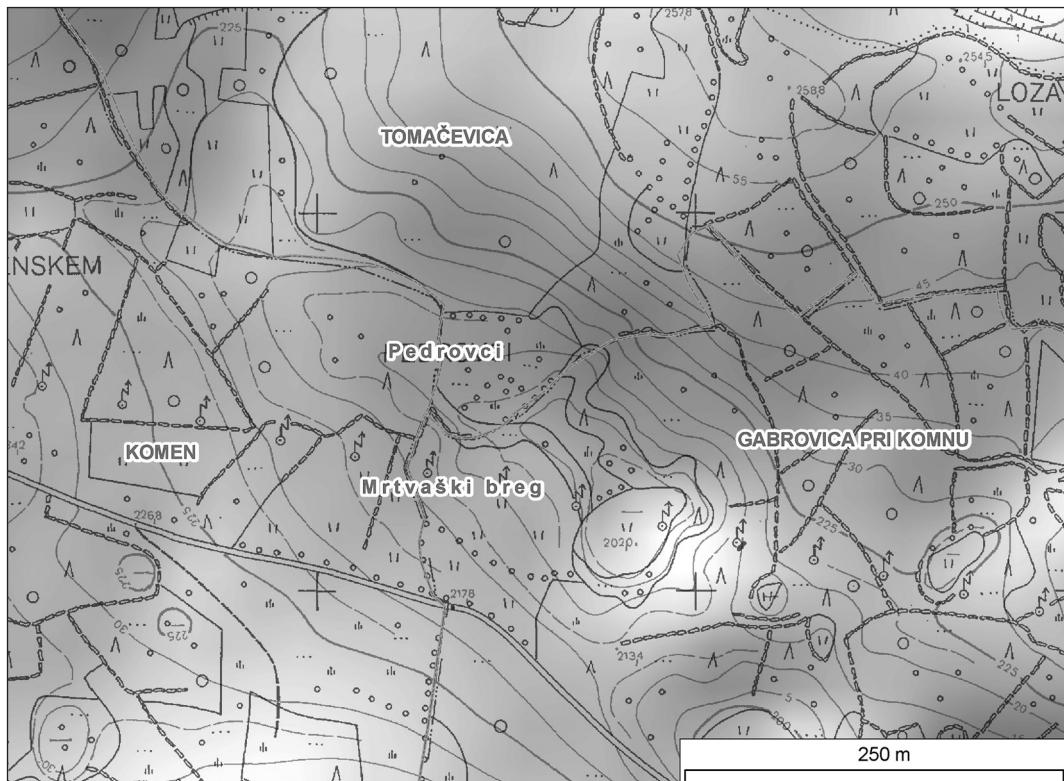

Sl. 4.1: Mrtaški hrib pri tromeji med vasmi Komen, Sveti in Rubije. (Vir: TTN5 Komen 27 © Geodetska uprava RS, pomanjšan na 50 %; izdelal: Sašo Poglajen.)

Fig. 4.1: Mrtaški hrib (Deadman's hill) at the tri-border area between the villages of Komen, Sveti and Rubije. (Source: TTN5 Komen 27 © The Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia; reduced to 50 %; created by: Sašo Poglajen.)

da je lokacija Mrtvaškega brega na vzponu, preden pripelje cesta na Pedrovce, ki označuje vzpetino na omenjeni tromeji. Po zemljevidu sodeč, če upoštevamo obris reliefsa (TTN 5), je breg proti Pedrovcem prav Mrtvaški breg, ki potem takem leži na tromeji (sl. 4.2). Upoštevaje zarisanou pot na franciscejskem katastru sklepam, da je pogrebna pot, ki se je v smeri iz Gabrovice nadaljevala od Mrtvaškega brega naprej do cerkve Marije Obršljanske, predstavljal hkrati mejno črto med Komnom in Tomačevico (Hrobat 2009a, sl. 15). Ujemanje meje vaške posesti, Mrtvaškega brega in mrtvaške poti, ki jo priopovedovalec omeni najprej, izraža tesno povezavo med konceptom meje in stikom s "svetom mrtvih".

V pogovoru s priopovedovalcem iz Štorij, ki se je spominjal Mrtvaškega brega, se je njegova žena spomnila mrtvih počival na poti iz Gorenja v Povir. Pregled zemljevida razkrije, da je kraj mrtvih počival tudi tu ob katastrski meji, in sicer med vasmi Gorenje in Povir (sl. 4.3). Del poti, po kateri so

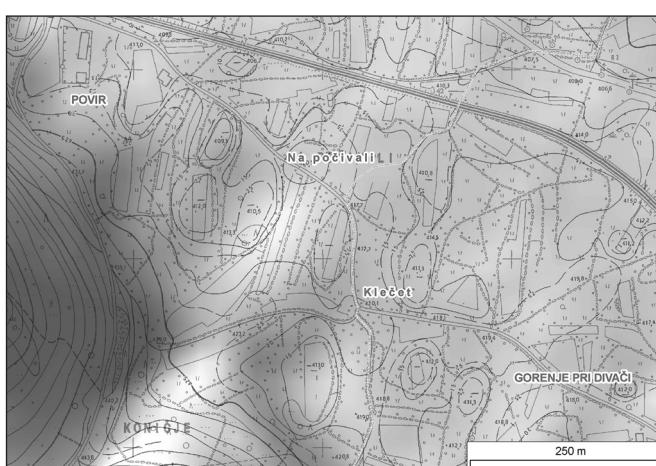

Sl. 4.2: Mrtvaški breg na tromeji med Komnom, Gabrovico in Tomačevico (Vir: TTN5 Komen 38 © Geodetska uprava RS; izdelal: Sašo Poglajen.)

Fig. 4.2: Mrtvaški breg (Deadman's slope) at the tri-border area between Komen, Gabrovica and Tomačevica (Source: TTN 5 Komen 38 © Geodetska uprava RS; created by Sašo Poglajen.)

Sl. 4.3: Mrtva počivala (fallow Na počivali) ob meji med vasmi Gorenje in Povir. V bližini je ledina po imenu Klečet (Vir: TTN5 Sežana 24 © Geodetska uprava RS, pomanjšan na 50%; izdelal: Sašo Poglajen.)

Fig. 4.3: Mrtva počivala (fallow Na počivali) at the border between the villages of Gorenje and Povir. In the vicinity one can find the Klečet fallow (Source: TTN 5 Sežana 24 © Geodetska uprava RS, reduced to 50%; created by Sašo Poglajen.)

hodili v pogrebni procesiji, je bil uporabljen za zarisovanje meje, in sicer med ledinama Klečet in Na počivali. Tudi ledinsko ime Klečet vzbuja pozornost tako zaradi etimologije, če ta izhaja iz "klečati", kot zaradi lokacije na križišču in hkrati na katastrski meji. Ledina Na počivali, ki na zemljevidu zago-tovo predstavlja mrtva počivala, je na rahlem klancu, ki se dviga od meje proti Povirju.

POMEN KATASTRSKIH MEJ Z OBREDNEGA IN MITOLOŠKEGA VIDIKA

4.4

Kako pojasniti dejstvo, da so vsa doslej omenjena mrtva počivala, obredni kraji, na tistih poteh človeka, ki so najpomembnejše v ločevanju dveh svetov, na katastrskih mejah? Ne le obredni kraji, če umestimo folklorne pripovedi v prostor, opazimo, da se najbolj strašljive zgoščajo ravno na srenjskih mejah. V primeru Rodika se na vzhodnih katastrskih mejah odpirajo prehodi v on-stranstvo, videva se ogenj, v katerem se vicajo duše, dogajajo se umori, razkosanje trupel bitij tega in onega sveta ter pokopi, prikazujejo se nadnaravna bitja, kot sta "krvavo stegno" in šembilja, bitja, ki so povezana s posredovanjem med obema svetovoma, kot so kovač, čarownice in vedamec. Nadnaravne moči se zdijo še posebno zgoščene na tromejah. Na njih kače varujejo zaklade, lobanja raztrgane kobile se obeša na kol, prikazujeta se hudič s šembiljo in "krvavo stegno", plešejo čarownice in vedamec išče zaklad (glej Hrobat 2009b, 210–218). Razkosanje trupel na mejah in tromejah najbrž nakazuje simboliko žrtvovanj na mejah, ki jih lahko tako v folklorinem izročilu kot v obredih zasledimo tudi drugje po Evropi že od antike naprej (Dragan 1999, 42–65, 93, 99–101; Kvideland 1993, 19; Dilke 1971, 98–108). Raziskava folklornegra izročila je pokazala, da se na srenjskih mejah po Krasu prikazujejo bitja, kot so popotniki, vojaki, vedamec, "krvavo stegno", šembilja, čarownice, kovač, kače (Hrobat 2009a, 70–97, 113–118). Njihova skupna lastnost je "tujstvo". Vsa ta bitja se gibljejo med svetovi, so predmet najmočnejših tabujev in imajo vlogo posredništva med tem in "onim" svetom (Leach 1964, 37–39; 1983, 55,123; Dragan 1999, 80; Risteski 2001, 165–173; Radenković 1996, 47–54; Mencej 2005, 181).

Tako folklorna izročila kot obredne dejavnosti nakazujejo, da katastrske meje niso imele posebne vloge le v funkcionalni razmejitvi prostora, temveč tudi v tradicionalnem konceptu sveta, kjer so prevzele funkcijo posredovanja med tem in "onim" svetom. Srenjsko mejo na konceptualni ravni označujejo folklorna izročila kot mejo med svetovi. Po drugi strani se njen pomen kaže v obrednih dejanjih. V Sloveniji, Makedoniji in Afriki so po srenjskih mejah zabeleženi obredni obhodi in obnavljanja mej (Šmitek 2004, 213–214; Risteski 2005, 216–217; Vincent 1995b). Na Krasu se kažejo obredna dejanja v mrtvih počivalih, ki bi jih lahko s tega vidika pojasnili v okviru van Gennepove teorije o obredih prehoda. Te so ljudje izvajali tudi pri prehodu teritorialnih mej, ki so bile že od antike navadno označene s posebnimi objekti ali z božanstvi mej (van Gennep 1977; Ellis Davidson 1993, 7–8; Leach 1983, 55; Dilke 1971, 98–108; Guettel Cole 2004, 67–68, 77; Vincent 1995a, 14–15). Da katastrska meja deluje kot mejno območje z onstranskim, kar nakazujejo tako izročila kot obredi na Krasu, dokazuje tudi del del pogrebne poti iz Gabrovice k romarski cerkvi sv. Marije Oberšljanske, ki je hkrati tudi katastrska meja med Komnom in Tomačevico (Hrobat 2009a; sl. 15). V tem primeru je pomen mrtvaške poti, ki v tradicionalnem mišljenju očitno deluje kot strogo ločen ritualiziran prostor mejnega med svetom živih in mrtvih, prenesen hkrati na srenjsko mejo.

MRTVA POČIVALA OB VODI IN SRENJSKIH MEJAH NA MEJAH MED SVETOVI

4.5

Pravilo lokacije mrtvih počival na srenjskih mejah zmoti primer, ki leži ob vodi. Iz pogоворов z domačini je mogoče razbrati, da sta dve mrtvi počivali na poti v Povir označeni s skalami, eno na poti iz Gorenj, drugo iz Brezovice. Slednje, ki se ga sogovornica spominja kot usek, skalo, leži ob poti v neposredni bližini studencev. Med drugim je zanimiv poudarek pripovedovalke, da se na tem kraju niso toliko ustavljalni zaradi počitka. Kot pravi, "tud će ni blo potrebe, ma tam se je vedno ustavilo. Tu je bla tista navada, stara, ne, kaj jas vem, da se ustavaš tam, no" (Olga Kralj, Senadolice).

Iz pogovora in zemljevidov (glej <http://www.gov.si/arhiv/kataster/imgb/g/g021a05.jpg> in Atlas okolja) je razvidno, da je obredni postanek na pogrebni poti iz Brešovice ob kamnu na poti v bližini Studencev ob glavnem nepresahljivem viru vode v Povirski fari (Križnar, Mahnič 2005, 321).

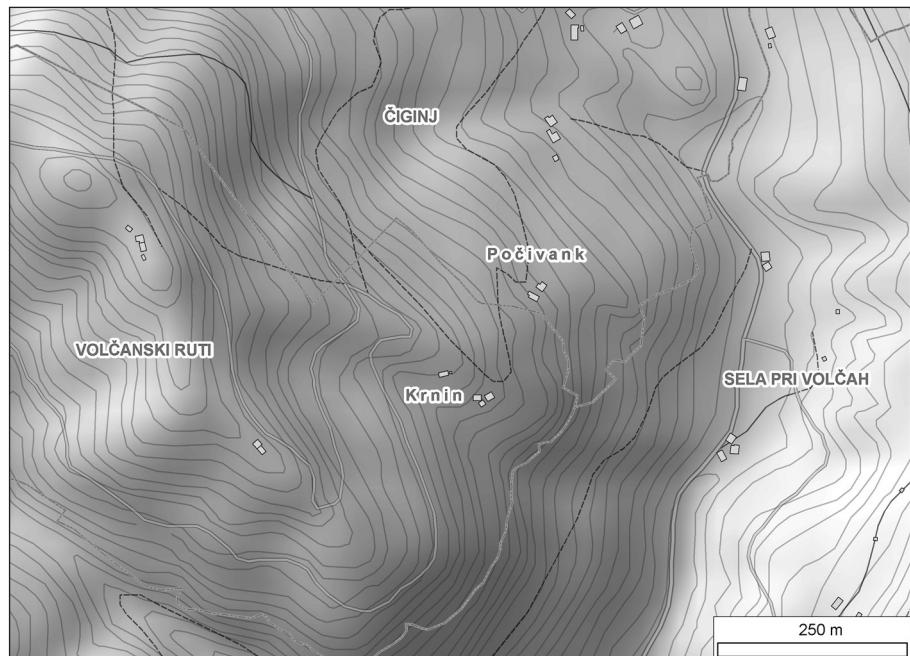
Analogije mrtvim počivalom ob vodi, Studencih, najdemo v studencu, imenovanem Mrtvašnica ali Počivalnik, na območju Čiginja pri Tolminu na severnem Primorskem, kjer je bil obvezen postanek pogrebnih procesij s pokojniki. Najbrž je obredni kraj postanka zelo starega izvora, iz časov prvih prafar, saj naj bi po pričevanju domačinov nosili pokojnike iz Benečije in Bohinja (elaborat Čiginj), kar potrjuje enako izročilo o dolgi poti pogrebnih procesij čez Alpe od Bohinja vse do cerkve sv. Daniela v Volčah, sosednje vasi Čiginja (Cvetek 1993, 216). Značilnost kraja obrednega postanka na mrtvaški poti pa ni bila le voda, temveč tudi bližina (sl. 4.4) tromeje, in sicer med Čiginjem, Selami pri Volčah in Volčanskih Rutov.

Kako pojasniti podatek, da je kraj mrtvih počival ob vodi, pri enem izmed dveh primerov, sicer še vedno v bližini srenske meje? Poglejmo, kakšen pomen ima voda v tradicionalnih predstavah.

Voda je ena najbolj znanih mejnih točk v prostoru, saj v predstavah ljudi po vsem svetu velja za pot na drugi svet in mejo med svetovoma živilih in mrtvih. Po slovanskih predstavah se duša zadržuje v vodi prvih štirideset dni po smerti. Čez vodo, navadno reko, pride duša v večini predstav na drugi svet (zato so tudi pogosti kovanci v grobu za plačilo brodniku). Po interpretaciji Mirjam Mencej je verovanje izraz predstave o vodi, ki je funkcionalna kot vez med tem in onim svetom, hkrati pa je prevzela vlogo razmejevanja, meje med obema svetovoma. Voda je bila zato uporabljena v pogrebnih šegah kot sredstvo za vzpostavljanje stikov z onstranstvom. V to pomensko kategorijo avtorica uvršča šego vračanja pogrebcev s pogreba čez vodo (Risteski 1999, 92), ki so jo nekateri pojasnjevali z verovanjem, da duša umrlega ne more čez vodo, avtorica pa to pojasnjuje z načelom simpatetične magije, ki pomaga pokojniku pri prehodu na drugo stran vode, v deželo mrtvih (Mencej 1997, 8–9; 131–154; 1999, 195–204). Čeprav je za Kras značilno pomanjkanje površinske vode, se tudi na umetno narejene kale, vodnjake in nekaj izvirov navezujejo izročila o stiku z nadnaravnim (Hrobat, 2009b, 348–349). Podatek, da "kres je bil zmeraj v bližini vode" (Duša, Ana Turk, Šepulje 6), je poleg praktičnega razloga mogoče razumeti tudi kot apotropejsko dejanje v obrambi pred vdorom tujih sil, štrig, na najnevarnejših mejnih krajih (Hrobat 2009b, 348; Hrobat, Lipovec-Čeborn 2008, 29). Magijski obredi so se namreč vedno izvajali na mejah "svojega" in "tujega", saj so ljudje te kraje naznavali kot tvegane zaradi nevarnosti vdora nečistega in kaotičnega v urejeni človeški svet (Radenković 1996, 49–54).

Sl. 4.4: Studenec Mrtvašnica ali Počivalnik kot mesto obrednega postanka na mrtvaški poti v bližini tromeje med vasmi Čiginj, Sela pri Volčah in Volčanski Ruti na Tolminskej (Vir: GKB 25 © Geodetska uprava RS; izdelal: Sašo Poglajen.)

Fig. 4.4: The spring called Mrtvašnica (Morgue) or Počivalnik (Resting place) as the place of a ritual stop on the dead-path in the vicinity of the tri-border area between the villages of Čiginj, Sela by Volče and Volčanski Ruti by Tolmin (Source: GKB 25 © Geodetska uprava RS; created by Sašo Poglajen.)

Lega mrtvih počival ob vodi, vendar večinoma na katastrskih mejah, nakazuje, da sta morali imeti v tradicionalnih predstavah obe lokaciji podoben pomen. Voda zagotovo velja v številnih izročilih po vsem svetu za posrednico in hkrati ločnico med svetom mrtvih in živih. Za katastrske meje sicer ni dokumentirano toliko izročil s celega sveta kot v primeru vode (glej Mencej 1997, 1999), so pa ta zelo pogosta na Krasu, kjer se nanje veže tako folklorni vidik stika z nadnaravnim kot obredni v primeru mrtvih počival in mrtvaške ceste. Morda so v pomanjkanju površinske vode na Krasu mesto prehoda v onstranstvo prevzele predvsem katastrske meje.

4.6

SKLEP: MIRILA IN MRTVA POČIVALA KOT OBREDNI KRAJI PREHODA V SVET MRTVIH

Na vseh omenjenih krajih mrtvih počival so se ljudje v pogrebnem sprevodu ustavili, se prekrižali, zmolili in menjali nosače krst. Postanki niso bili povezani le z utrujenostjo nosačev krste, temveč, kot pravi sogovornica s Krasa, predvsem z navado. Enako bi lahko v grobem opisali mirila, če namenoma spregledamo verovanja o dušah posameznikov in njihove simbolne grobove. Medtem ko je pri mirilih izrecno poudarjeno, da so pokojnika lahko položili na zemljo samo na označenem kraju, drugače pa so si krsto izmenjali v zraku, lahko iz izročil o mrtvih počivalih na Krasu na to sklepamo zgolj iz informacij, da so se na označenem kraju zamenjali nosači krste. Poudariti pa moram, da v času raziskave nisem bila pozorna na ta vidik. Za razliko od miril v izročilih o mrtvih počivalih na Krasu duša ni nikoli omenjena, niti ni nikakršnih individualizacij posameznika. Obema fenomenoma je torej skupen obredni postanek na pogrebeni poti do pokopališča in postavitev krste/pokojnika na tla.

Medtem ko je večina mrtvih počival na Krasu na srenjskih mejah, v izročilih o mirilih ni mogoče zaslediti nikakršnih podatkov v zvezi s tem. Sicer v glavnem tudi pripovedovalci s Krasa niso povezovali mrtvih počival s srenjskimi mejami, to informacijo je razkril šele pogled na zemljevid. Sta pa oba fenomena ob mrtvaški poti proti cerkvenemu pokopališču in tradicija obojih je bila enako opuščena po uvedbi prevoza z avtomobili in gradnji drugih cest.

Morda bi bilo mogoče najti kakšno primerjavo več v povezavi z vodo, ki jo primanjkuje na obeh kraških terenih, tako na Velebitu kot na Krasu. Videli smo, da sta dve takšni mrtvi počivali v bližini vode, ki je kot posrednica z onstranstvom po vsem svetu prisotna v šegah ob smerti (Mencej 1997; 1999). Tudi pri dveh miriliščih obstaja določena povezava z vodo. Mirilišče Ljubotić-Krčevine leži nedaleč stran od vodnjaka, ki nikoli ne presahne, pri mirilišču zaselka Jatara nad Starigradom pa je sogovornica pokazala špranjo ob kamnu na poti tik pred mirili, kjer naj bi bila vedno voda (ob terenskem ogledu je ni bilo zaradi suše). Ta mirila se po pripovedih odprejo za dvema skalama, mirila Kruščice so ob kamniti gomili, dvoje mrtvih počival na poti iz Gorenja in Brestovice v Povir pa sta označeni s skalo.

Morda se med mirili in mrtvimi počivali oziroma nasploh pri objektih, povezanih s smrtno, da potegniti tudi primerjavo s hrasti, drevesi. Mirila zaselka Jatara nad Starigradom so pod tremi velikimi hrasti, kot pove sogovornica. Ob cerkvi s pokopališčem v Ljubotiću stoji 500-letni hrast, ki ima še danes zabit žebelj, na katerem naj bi po izročilu visel cerkveni zvon. Ker ni bilo terenskega ogleda vseh mrtvih počival na Krasu, ni mogoče reči, ali je tudi tam povezava s hrasti, vendar se to da slutiti v toponimu Križen drev med Slopami in Brezovico, ki sodi v kategorijo mrtvih počival. Sicer je znan še en Križen drev, nedaleč stran na tromeji Rodika, Slop in Artviž, na katerega se vežejo strašljiva izročila o nadnaravnih pojavih (Hrobat 2009b, 210–212). Hrasti so na srenjskih mejah v Bolgariji varovali pred točo, neurjem in nesrečami (Šmitek 2004, 211–212). Hrast izstopa med drevesi ne le po tem, da velja za Perunovo, sveto in zdravilno drevo (Šmitek 2004, 63, 80–84; Risteski 2005, 258–60; Katičić 2008, 55, 111, 116), temveč nasploh po svojem posredništvu z onstranstvom. Na Krasu o slednjem pričajo izročila o tem, da otroci prihajajo na ta svet izpod treh hrastov v Pliskovici, o zdravilnih močeh hrasta na križišču pri Gropadi, o čudežnem prikazovanju Matere božje in drugih nadnaravnih prikazni v hrastih in v kraški narečni besedi za hrastov gozd/drevesa “meja”, ki ima v tradicionalni kulturi magično konotacijo, na stiku med svetovi (Hrobat 2009a, 155–159, 164–170).

Najbrž je mogoče prav zaradi te lastnosti posredovanja z onstranstvom pojasniti hraste na obrednih postankih na mrtvaških poteh.

V primerjavi med mirili na Velebitu in mrtvimi počivali na Krasu je bilo mogoče najti kar nekaj skupnih elementov. Bolj negotovi, posamični elementi povezave so znamenja v obliku skale (in gomile), bližina hrastov in vode, obeh mejnikov s svetom mrtvih. Zanesljivejšo primerjavo predstavlja podatek, da se je le na teh krajih mrtvaških poti pogrebni sprevod ustavil, da so pogrebci opravili obred za pokojnika, se spočili, zamenjali nosače krste, pokojnika pa lahko položili na tla, kar drugje ni bilo dovoljeno. Od tod naprej se zdi, kot da bi se oba fenomena razvijala ločeno vsak v svojo smer. Pri mirilih je prišla do izraza povezava z dušo, kar je razvidno tako v izročilu kot tudi v nagrobnih spomenikih. Pri nekaj najstarejših spomenikih s pokopališča v Ljubotiču je napis, "ovde počiva tilo pokojne ..., primino p.1933" (podobno iz leta 1936 in dveh drugih spomenikov brez letnic), kar daje misliti, da je bila duša puščena drugje, na mirilih. Predstave o mirilih so se izoblikovale v prave nagrobne spomenike (posameznih duš?), kar je poglavitna razlika v primerjavi z mrtvimi počivali. Najpogostejšo lokacijo mrtvih počival ob katastrskih mejah, ponekod sicer ob vodi, je mogoče pojasniti ali kot edine kraje na zemlji, ki se jih lahko pokojnik dotakne zaradi njihove konotacije mejnega med svetovi, ne da bi s tem okužil s smrtno tudi svet živih, ali kot kraje, ki lahko s svojim posredništvom med svetovi pomagajo pokojniku pri prehodu v svet mrtvih. Namesto obreda na mirilih, ki očitno odigra glavno vlogo pri prehodu v svet mrtvih s simbolnim pokopom posameznikove duše, to vlogo pri mrtvih počivalih prevzame umeščenost na srenjski meji, ki velja za mejo in posrednika s svetom mrtvih. Iz primerjav z mrtvimi počivali se postavlja vprašanje, ali ni prehod v svet mrtvih tudi pri mirilih povezan z umeščenostjo v prostoru? Večina miril leži na zavoju poti ali ovinku ceste ali na klancu na prevoju čez vzpetino. V mitski strukturi sveta pa je ravno krivina kot nasprotje pravi, desni strani, strani nebesnega gromovnika, povezana z njegovim nasprotnikom v pojavnici obliki kače, zmaja (Katičić 1985, zlasti opomba 6), gospodarjem sveta mrtvih (Belaj 1998, 87).

Informacije so posredovali sledeči sogovorniki:

Rado Lukovec, Rodik 5a; Vesna Guštin Grilanc, Repen 54; Rudi Vran, Tomaj; Ivan in žena Švara, Sveti 66; Vera Fakin, Silvana Dolgulin, Otilja Mihelj, Miloška in Stanislav Benedejčič, Alojz Šibelja, Zdravko Fakin, Škrbina; Gabrijel Kerman, Štorje 2a; Olga Kralj, Senadolice; Duša Turk, Ana Turk, Šepulje 6; žena Sjauš, Ljubotić-Krčevine; Marija Katalinić, Starigrad 87; Šime Gazić, Ljubotić.

Vsem prisrčna hvala.

O TVORNI SOUPORABI ARHEOLOŠKIH IN ETNOLOŠKIH VIROV IN METOD

5

Katja
HROBAT
in
Benjamin
ŠTULAR

V modernih raziskavah se etnologi in arheologi srečujemo s podobnimi vprašanji, uporabljamo podobne metode in celo iste vrste podatkov. Ti pričajo o ravnjanju s posmrtnimi ostanki, o materialni kulturi živih in mrtvih v pogrebnem obredju, urejanju in uporabi prostora obredov ter o konkretnih obredih in navadah pred pogrebom, med njim in po njem. Raziskovalni poudarki se seveda razlikujejo zaradi narave podatkov samih. Skupno pa imamo preučevanje materialne kulture in urejanja prostora, ki postajata stičišče raziskav (Chesson 2001a, 2–3; Chesson 2001b, 100–101 in 110–111). In jasno je, da tako za materialno kulturo kot za pripovedmi tičijo človeške ideje (Dundes, Bonner 2007, 54, 179–182, 193).

ARHEOLOGIJA SODOBNOSTI

5.1

Arheologija sodobnosti je razmeroma mlada disciplina in v Sloveniji smo na primer šele na točki opredeljevanja osnovnih pojmov (Gaspari 2008; Nabergoj 2008; Predovnik 2008; Štular 2008a; Štular 2008b). Zato najprej poglejmo, o čem sploh teče beseda. Da bi opredelili arheologijo sodobnosti, jo moramo, vsaj v srednjeevropskem prostoru, jasno razločiti od ostalih posrednjeveških arheologij. Za te se v evropski arheologiji ni uveljavil izraz historična arheologija, saj bi si pod tem pojmom zlahka predstavljal tudi na primer rimske epigrafike. Nekatere izraze, kot na primer industrijska arheologija ali kolonialna arheologija, lahko prevajamo brez zadržkov, vendar gre za podpomenke, ki so vezane na specifično temo. Podobno kot na primer uporabljamo izraz rimska provincialna arheologija.

Nasprotno pa je izraz arheologija mlajših obdobjij že kako desetletje v rabi tako, da zajema visoko in poznosrednjeveško kot tudi posrednjeveško arheologijo, torej arheologijo, mlajšo od zgodnjega srednjega veka.

Položaju, v katerem smo se znašli slovenski arheologi, se zdi primeren izraz posrednjeveška arheologija. Preprosto zato, ker združuje vse, česar doslej (večinoma) nismo obravnavali kot "pravo" arheologijo. Vendar ta pojem (ang. *postmedieval archaeology*) v angleško govorečih okoljih zajema le arheologijo prvih posrednjeveških stoletij, obdobje, ki ga v umetnosti imenujemo renesansa.

Ostane nam še možnost uporabe izrazov srednjeveška, novoveška in arheologija moderne dobe. Takšno rabo lahko utemeljujemo z ustaljeno delitvijo obdobjij tako v zgodovini kot tudi v arheologiji, kjer že imamo prazgodovinsko, antično in seveda zgodnjesrednjeveško arheologijo. V zgodovini je povsem ustaljena raba pojmov za obdobja, kot so srednji vek, novi vek, moderna doba. V tem primeru bi torej za arheologijo obdobjij po srednjem veku, ki smo jo skladno z zakonom dolžni ohranjati, uporabljali pojma novoveška arheologija in arheologija moderne dobe. A tudi ta raba je le nekakšna zasilna rešitev, saj se ne sklada z nekaterimi širšimi koncepti periodizacije obdobjij. Tema izrazoma moramo dodati še izraz arheologija sodobnosti, ki opisuje študij materialne kulture neposrednih sodobnikov (Predovnik 2008, 81–82).

Najprimernejše se zdi uporabljeni izraz *posrednjeveške arheologije*. Ta naj označuje arheologije obdobjij po srednjem veku in se uporablja predvsem tam, kjer je potreben skupen izraz bodisi za obdobja novoveške arheologije, arheologije moderne dobe in arheologije sodobnosti bodisi za številne tematsko opredeljene arheologije, kot so na primer arheologija bojišč ali industrijska arheologija, arheologija kolonializma ipd.

Šele s tako opredeljenimi pojmi se lahko posvetimo arheologiji sodobnosti, ki nas na tem mestu zanima. *Arheologija sodobnosti* obravnava še žive sisteme oziroma arheološke vire oziroma raziskuje preteklost tistih krajev in dogodkov, katerih spomin je še živ; pri tem se kritično loteva raziskovanja pomena "nas samih", kritičnega ocenjevanja postmodernih politik in raziskuje pomen in vlogo arheologije kot sodobne prakse (Harrison, Schofield 2009, 186). Na nastanek arheologije sodobnosti sta vplivali dve, sicer diametalno nasprotni arheološki paradigm. Prva je zanimanje t. i. nove arheologije za etnoarheologijo (za pregled npr. Šprajc 1982; Olsen 2002, 43–55; Novaković 2003, 94–120), druga samorefleksija t. i. poprocesnih arheologov, ki so začeli raziskovati pomen arheologije v sodobni družbi (npr. Shanks, Tilley 1987; Leone, Potter, Shackel 1987; Hodder 1991, 242–245; Jones 1996; aktualen pregled npr. Shanks 2004; Jeffares 2005). Iz teh korenin se je arheologija sodobnosti v zadnjem desetletju oblikovala kot samostojna zvrst arheologije, predvsem v obeh Amerikah, zahodni in severni Evropi ter Avstraliji.

Kot "rojstno študio" arheologije sodobnosti največkrat navajamo arheologijo smetišč, natančneje študio, ki jo je s svojimi študenti izpeljal William Rathje (1979) v Arizoni. Študentje so dokumentirali vsebino smetnjakov izbranih gospodinjstev in podatke primerjali s tistimi, ki so jih dobili z anketiranjem lastnikov teh istih smetnjakov. Rezultati obeh metod, torej arheološke količinske analize materialnih ostankov in sociološke ankete, so pokazali precejšnja razhajanja. Povsem pričakovano, na primer, so se podatki o številu izpraznjenih pločevink piva glede na metodo precej razlikovali.

Dandanes je razpon tematik arheologije sodobnosti širok: obrnjen pomen in študije sodobne materialne kulture; arheologija zavrženih (ang. *subaltern*); militarizem, protest in konflikt; človekove pravice, katastrofe in forenzična arheologija; interdisciplinarni pristopi k arheologiji vsakdana; arheologija virtualnih svetov itd. (Harrison, Schofield 2009, 188–190; glej tam navedeno literaturo; prim. McAttackney, Paulus, Piccini 2007; Holtorf, Piccini 2009). Študije arheologije smrti (za izraz prim. Ložić, Štular 2007) so bile razumljivo že zgodaj vključene v etnoarheološke raziskave (Deetz 1977, Parker Pearson 1982), a po našem vedenju je bila ena prvih študij, ki jo lahko opišemo tudi kot arheologijo sodobnosti, narejena v Sloveniji (Podpečan 2006).

Zadnji trend, ki ga trenutno lahko opazujemo v obliki različnih projektov na začetnih stopnjah razvoja (Medmrežje 1; Medmrežje 2), je arheologija sodobnih krajin. Pri tej lahko opazujemo stavljanje horizontov arheologije sodobnosti in ohranjanja kulturne dediščine pokrajine, t. i. kulturne krajine, na primer pri historični karakterizaciji krajine (za pregled glej Kelleher, Štular 2009).

Ko na Balkanu razmišljamo o arheologiji sodobnosti, najprej pomislimo na arheologijo konfliktov. Tovrstna arheologija je vsekakor dobro utemeljena (pregled Gaspari 2008) in mnogokrat nujno potrebna.

Kot primer potenciala arheologije sodobnosti lahko navedemo odkritje iz začetka leta 2009. Takrat je v Leipzigu, enem izmed vzhodnonemških mest, ki si še vedno niso opomogla po nemški združitvi, arhitekt Mark Aretz pri obnavljanju starih stanovanj naletel na časovno kapsulo. Vstopil je v stanovanje, ki ga je lastnik zapustil v naglici. Koledar na steni je bil nastavljen na avgust 1988, nekaj več kot leto dni pred padcem berlinskega zidu. Posušene žemljice so še vedno visele v nakupovalni mrežici. Kuhinja je bila polna izdelkov socialistične Nemčije: Vita Cola, margarina Marella, cigarete Juwel, steklenica vodke Kristall. Plastični krožniki in aluminijast jedilni pribor so zaokroževali podobo kuhinje v Nemški demokratični republiki. Edini uvožen izdelek v stanovanju je bil zahodnonemški dezodorant, lastnik pa si je straniše na hodniku delil s sosedji (slika 5.1).

Stanovanja ni, vsaj kolikor nam je znano, obiskal ne kak etnolog ne kak arheolog. Obiskali pa so ga novinarji. Sprva le lokalni, kmalu tudi novinar velikega nemškega časopisa. Novico so kasneje povzeli tudi nekateri najodmevnnejši svetovni mediji.

Šlo je torej za prvorstno, medijsko odmevno temo. Potencial za arheološko raziskavo je bil ogromen. S pomočjo preučevanja prehrambnih izdelkov bi lahko preučili kakovost prehrane in tudi trga s prehrambnimi izdelki. Preučevanje postavitve pohištva, na primer, bi pomagalo razumeti vpliv strahovlade tajne policije na posameznika itd. Študija o materialni kulturi vzhodnonemškega ubežnika pred zakonom bi bila prvorosten primer študije zavrženih in prezrtih (npr. Scham 2001), ki jim je namenjen pomemben del posrednjeveških arheologij.

Sl. 5.1: Fotografije predmetov in prostorov so poleg pripovedi očividcev edina dokumentacija iz stanovanja v Leipzigu, ki je bilo zapečeteno 20 let (vir: Medmrežje 3).

Fig. 5 1: Photographs of utensils and the rooms are the only surviving record of the Leipzig (Germany) apartment that has been sealed for 20 years (source: Medmrežje 3)

S tem naštevanjem smo v grobih potezah naslikali podobo trenutnega stanja arheologije sodobnosti. Upamo, da vsaj nekoliko tudi potrebo po tovrstni arheologiji oziroma njeni "pravici" do statusa samostojne veje.

Nismo pa še naredili ničesar, da bi arheologijo sodobnosti natančneje omejili. Nasprotno, skorajda na vsakem koraku zgornjega naštevanja smo zadeli ob kako izmed "mejnih" ved, predvsem etnoarheologijo, arheologijo samorefleksije in etnologijo materialne kulture. Zato smo si zgoraj uporabljeni izraz *stapljanje horizontov*, s katerim opisujemo prepletanje vsebin, zavestno izposodili pri nemškem filozofu Hansu Georgu Gadamerju. Želimo namreč poudariti dialektični proces razumevanja preteklosti s povratnim učinkom (prim. Olsen 2002, 104–106).

Pri definiraju arheologije sodobnosti nam ne pomaga niti sledenje izvoru. Arheologija smetič v kontekstu antropologije, kot jo poznajo v anglosaksonskem svetu, sploh ni neobičajna. Antropologijo tam namreč definirajo kot vedo, ki preučuje človeka na antropološki način in pri tem vključuje številna področja, predvsem fizično in družbeno antropologijo, lingvistiko ter arheologijo (Ingold 1994, xiii–xvi). Znamenita raziskava je torej "učbeniška" souporaba družbeno-antropološke (anketa) in arheološke metode (brskanje po smeteh). S tem ne želimo zmanjševati zaslug idejnega očeta projekta, ki si je priznanje seveda zaslužil z nadaljnjam delom (npr. Rathje, Ritenbaugh 1984; za pregled glej Rathje 1996). Želeli smo le opozoriti, da je bila arheologija sodobnosti v nekaterih intelektualnih okoljih povsem logičen naslednji korak.

V srednjeevropskem intelektualnem prostoru vezi arheologije z etnologijo in sociologijo niso tako očitne. Ne da bi se poglabljali v zgodovino raziskav (za pregled npr. Novaković 2003; Novaković,

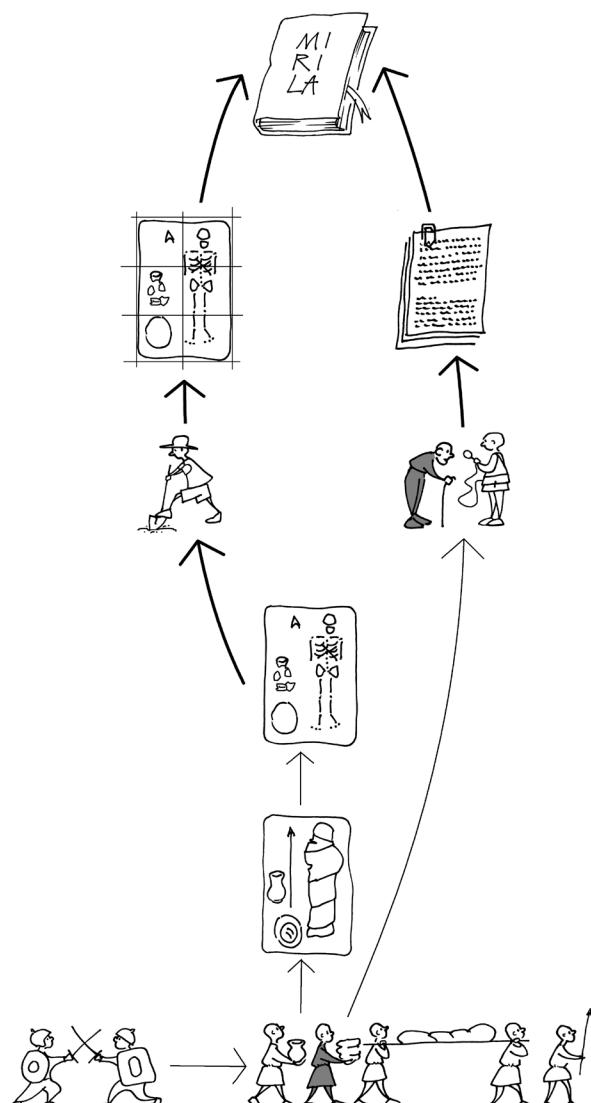
Lovenjak, Budja 2004; Slavec Gradišnik 2000), ugotovimo, da navkljub povsem samostojnjemu razvoju posameznih ved arheologijo sodobnosti včasih le s težavo razlikujemo od etnologije materialne kulture (*sensu* Baš 1984; pregled Slavec Gradišnik 2000, 123–278 *passim*): “etnografija se časovno začenja tam, kjer arheologija neha; predmete, ki so večinoma uničeni in pod zemljo, preučuje arheologija, če pa so pretežno dobro ohranjeni, se z njimi ukvarjajo umetnostna zgodovina, kulturna zgodovina in etnografija” (Grbić 1953, 271). Da bi arheologiji sodobnosti našli mesto v slovenski in s tem srednjeevropski arheologiji, jo moramo soočiti z etnologijo materialne kulture.

Vsebinsko omejevanje je torej brezplodno in tudi nesmiselno. Arheologijo sodobnosti in etnologijo materialne kulture poskusimo soočiti na metodološki ravni. Med mnogimi možnostmi si izhodišče za argumentacijo sposodimo pri Levu Klejnmu (1987, 90; sl. 5.1). Zanj je temeljna značilnost arheologije dvojna prekinitve: med preteklostjo in sedanjostjo ter med svetom stvari in svetom idej. To prekinitve imenujemo tudi dvojna hermenevtika (Shanks, Tilley 1987, 107; Hodder 1999, 25). Je torej arheologija sodobnosti tista, pri kateri še ni prišlo do prekinitve v tradicijah oziroma do prekinitve med preteklostjo in sedanjostjo (slika 5.2)? Leži ločnica med arheologijo sodobnosti in etnologijo materialne kulture v statusu opazovalca? Medtem ko skuša moderen etnolog preseči zadržano opazovanje in se vsaj v času opazovanja poistovetiti s preiskovanci (npr. Ingold 2000, 27–37), so se raziskovalci smeti *a priori* postavili v vlogo nevernih Tomažev.

Prvi torej stremijo k subjektivnemu doživetju, drugi k čim bolj objektivni razlagi. S tem pa smo trčili ob problematiko objektivnosti v arheologiji (pregled Hodder 1999, 30–65). Kot kaže, je arheologija (pre)globoko ujeta v modernizem (prim. Moreland 2001; Thomas 2004) in samoizpraševanja še niso prinesla dokončnih odgovorov.

Zato se vrnimo h Klejnovi definiciji. Primeri arheologije sodobnosti, ki smo jih predstavili nekoliko podrobneje, imajo nekaj skupnega. Spomin udeležencev konfliktov od 2. svetovne vojne dalje je po desetletjih zlorab s te in one strani v očeh raziskovalcev izgubil status “resnice”. Pivci piva v Arizoni so sebi in predvsem okolici skrivali dejansko količino izpraznjenih pločevink. Prebivalec leipziškega stovanja si je, upajmo, ustvaril novo življenje in ga preteklost ne zanima več.

Neodvisno od časovne (ne)oddaljenosti torej najdemo primere, v katerih je prišlo do arheologizacije, prekinitve tradicije v pomenu neposrednega ali posrednega osebnega stika s preteklostjo. “Ko smo odprli vrata, smo se počutili kot Howard Carter, ko je našel Tutankamonov grob,” je novinarjem (Medmrežje 3) povedal odkritelj zapečatenega

Sl. 5.2: Shema raziskovanja arheologije sodobnosti. Dogodki v preteklosti (spodaj) so delno že arheologizirani in jih raziskujemo z arheološko metodo (leva veja). S pomočjo informatorjev je možna tudi etnološka raziskava (desna veja), šele združevanje izsledkov oben pa na interpretativni ravni omogoči (bolj) celosten vpogled v preiskovani fenomen.

Fig. 5.2: The diagram of the contemporary archaeology research process. The past events (bottom) have already been through the process of so called archaeologization and therefore have to be researched with the archaeological method (left branch). The few remaining witnesses enable an ethnological research (right branch). However, on the interpretative level only the synthesis of the two allows for a (more) holistic insight into the researched phenomena.

stanovanja v Leipzigu. "Vse je bilo v strašnem neredu, toda bilo je kot zgodovinska zakladnica, vrata v davno minule čase."

Arheologijo sodobnosti torej za potrebe srednjeevropskih znanstvenih tradicij definiramo kot arheologijo preteklosti, katere priče še obstajajo, vendar raziskovalec potrebuje (tudi) arheološki vir. To se najpogosteje zgodi, ko je preiskovana preteklost bodisi preveč osebna in premočno prisotna v vsakdanu prič (smrt, vojne grozote) bodisi so spomini zaradi intenzivnih zunanjih dejavnikov močno izkriviljeni (pol stoletja prerekanj o "naši" in "njihovi" resnici o 2. svetovni vojni) ali priče iz drugih razlogov o raziskovani preteklosti ne želijo govoriti. Med slednje lahko prištevamo tudi vsako kriminalistično preiskavo, ki temelji zgolj na fizičnih dokazih (npr. Oakley 2005; Ellis 2007).

Kam torej lahko umestimo arheologijo miril. Vsekakor gre za arheologijo smrti. Toda v tej raziskavi imamo preko sogovornikov neposreden stik s preiskovano preteklostjo. Vendar je ta stik omejen. Najprej je omejen s časovno globino, saj so bili informatorji v stiku le z "zadnjo različico" fenomena miril. Povedano drugače, preiskovana preteklost sega tudi v arheologijo moderne dobe. Stik je omejen tudi zato, ker gre za preiskovanje najbolj osebne preteklosti, preteklosti odnosa do smrti. Slednje je razvidno iz nekaterih intervjujev, ki so jih raziskovalci opravili v sklopu študije miril.

Pričajoča raziskava miril torej sodi med tiste, v katere zavestno vključimo tudi preučevanje materialne kulture z arheološkimi metodami, saj smo presodili, da je raziskovana preteklost deloma že arheologizirana, ker je že prišlo do delne prekinitev v tradiciji.

O SODELOVANJU MED ARHEOLOGIJO IN ETNOLOGIJO/FOLKLORISTIKO

5.2

Sodelovanje med arheologijo in etnologijo je še do nedavnega veljalo za problematično. V folklorističnih raziskavah je bil odnos folklora do konkretnega prostora dolgo časa spregledan. Arheologi so bili na drugi strani skeptični do ustnega izročila kot do enakopravnega historičnega vira, zato so ga uporabljali le kot orodje v arheološki topografiji (o izjemah glej v nadaljevanju). V tem pogledu je bila vrednost folklora skrčena na seznam indikativnih izročil in toponimov, kot so gradovi, zakladi, ajdi, opuščene ceste itn., ki naj bi nakazovali kraje potencialnega arheološkega interesa (Slapšak, Hrobat 2005, 302; primer Pahič 1962, 98,109).

V preteklosti je bil odnos med folkloro in arheološkimi najdišči sicer občasno predmet posameznih raziskav, vendar so bile te bolj izjema kot pravilo. Arheologi so večkrat razpravljali o možnostih kontinuitete oziroma kulturnih elementov *longue durée* z vprašanjem, katere vrste stvari se v toku časa in kulturnih sprememb obdržijo, spreminjajo ali znova izmišljajo. V zadnjem času je zanimiva raziskava Toka Thompsona, ki je pokazal na dolgo kontinuiteto folklornih izročil o aktivni prisotnosti mrtvih v svetu živih pri irskih duhovih predindoevropskega izvora Sí, ki naj bi prebivali v neolitskih megalitih in gomilah (Thompson 2004, 347–364; drugi primeri glej Hrobat 2009, 11–13). Največ tovrstnih interdisciplinarnih raziskav je izvedenih v tako imenovanem novem svetu, v Kanadi, Združenih državah Amerike in Avstraliji, kjer se v pogostih sporih med domorodnimi prebivalci in kolonialnimi silami poraja vprašanje zgodovinskosti ustnega izročila (Thompson 2004, 337–38; korespondenca December 2005). Peter M. Whiteley meni, da je zanemarjanje ustnega izročila pri interpretacijah preteklosti enako izkopavanju rimskev ruševin, ne da bi upoštevali antične pisne vire (Whiteley 2002, 413). Po mnenju Toka Thompsona ni pravo vprašanje, ali obstaja kontinuiteta ali prekinitev med arheologijo in folkloro, temveč kako kontinuiteta oziroma spremenjanje izročila deluje in se povezuje z arheološkim zapisom (Thompson 2004, 349).

V zadnjih letih se pojavlja vse več interdisciplinarnih etnoloških, filoloških in arheoloških raziskav, katerih skupna točka je preučevanje prostora skozi perspektivo ustnega izročila, kot recimo pri preučevanju slovanskih mitskih struktur v krajini preko toponimov in folklora (primer Pleterski 1996; 2005; Štular, Hrovatin 2002; Šmitek 2006; 2008; Belaj 2006; Katičić 2008, 285–326) ali koncepcionalizacije prostora v ustnem izročilu (primer Risteski 2005; Dragan 1999).

5.3

RAZLIKE IN STIČNE TOČKE V ZAZNAVANJU ČASA IN KRAJINE MED ARHEOLOGIJO IN ETNOLOGIJO TER USTNIM IZROČILOM

Medtem ko t. i. kulturnozgodovinska arheologija predstavlja preteklost skozi linearno kronologijo, ki prepoznava trenutke izvora predmeta in sledove njegovega kasnejšega razvoja, predstavlja ustno izročilo preteklost v smislu prototipov in njihovih kasnejših utelešenj. Navadno se ljudske pripovedi osredotočajo na pomembne dogodke in ljudi. Čas je prilagojen temu, da se ključni dogodki neposredno povežejo, originalni protagonisti pa so lahko zamenjani (Layton 1999, 27). Liki pomembnih zgodovinskih oseb sicer lahko ostanejo v spominu, vendar ne obdržijo zgodovinske resnice (Eliade 1992, 47–53). Razliko med zaznavanjem časa in pomena predmetov v arheologiji in ustnim izročilom je mogoče ilustrirati s primerom gomil. V arheologovih očeh so gomile enoperiodne, definirane z obdobjem njihovega nastanka in uporabe, njihova funkcija je pokop. Drugače je v ljudski tradiciji, kjer gomile pripadajo alternativnemu času, ki mineva na drugačen način in je dostopen navadnim ljudem preko gomil. S tem gomile lahko ohranjajo svoj prvotni pomen v krajini kot vhod v “drugi svet”, pa če so ali niso uporabljane za pokop, če ljudje vedo ali ne, da so bile nekoč uporabljene za pokop (Gazin-Schwartz, Holtorf 1999, 16).

Ostanki, ki so vidni, dajejo zavedanje o preteklosti. V neakademski zgodovini ni osnovne ločitve med spominom in zgodovino, preteklost in sedanost sta združeni in natančno datiranje ni relevantno. “Staro je staro, ni važno koliko,” je najbolj razširjen odnos do preteklosti v naši družbi (Lowenthal 1995, 219–224, 244–249). Dinozavri, megaliti in germanska plemena enako pripadajo temu, kar je znano kot prazgodovina (Holtorf 1998).

Po mnenju Tima Ingolda sta stični točki med arheologijo in antropologijo/etnologijo krajina in časovnost. Antropolog krajino razume kot vzdržljiv zapis in pričevanje življenja in dela generacij, ki so živele v njej, zaradi česar so v njej pustile delček sebe. V človeškem življenju, ki implicira prehajanje časa, poteka proces oblikovanja krajine, v kateri ljudje živijo in so živeli. V krajini tako arheolog kot lokalni prebivalec isčeta preteklost, pa čeprav se njune metode, pravila in pripovedi razlikujejo (Ingold 1993, 152–153). Podobno arheologi arheološkega zapisa ne razumejo zgolj kot arheološki artefakt ali najdišče, temveč ga obravnavajo v kontekstu celotne krajine (primer Pleterski 1996; za pregled glej Novaković 2003, 8).

Hamish Forbes opaža, da je preučevanje krajine v arheologiji sicer že dlje časa v ospredju, vendar se od 80. let prejšnjega stoletja raziskovalna tematika vse bolj odmika od striktno materialističnih in procesualnih pristopov (glej Slapšak 1995, 9–12; Novaković 2003). Fenomenološki pristopi v kontekstu prazgodovinske arheologije vse bolj poudarjajo raziskovanje pomena v krajini. Ironično je, opaža Hamish Forbes, da je v večini raziskav pomena krajine “odsoten občutek, da ‘resnični’ ljudje dejansko pripadajo preučevani krajini”, in je v resnici iskanje pomena prepričeno arheologu, ki deluje od zunaj (Forbes 2007, 3–4). Iskanje pomena je zato mogoče le z ustreznim sodelovanjem arheologije in etnologije, ki poskuša prostor razumeti iz perspektive ljudi, ki živijo v njej.

5.4

KRAJINA KOT ELEMENT OHRANJANJA KOLEKTIVNEGA SPOMINA

Dejavnik, ki lahko ohranja ljudske tradicije skozi čas, je prostor. Že etnolog Vlajko Palavestra je opazil, da se v ustnem izročilu lahko ohranijo določeni elementi zgodovinskih dejstev, ki se pokažejo v variantah pripovedi, ki odstopajo od splošne kulturne dediščine in so specifične za določeno področje/krajino (Palavestra 1966, 52).

Pomen prostora v konstrukciji kolektivnega spomina je prvi opazil Maurice Halbwachs. Ugotovil je, da se kolektivne identitete strukturirajo okoli časovno-prostorskih referenc, ki utrjujejo spomin skupne preteklosti (Halbwachs 1971). Da se lahko določena resnica fiksira v spomin skupine, se mora predstaviti v konkretni obliki nekega dogodka, osebnega lika ali kraja. Primer je krščanski kolektivni spomin, ki se je vpisal v kraje Svete zemlje, zato da bi prisrkerbil iluzijo trajnosti (Halbwachs 1971, 117–164). Skupine tako rišejo svoje oblike na tla, v katerih tudi zapirajo in najdevajo svoje kolektivne spomine (Halbwachs 1971, 130; 2001, 143–177). Zato

ni kolektivnega spomina, ki se ne bi dogajal v prostorskem okviru (Halbwachs 2001, 157), /.../ *saj nam daje .../ zgolj podoba prostora zaradi svoje stabilnosti iluzijo, da se skozi čas sploh nismo spremeniли in da najdemo preteklost v sedanjosti* (Halbwachs 2001, 176).

V materialni ureditvi življenjskega okolja se je utelesil namen nekdanjih ljudi, zaradi česar bi vsakršen premik ali izbris v prevzeti konfiguraciji prostora pomenil izgubo opore za tradicijo, ki priporoča skupino, se pravi izgubo edinega razloga za obstoj. Halbwachsovo idejo, da je religiozni kolektivni spomin, ki se umešča v "stabilnost materialnih stvari" preko simbolov, mogoče izbrisati le s fizičnim uničenjem kraja izvajanja kulta (Halbwachs 2001, 150–151, 172–173), nazorno pokaže primer ljudstva Bororo iz Brazilije. Claude Lévi-Strauss je opazil, da je njihova celotna tradicija predstavljena v strukturi krožne vasi. Zapleten princip delitve vasi na dve polovici s središčno moško hišo in razvrstitev klanov je urejal celo vrsto socialnih vidikov in kulnih praks, od poroke in pogrebov do pravil druženja, dedovanja itn. Misjonarji so sprevideli pomen strukture za ohranjanje tradicij in spoznali, da je najprepričljivejše orodje pokristjanjevanja razbitje prostorske strukture: da Bororci zapustijo svoje vasi in se preselijo v vasi z vzporednimi hišami (Lévi-Strauss 2004, 207–214).

Zmedeni v odnosu do kardinalnih točk, oropani načrta, na katerem so osnovani vsi njihovi pojmi, domorodci hitro izgubijo občutek za tradicije, kot da bi bili njihovi družbeni in religiozni sistemi .../ preveč komplikirani, da bi lahko shajali brez sheme, ki jo tloris vasi dela jasno, katerega fizionomija je trajno ozivljana preko njihovih vsakdanjih dejanj. (Lévi-Strauss 2004, 207–208)

Tudi po spoznanjih etnologinje Françoise Zonabend je krajina osnova kolektivnemu spominu o nastanku vasi, ki je skupen vsem vaščanom (o kolektivnem spominu glej Halbwachs 2001, 55–57; Candau 2005, 65–66, 73). Raziskovalka opaža, da se ljudje ne spominjajo ničesar iz časov med začetkom vasi in nedavno preteklostjo. Ljudje si zamišljajo čas "kot zunaj Zgodovine, zunaj kronološkega časa, vpisuje pa se v prostor. .../. Spomin je svež zato, ker je zapisan v tleh." (Zonabend 1993, 16.) Tok Thompson opaža, da se v krajini vtisnjujejo prekrivajoče se časovnosti, ki ustvarjajo mnogokronično krajino, za kar predlaga koncept "vtisnjenega časa" (ang. *embedded time*) (Thompson 2009).

Paul Ricoeur opaža, da je povezava med spominom in prostorom vidna tudi v jeziku, česar pa žal ni mogoče prepoznati v slovenščini (nekaj, kar se je zgodovalo, se ubesedi kot nekaj, kar "je imelo kraj" – fr. *il a eu lieu*, it. *a avuto luogo*, ang. *the event took place*) (po Candau 2005, 153). Spomin je v resnici "topofil" (fr. *topophile*). Usidran je v krajinhah, poteh, javnih prostorih, ob mejah – kraj se uporablja kot znamenje za spominjanje (Candau 2005, 153). "Občutenja" krajev ljudje uporabljajo kot kline, na katere obešajo svoje spomine, ustvarjajo pomene in osnujejo ritualna in religiozna prizorišča akcije (Steward, Strathern 2003, 3). Tehnike spominjanja v antični retoriki so slonele na metodi združevanja različnih delov govora s predmeti iz različnih krajev. Govorec se je tako v svoji domislji sprehajal po prostoru, po "krajih" spomina, od koder izhaja tudi grška beseda *topoi*. Časovni tok pripovedi je govorec prevajal v prostorsko topografijo točk in argumentov, v čemer je mogoče prepoznati prostorjenje časa (Fabian 1983, 109–110).

Gérard Lenclud definira krajino kot koncept, ki vsebuje dve ravni realnosti, materialno, notranjo, in mentalno, ustvarjalno. Krajino tvori materialna danost, ki pa jo hkrati tvori zaznavanje, ki izhaja iz določenega gledišča, konceptualnih schem (Lenclud 1995, 4–7). Prostor ni podlaga, v katerega bi se vpisovala zgodovina, temveč je že sam del zaznavanja (Ingold 2000, 150; glej tudi Casey 1996, 18–46). Skozi habitus, akterjevo gibanje skozi prostor, se prostorski pomeni aktivirajo (Bourdieu 1969; Low, Lawrence-Zúñiga 2003, 9–10). Na ta način Tim Ingold zavrača razlikovanje med naturalistično in kulturno perspektivo, med praktično-tehnično interakcijo z okoljem in mitsko-religijsko ali kozmološko konstrukcijo okolja, med ekološko in kulturno konstrukcijo okolja. Lovci nabiralci ne poskušajo fizično rekonstruirati okolja, da bi ga prilagodili svojim kozmološkim zaznavam, temveč so ti koncepti že narejeni v svetu, ki je bil dan. Svet postane njihov dom z bivanjem v njem, z uteljanjem njegovih pojavov v vsakdanje aktivnosti. To dojemanje je v nasprotju z zahodnjaškim dojemanjem narave kot materialnega substrata, ki mora biti "humanizirano". Tako za lovce nabiralce kot za nas je v resnici življenje dano z "vključenostjo" človeka v okolje (ang. *engagement*) in ne s pristopanjem k svetu s pozicije zunaj njega. Lovci nabiralci se

svojih prednikov spominjajo, medtem ko sledijo njihovih poti. Dejavnost spominjanja je za "tradicionalne" skupnosti enakovredna gibanju osebe v okolju, torej je vtisnjena v zaznavanje okolja (Ingold 2000, 9–11, 42, 55–58, 101, 147–150). Tako se na primer pripadniki ljudstva zahodnih *Apac*ev učijo o svojih mitskih prednikih in moralnih principih na podlagi njihovih simbolnih utelešanj v krajini, torej preko vsakdanjih načinov angažiranja posameznika v njegovih okoljih in spoznavanja pomena v njih (Basso 2002, 143–145).

Raziskave na Krasu so pokazale, da podobno razlagajo svojo preteklost tudi tamkajšnji prebivalci. Opazujejo oziroma "berejo" jo v lokalni krajini (Slapšak 1995, 17; Hrobat 2009, 34–65). Ljudi ne vznemirja, da ne znajo postaviti pomembnih dogodkov, situacij in ljudi v natančen kronološki okvir, saj je časovna globina njihovih "korenin" nadomeščena z opazovanjem in lociranjem v obliki struktur, ki predstavljajo resnične "korenine" skupnosti (Forbes 2007, 285). V svetu ljudske tradicije je vez s pokrajino razumljena kot zgodovina (Champion, Cooney 1999, 204). Ker tradicionalna miselnost ne pozna abstraktnega časa, si ga konkretizira v domači krajini. Zato pomeni raziskovanje daljne preteklosti v vaški skupnosti raziskovanje domače krajine. Čas je namreč podrejen prostoru, saj je preteklost zgolj vidik krajine (Hrobat 2009, 64–65).

5.5

O TVORNEM SODELOVANJU ARHEOLOGIJE IN ETNOLOGIJE NA PODLAGI "UPROSTORJENEGA" ZNANJA O KRAJINI

Kot je bilo pokazano, je stična točka med etnologijo in arheologijo krajin (Ingold 1993, 152–153). V njej odseva čas, preteklost, kot jo dojemajo lokalni prebivalci. Globina časovnih "korenin" nima nikakršnega pomena za ljudi, saj se berejo v domači krajini. Kolektivni spomin skupnosti se uteleša v krajini, ki daje iluzijo večnega trajanja. Odvisnost spomina od prostora je vidna v primerih, ko se s spremembom bivalnega kraja in njegovih uprostorjenih tradicij spomin nanje izgubi (primer Lévi-Strauss 2004, 207–214). Da je prostorjenje časa vdelano že v naš sistem percipiranja, priča nju na soodvisnost v jeziku in v tehniki spominjanja, ki poteka kot imaginarno potovanje skozi prostor. Prostor namreč ni podlaga, v katerega bi se zgodovina vpisovala, temveč je že sam del zaznave. Skozi habitus, akterjevo gibanje skozi prostor, se prostorski pomeni aktivirajo. Lovsko-nabiralske skupnosti se tako o svojih mitskih prednikih učijo preko gibanja v prostoru, krajini, kar prav tako spominja na zahodnjaško tradicionalno naracijo preteklosti (Bourdieu 1969; Ingold 2000; Basso 2002).

Kolektivni spomin, ki se "uprostorja" v domači krajini, govori tako arheologu kot etnologu o preteklosti domače skupnosti in o sedanjih ter preteklih pomenih struktur v prostoru. Kulturno zaznavanje krajine oziroma "uprostorjene" (ang. *emplaced*, dobesedno: "ukrajene") izkušnje (Casey 1996, 18–46) se prenašajo preko angažiranja ljudi v domači krajini. Ravno zaradi svoje "uprostorjenosti" to znanje, ki se prenaša preko generacij ljudi, lahko ohranja dolga obdobja zelo stara diskurzivna stanja o konceptualizaciji sveta. Etnolog tako lahko z znanji o pomenih struktur z gledišča konceptualnih shem ustvarjalcev struktur dopolni spoznanja, ki jih prinaša arheološka analiza predmetov in struktur v krajini. In obratno, arheologova spoznanja lahko obogatijo spoznanja etnologije o pomenih predvsem za tisti čas oziroma del, kjer tradicija ne zmore pojasnitit pomena, ki so ga ustvarjalci prisojili strukturam.

"Uprostorjeni" kolektivni spomin, ki se kaže že v samem zaznavanju krajine, je tako povezovan element med etnologijo in arheologijo, ki lahko s plodnim sodelovanjem bolje razumeta konceptualne sheme in življenja tistih, ki so fenomen ustvarjali.

5.6

ZAKAJ INTERDISCIPLINARNO RAZISKOVANJE MIRIL?

Raziskovanje miril šele s pričajočo monografijo dozoreva kot raziskovalna tema. Pa ne, da bi ne bilo že v preteklosti zanimanja za fenomen miril. Zelo izpoveden je primer ene izmed pionirk raziskovanja miril, M. Trošelj. Ko se je začela ukvarjati s to tematiko, je želela raziskave nadaljevati v okviru podiplomskega študija. Vendar je bila raziskovalna tema zavrnjena tako na oddelku za umet-

nostno zgodovino kot tudi na oddelku za etnologijo. Brez pretirane uporabe Prokrustove postelje lahko rečemo, da bi poskus na podiplomskem študiju arheologije doživel isto usodo.

Kam torej sodi raziskovanje miril? Kot je pokazal zgornji uvod, gre za eno tistih tem, kjer lahko vrhunski rezultat prinese šele interdisciplinarna obravnava.

Vendar sta nas zgornja ekskurza nekoliko presenetila. Mirila so lahko zakladnica "klasičnih" etnoloških tem, zlasti za verovanja in šege ob smrti (Katić, pogl. 3; Hrobat, pogl. 4), kot tudi tem fizične antropologije (Šlaus, pogl. 8). Podobno arheolog takoj prepozna mirila kot izjemen etnoarheološki potencial za preigravanje metodologij arheologije smrti. Toda skozi oči moderne arheologije je največja privlačnost miril ravno v možnostih, ki se ponujajo za študij arheologije sodobnosti. Tema, s katero lahko jasno pokažemo pomen študija materialne kulture z arheološko metodologijo z namenom študija sodobne družbe.

Tako etnolog kot arheolog, prvi preko znanj o fenomenu, kot ga poznajo njegovi ustvarjalci in širše, drugi preko materialnega vidika tistega, kar so ustvarili – mirila, poskušata najti podrobnosti. Etnografsko znanje o mirilih dopolnjuje arheološka raziskovanja, ki razkrivajo kronološke, še bolj pa pomene prostorskih odnosov med samimi mirili in med mirili ter strukturami v krajini. Arheologija lahko odkrije pomene miril skozi analizo prostora, ki so danes njihovim današnjim graditeljem najbrž neznani, morda ker so pozabljeni, morda pa niso nikoli bili znani vsem v skupnosti.

Koliko pripadniki določene skupnosti poznajo pomene tradicije, ki jo sami proizvajajo, inovirajo in ponavljajo (Candau 2005, 151), je eno izmed postmodernih vprašanj pri razmišljjanju o temeljnih antropoloških konceptih. Danes je ovržen stereotip, da se tradicija kot kompleks idej oziroma nekakšna teoretizacija sveta prenaša iz generacije v generacijo zaradi nekoga globljega, družbeno pomembnega sporočila, ki si ga delijo vsi v pripadajoči skupnosti. Recimo, nemogoče bi bilo trditi, da se znanje teologov pokriva s tradicijo, ki si jo delijo farani, ki vsako nedeljo izvajajo skupna liturgična dejanja. Podoben primer je iz Afrike, kjer so etnologi sicer res odkrili skrivne pomene domorodske kozmogonije, vendar so do nje prišli preko pogоворov s pravimi nosilci ter prenašalcii znanj in ne na podlagi opazovanja tradicionalnih dejanj (Lenclud 2004, 127–129). Morda bi lahko pri mirilih prepoznali podoben primer nosilca (skrivnega?) znanja o njihovih pomenih in njihovem urejanju, in sicer osebo, ki je ustvarila najstarejše mirilo, MK56 (glej Pleterski, pogl. 10).

Več fragmentov, ko sestavimo skupaj, bolj je lahko slika popolna. Kot je bilo pokazano v uvodu, se lahko v znanju o krajini, s katero ljudje živijo, zelo dolgo ohranijo elementi kolektivnega spomina skupnosti (Halbwachs 1971; 2001; Thompson 2004; 2009). Dejavnost spominjanja se namreč odvija z akterjevim gibanjem skozi prostor, s čimer se aktivirajo prostorski pomeni (Bourdieu 1969; Ingold 2000; Basso 2002). Zdi se, da je ravno zaradi svoje "uprostorjenosti" oziroma te aktivacije spomina v prostoru ta lahko zelo trdoživ. Ko gre domačin mimo miril, bo še dolgo časa formulo črk B. P. bral kot "Bog ga/jo pomilova" (glej v nadaljevanju). Dokler bodo ljudje živeli z mirili, se poklonili dušam ljudi v njih, prepoznali njihove lastnike ali vsaj znali prebrati spominske plošče, bodo lahko razkrili raziskovalcem pomen stare črkovne formule, znane zgolj članom skupnosti.

Mirila smo torej avtorji pričujoče monografije prepoznali kot prvorstno interdisciplinarno temo. V projekt smo bili vključeni arheologi, etnologi, zgodovinar, jezikoslovec, umetnostni zgodovinar, fizični antropolog. V očeh kakega ameriškega antropologa so mirila tema za antropološko študijo v "najčistejši" obliki, ki vključuje vse veje antropologije: fizično antropologijo, arheologijo, kulturno antropologijo oziroma etnologijo in lingvistiko (prim. zgoraj).

V srednjeevropskem prostoru pa so tovrstne študije izjemno redke. Zato pomen študije presega raziskovanje miril, saj prinaša tudi metodološke novosti. Ključna novost je postavljanje novih vprašanj: arheoloških vprašanj o pomenih, verovanjih in kulturnem kontekstu miril etnologom, etnoloških vprašanj arheologom o časovni dinamiki, urejanju in koncepcijah prostora itd. Arheologu, ki je izučen za prepoznavanje človeških materialnih sledov v krajini, bo tako lokalno ustno izročilo razkrilo, da kar se na prvi pogled zdi kot pokopališče, so v resnici mesta simbolnih grobov duš. Brez etnografskih raziskav izročila o mirilih bi se ta arheologu razkrila šele z arheološkimi izkopavanji. Še ta bi razkrila le spomenike brez vkopa za ostanke pokojnika, kenotafe, za prepoznavanje mest poстanka na pogrebnih poteh in simbolne povezave z dušo pa arheologu materialni sledovi ne bi zadostili. Etnolog brez fizičnega antropologa ne bi mogel razrešiti dileme o merjenju duše ali teles, brez

arheologov zaslediti izginulih znanj in skritih sporočil ter prepoznati sprememb, ki so se zgodile v času. Primer predstavlja le enega izmed drobcev, s katerim lahko vsaka veda v sodelovanju z drugimi zakrpa del sestavljanke različnih vidikov in pomenov enega samega kompleksnega fenomena. Morda si namesto običajne metafore mozaika lahko predstavljamo reševanje Rubikove kocke: vsaka veda lahko dela le na eni ploskvi, vendar vsaka sprememba vpliva tudi na vse ostale ploskve. Le popolna harmonija vseh ploskev pa lahko prinese rešitev.

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

6.1

Na dijelu Velebitskoga podgorja, na prostoru od Sv. Marije Magdalene (Mandalina) do Masleničkoga ždrila, evidentirano je više nalazišta iz raznih kulturnopovijesnih razdoblja. Međutim, malo ih je istraženo ili istraživano.

Prije više od stotinu godina (1908.) M. Abramić i A. Colnago istraživali su rimski Argirunt (ne unutar gradskih bedema), posebice rimsko groblje, a rezultate objelodanili 1909. godine (Abramić-Colnago 1909, Abramić-Colnago 2009, 165–205). Krajem 1939. i početkom 1940. godine crkvu sv. Petra u Selinama (danasa Starigrad Paklenica) i njezin okoliš iskopavao je don Ante Adžija.

Nakon Drugoga svjetskog rata stručnjaci Arheološkoga muzeja u Zadru su većim ili manjim intenzitetom boravili na širem starogradskom prostoru. Tijekom Domovinskoga rata, pripremajući se za 45. obljetnicu Nacionalnog parka Paklenica (1994.), pa i poslije, sustavnije su se bavili tim prostorom, pišući znanstvene i stručne članke ili obilazeći i istražujući neka kulturnopovijesna nalazišta (Brusić 1995, 210–213; Nedved 1995, 223–228; Fadić 1968; Fadić 1989; Fadić 1995, 229–236; Gluščević 1995, 237–243). Potpisani je višekratno u posljednjih petnaestak godina rekognoscirao područje Mandaline, Kruščice, Ljubotića, Šibuljina (Sv. Trojica), Starigrada Paklenice, Selina, Modriča i Rovanjske. Evidentirano je nekoliko prapovijesnih, rimskih, srednjovjekovnih i novovjekovnih nalazišta (primjerice mirila). U crkvi sv. Petra i njenom bližem okolišu proveo je više istraživačkih kampanja od 1999. (uz manje prekide) do 2008. godine (Jurić 2001a, 87–90; Jurić 2001b, 125–126; Jurić 2003a, 649–658; Jurić 2005, 200–201; Jurić 2006, 316; Jurić 2007, 340–341). Godine 2001. na položaju Paklarić, na ulazu u Veliku Paklenicu izveo je sondažna istraživanja (Jurić 2002a, 90–91; Jurić 2003b, 159). Nadalje, S. Gluščević je višekratno u posljednje vrijeme izvodio podmorska arheološka rekognosciranja na širem području Starigrada i manja istraživanja u Šilježtarici. Sve navedeno ostvareno je financijskom potporom Ministarstva kulture RH, Općine Starigrad i nekoliko donatora. Značajan je rad na rekognosciranju i istraživanju šireg prostora Velebita obavljen pod stručnim vodstvom Ante Glavičića, nekadašnjega dugogodišnjeg ravnatelja Gradskoga muzeja u Senju, u vremenu od 1978. do 1989. godine (Glavičić 1981–1982a, 33–34; Glavičić 1981–1982b, 91–114; Glavičić 1984). Tada je evidentirano i više nalazišta u široj okolini Starigrada. Manja arheološka istraživanja provedena su na prapovijesnom groblju u Libinju. U toj se istraživačkoj grupi ističe i rad A. Faber, čiji su radovi o životu na velebitskoj visoravni u prapovijesno doba te o gospodarskom značaju putova oko Paklenice u prapovijesti, antici i srednjem vijeku također značajni (Faber 1995, 255–260). Od 1986. do 1988. godine iskopavala je Gradinu u Velikom Rujnu (Faber 2000, 15–44). Ne smijemo zaboraviti i istraživanja i rekognosciranja spilja na južnoj strani Velebita koja je prije više od dvadeset godina provodio Arheološki zavod Filozofskoga fakulteta u Zagrebu pod stručnim vodstvom S. Forenbahera. Tu posebice valja istaknuti njegova i Vranjicanova sondažna istraživanja u Vaganackoj pećini nedaleko Velikog Vaganca 1985. godine, gdje su ustanovljeni arheološki ostaci od mezolitika do početka željeznog doba (Forenbaher-Vranjican 1985, 1–21). Prije toga, 1981. i 1982. godine, provedena su također pod vodstvom S. Forenbahera i P. Vranjicanija sondažna istraživanja u spilji u Pazjanicama u kanjonu Velike Paklenice gdje su otkriveni ulomci zemljanih posuđa koji pripadaju nakovanskoj i ljubljanskoj kulturi (Forenbaher-Vranjican 1981–1982, 5–14).

U novije vrijeme, osobito od 2005. pa do 2007. godine, šira rekognosciranja područja kojim se bavimo provodila je Martina Dubolnić i o tomu objelodanila zanimljive priloge (Dubolnić 2006a,

51–64; Dubolnić 2006b, 1–55; Dubolnić 2007, 1–58; Dubolnić 2008, 9–12). Pojedina je nalazišta obilazila već od 1998. godine. Otkriveno je i nekoliko dosad nepoznatih prapovijesnih nalazišta, većinom gradina i grobnih humaka, te nekoliko spiljskih objekata.

Već se desetljećima mirilima na Velebitu bavi Mirjana Trošelj. Budno bdije nad svakim položajem, sustavno upozoravajući svekoliku javnost na njihov značaj i potrebnu zaštitu. O rezultatima svojih istraživanja u više je navrata pisala u raznim stručnim i znanstvenim publikacijama i tako od zaborava i nebrige spasila mnoga nalazišta (Trošelj 1981, 115–148; Trošelj 1995, 261–265; Trošelj 1996, 200–222). I na samome području Tribnja mnogo je takvih položaja koja je spomenuta kolegica obradila.

Na prvi se pogled Velebit svojom dužinom od blizu 150 km i širinom od 13 do 20 km čini ne-prelaznom barijerom, jednako i s ličke i s morske strane. Međutim to ipak nije tako. Prirodnim prometnicama (poprečnim lomovima) odvijala se razmjena dobara i dolazili i odlazili kulturni dotoci. Tim transverzalnim prometnicama odvijao se promet iz raznih naselja i luka na obali (Senj, Jurjevo, Prizna, Starigrad i dr.). Arheološkim nalazima i, naravno, toponimijom ti su putovi potvrđeni kao karavanski putovi kroz Velebit, već od prapovijesnih razdoblja. Uz njih su gradine, poneka spilja, groblja, grobni humci, svetišta i u novom vijeku mirila (počivališta). Osobito značenje tim putovima davao je prijevoz soli, legalno ali i ilegalno, već od rimskoga vremena. Ovaj je proizvod zasigurno bio značajan za uspostavu staroga puta, poznatog već od prapovijesti, preko Velikoga Rujna u kojem se nalazi najveće plodno tlo s primorske strane Velebita. Najstariji poprečni put

... išao je trasom od Tribnja i Milovca prema Velikom Vagancu do Velikog i Malog Rujna, a odatle jednim odvojkom na prijevoj Buljmu, Struge i Medak, a drugim preko Ribičkih vrata na Počitelj u Lici. Uz ovaj put postojala je još jedna trasa koja je povezivala prostor današnje Mandaline i Šibuljine s Bristovem i Ljubotićem prema Bilom Sinokosu, odatle je put na jednu stranu išao prema Malom i Velikom Rujnu, a drugi preko Jelovačkih vrata na pašnjake oko Visočice i dalje prema Lici (Dubolnić 2006, 27).

Još jedan takva prometnica išla je 12 km dugim prirodnim prodom kroz Veliku Paklenicu i povezivala je Starigrad preko Medačkih vrata s Medakom u Lici. Navedeni putovi, kao i drugi koji se na ovome mjestu ne spominju, koriste se od prapovijesti do danas (Faber 1995, 255–260; Faber 2000, 16–19; Dubolnić 2006, 26–33; Dubolnić 2008, 9–21).

U Velebitu i pod Velebitom prapovijesni je čovjek imao dovoljno životnog prostora i dobara potrebnih za život, prvenstveno kao lovac sakupljač, a potom i kao stočar i kao zemljoradnik.

Na prostoru od Sv. Marije Magdalene (Mandaline) do Masleničkoga ždrila evidentirano je više spiljskih objekata s arheološkim ostacima od mezolitika do novijeg doba, primjerice Vagančka pećina, Reljina pećina, Modrič pećina i dr. Kroz brončano doba one su služile kao usputne postaje, zakloništa od vremenskih nepogoda i mogućih neprijatelja. Ujedno su i najstariji pokazatelji putova ovog područja. Reljina pećina nalazi se 540 m nad morem (zaselak Reljinovac), u blizini planinskoga puta koji vodi od zaseoka Ljubotić prema Stapu. Ulaz je djelomice u novije doba pregrađen suhozidom jer je stanovnicima obližnjih sela služio kao tor. Unutar pećine su još dva suhozida koja su imala istu namjenu. Pronađeni su ulomci grube keramike iz kasnobrončanog i željeznog doba (Dubolnić 2006b, 5).

Na 423 m nad morem, uz donji put koji vodi od zaseoka Bristovca i Ljubotića prema Stapu, nalazi se pripećak Obljak koji je dug 6 m. Okrenut je prema jugozapadu i dobro je zaštićen od bure. U izbačenoj zemlji ispred ulaza u poluspliju pronađeno je nekoliko ulomaka kremenih predmeta, brončanodobne keramike te nekoliko ulomaka rimske keramike i školjaka (Dubolnić 2006b, 5–6).

Na navedenom je prostoru zasad evidentirano 18 gradina iz brončanog i željeznog doba, četrdesetak kamenih grobnih gomila, manje rimske i najmanje srednjovjekovnih nalazišta.

6.2

PRAPOVIJEST

Temeljni tip naselja u **brončanom i željeznom dobu** (Liburni) su gradine, koje su smještene na dobro prirodno branjenim uzvišenjima, na povoljnim strateškim i komunikacijskim položajima, u

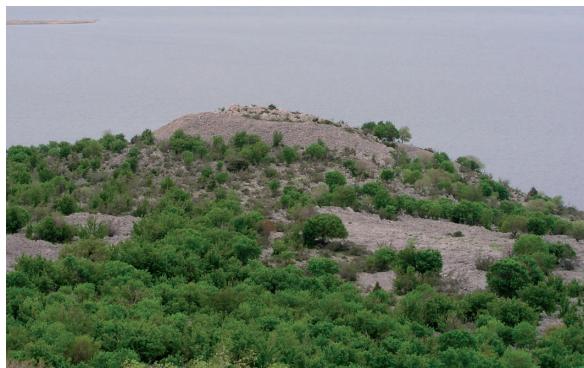
blizini mora, zaljeva, polja ili izvora vode. Radi lakše obrane naselja su opasana suhozidnim bedemima (jedan ili više), koji su na prilaznim stranama širi i viši. Oblik gradina prilagođen je položajima na kojima su izgrađene. Na starogradskom području evidentirano je više gradina: Trošeljeva gradina u Sv. Mariji Magdaleni, Sirna gradina (Silna gradina) u Tribnju Kruščici, Velika i Mala gradina na položaju Sv. Trojice u Šibuljinama, Gradina Koići-Milovci, Marasovića gradina, Velika gradina i Paklarić u Starigradu, Velika gradina, Gradina i Gradina u Selinama, Gradina-Veliko Rujno, Gradina i Gradinica-Malo Rujno, Velika gradina i Gradina u Modriču i dr. (Glavičić 1993, 98–103; Glavičić 1995, 217–218; Dubolnić 2006b, 1–55; Dubolnić 2007, 2–10).

Na užem području, od Sv. Marije Magdalene (Mandaline) do Tribnja Šibuljine, poznato je nekoliko gradinskih naselja, koja sada spominjemo i iznosimo samo temeljne značajke o njima. Poviše Sv. Marije Magdalene nalazi se Trošeljeva gradina. Položajem dominira cijelim područjem. Odatle se vizualno komunicira s dijelom Velebitskoga kanala, otoka Paga, kopnenoga dijela zadarskoga zaleđa te dalje s pojedinim zadarskim otocima. S njene zapadno-sjeverozapadne strane i istočno-sjeveroistočne strane nalaze se dva duboka usjeka kojima za vrijeme velikih kiša teku potoci. Gradini se može pristupiti s južne i sjeverne strane. Njen plato je elipsastog oblika (50×50 m), a unutar prostora koji je ograđen suhozidnim bedemom sačuvano je nekoliko prostorija poredanih u nizu, pa je moguće da se radi o ostacima kuća. Na platou se nailazi na dosta ulomaka posuda od pečene zemlje, životinjske kosti, školjke i garež koji pripadaju željeznom dobu (Dubolnić 2007, 4–6).

Nedaleko od Sv. Marije Magdalene, sa zapadne strane, u zaseoku Lisarice (Tribanj-Lisarica), na 30 m nad morem nalazi se jedna prapovijesna gradina. Odatle se nadzirala plovidba Velebitskim kanalom. Vidljivi su ostaci bedema zidanih u suho. Pronađeni su i ulomci prapovijesnih posuda od pečene zemlje (Dubolnić 2006b, 10).

Južno do Silnog sela (Sirnog Sela)* kod Tribnja Kruščice na 150 m nad morem nalazi se gradina Sirna (Silna) gromila (sl. 6.1). Bedemi elipsasto okružuju zaravnjenu glavicu (pr. oko 76 m u smjeru sjever – jug). Izgradnjom malih skloništa bedemi su mjestimice oštećeni. Na jednom dijelu glavice, unutar bedema, pojavljuju se ostaci suhozidnih objekata. Na obroncima glavice i unutar bedema vidljivo je podosta ulomaka od pečene zemlje iz željeznog doba. Valja istaknuti da se na zapadnom i južnom obronku nalaze ostaci dvaju suhozida (jedan poviše drugoga) koji su vjerojatno štitili prilaz naseobinskoga dijela gradine. M. Dubolnić zaključuje da se nalazište sastoji od triju dijelova: utvrđenog platoa na vrhu brežuljka, koji je mogao imati funkciju akropole naselja, i naseobinskoga dijela, razvijenog na zapadnim i južnim obroncima na dyjema razinama (Dubolnić 2007, 6–7).

Oko 6 km zapadno od Starigrada Paklenice nalazi se iznimno značajno nalazište Tribanj Šibuljina. Smješteno je na obroncima, iznad Jadranske turističke ceste. Radi se o slojevitom arheološkom nalazištu od prapovijesti do ranog novog vijeka (Glavičić 1984, 16–21; Glavičić 1995, 218–221; Tomičić 1990, 141–147; Nedved, 224–336; Fadić 1995, 235; Jurić 1995, 245–246, 247; Jurić 2003b, 155; Dubolnić, 10–14; Dubolnić 2007, 39–41).

Sl. 6.1: Prapovijesna gradina na položaju Sirna (Silna) gromila kod Tribnja Kruščice, pogled sa sjeverozapada.
Fig. 6.1: Prehistoric settlement (Sirna) Silna gromila at Tribnja Kruščica, view from the north-west.

Sl. 6.2: Ljubotić-Vrtlaruša, prapovijesna gomila.
Fig. 6.2: Ljubotić-Vrtlaruša, prehistoric tumulus.

Prapovijesno naselje nalazi se na 330 m nad morem na položaju Gradina (Sv. Trojica) koji dominira cijelom okolinom. Sa sjeverne, južne i istočne strane naselje je utvrđeno. Taj se dio sastoji od dvaju platoa međusobno povezanih bedemom, pa se radi o tipu tzv. dvojnih gradina. Na obroncima gradine nalazi se treći plato koji je imao naseobinsku namjenu (ostaci kuća, velika količina ostataka materijalne kulture). Prema nedavno otkrivenom bedemu čini se da je naseobinski dio naselja bio podijeljen na dva dijela. Respektabilan je zaključak M. Dubolnić da je cijelo prapovijesno naselje funkcionalno na četiri platoa (razine) međusobno odvojena bedemima. Posljednja terasa naselja završava suhozidnim bedemima na jugozapadu. Zasigurno se radi o najvećem prapovijesnom naselju na podvelebitskom prostoru, koje je moglo biti središte cijelog okolnog područja (Dubolnić 2006b, 10–14).

Nažalost, navedeni je položaj u novije vrijeme uvelike devastiran nelegalnom izgradnjom puta koji vodi od Jadranske turističke ceste do zaseoka Adžići. Doznavši za ovaj vandalski čin, potpisani, tada na mjestu ravnatelja Arheološkoga muzeja, odmah je obavijestio Konzervatorski odjel u Zadru, nakon čega je stručna ekipa ovoga Odjela i navedenoga Muzeja načinila očevid i poduzela nužne mjere zaštite. Sakupljena arheološka građa pohranjena je u Arheološkom muzeju u Zadru. Put je prošao kroz bedeme ranobizantskoga kastruma u širini od 6 m. Zatim je kroz novovjekovne suhozidne objekte prošao preko trećeg platoa gradinskoga naselja uništivši taj dio sve do utvrđenog vrha. Naselje je devastirano i na južnim obroncima gradine kao i na višim dijelovima na sjevernoj strani. Otkriveni su debeli kulturni slojevi s ostacima željeznodobnih kuća, jama za otpatke, kao i veća količina posuda od pečene zemlje koje imaju svojstva željeznog doba. Pronađen je i jedan keramički kalem, dijelovi žrvnjeva, igla, željezne spone (fibule) kao i veća količina životinjskih kostiju i školjaka. Spominjemo i ulomke helenističke bojane keramike i amfore grčko-italskoga tipa (Lamboglia 2). Arheološka građa govori o vrlo intenzivnom životu na tom liburnskom gradinskem naselju tijekom cijelog željeznog doba (Dubolnić 2006, 12–14).

Na prostoru od Sv. Marije Magdalene (Mandaline) do Tribnja Šibuljine rekognosciranjima je evidentirano nekoliko položaja s grobnim gomilama.

Oko 200 m južno od Trošeljeve gradine, a poviše Sv. Marije Magdalene, nalazi se jedna kamena gomila (pr. 5 m, vis. 1 m). Uz danas asfaltiranu cestu od Tribnja Kruščice, a sjeverozapadno od Silne gromile, prema Ljubotiću, podno zaseoka Redine nalaze se dvije kamene gomile. Jedna ima promjer 9 m, a sačuvana je do visine od 1 m (sl. 10.3). Odnošenjem kamenja je oštećena. Vidljivi su ostaci bočnih stranica groba. Druga grobna gomila je promjera 8 m i visine 1,5 m, također je oštećena (Dubolnić 2006b, 25; Dubolnić 2007, 6–8).

Sl. 6.3: Među klancin, prapovijesna gomila.
Fig. 6.3:
Među klancin, prehistoric tumulus.

Uz mirila Kruščice (Među klancin) koja se nalaze jugozapadno od sela Ljubotića evidentirana je jedna kamena gomila (sl. 6.3), promjera 11 m, a visine od 1,5 do 2 m. Raskapanjem i devastacijom gomile naišlo se na ostatke groba koji su i sada vidljivi. Tridesetak metara zapadno od gomile nalaze se velika mirila – počivalište. Oko 200 m zapadno od crkve Sv. Ante u Ljubotiću (sl. 6.8) na položaju Vrtlaruša (Kosa Katića) nalazi se veća kamena gomila (pr. 10 m, vis. 1,5 m; sl. 6.2). U sredini oštećene grobne gomile nalaze se ostaci groba. Nedavним obilaskom Ljubotića u društvu s g. Šimom Gazićem na tom položaju ustanovili smo još jednu prapovijesnu gomilu (pr. 6 m, vis. 1 m). Istim povodom zabilježili smo i dva nova položaja s mirilima. Oko 200 m jugozapadno od naveden crkve, a uz novoasfaltiranu cestu koja vodi prema Lugu nalazi se jedan položaj s mirilima, dok je drugi je udaljen samo stotinjak metara od iste crkve. U Bilom Sinokosu, iznad Ljubotića, uza staru planinsku stazu, na položaju Pržine nalazi se dosta oštećena kamena gomila (pr. 9 m, vis. od 0,50 do 0,75 m). I ovdje su 1981. godine uočeni ostaci groba. Manja istraživanja ovoga groba proveo je A. Glavičić. Pronađeni su ostaci ljudskih kostiju. Nije se našlo nikakvih arheoloških ostataka (Glavičić 1981–1982, 36–39).

I na prostoru od Šibuljine do Rovanske nađene su grobne gomile iz brončanog i još više iz željeznoga doba. Tijekom željeznog doba pokojnici se pokapaju na dva načina: na ravnom zemljишtu pokraj ili podno naselja ili u kamenim gomilama (tumulima). Jedno groblje na ravnom dokumentirano je na položaju zapadnog obronka Gradine i poviše Kneževića kuća u Malom Libinju, dok se veće grobne gomile nalaze zapadno od gradine Dračevac u Jasenicama (Glavičić 1995, 219; Dubolnić 2007, 8–9, 11).

U 1. stoljeću poslije Krista ovi su prostori pod vlašću Rimljana, koji će tu ostaviti više tragova svoje kulture. Najpoznatije nalazište iz toga doba je *Argyruntum*, tj. današnji Starigrad Paklenica, dok se ostaci iz toga doba na širem starogradskom području nalaze još u Tribnju Šibuljini (Sv. Trojica), Selinama (Pisak), Modriču (Gradina), Velikom Rujnu, Rovanjskoj i Jovićima (Šilježtarici – pod morem). Plinije Stariji kao posljednje naselje pod Velebitom nabrala *Argyruntum*. Navodi ih kao oppida, što podrazumijeva gradove čiji su stanovnici stekli rimsko građansko pravo. Grad je bio smješten na poluotoku, orijentiran prema sjeverozapadu, a ukupna površina mu je iznosila 3,5 ha. Plašt bedema je samo djelomice istražen i to samo s jugoistočne strane. Gradnju bedema potvrđuje i jedan natpis. To je poznati Tiberijev natpis iz kojeg se između ostalog doznaće da je car Tiberije dao sagraditi bedeme i kule. Sam prostor unutar gradskih bedema, kako smo već istaknuli, nije istraživan i danas je gotovo u cijelosti devastiran, prvenstveno gradnjom kuća i širenjem mjesnog groblja. U Argiruntu je pronađeno i nekoliko natpisa i više arhitektonskih ulomaka, napose onih monumentalnih. Oni zasigurno potvrđuju da je u tom gradu postojao hram u kojem se štovao carski kult (Nedved 1995, 227; Dubolnić 2007, 22). Gospodarski procvat

Argyruntum doživjava od druge polovice 1. do kraja 2. stoljeća. Početkom 20. stoljeća istraženo je preko 400 grobova sa spaljenim pokojnicima. Pronađeni su iznimno vrijedni i bogati nalazi (nakit, staklo, uljanice, novac, oružje, oruđe i dr.) od 1. do 4. stoljeća. Pojedini primjerici idu u red vrhunskih dostignuća rimskog obrta i umjetnosti te nam pružaju raznovrsna saznanja o stupnju življenja, socijalnoj strukturi, estetskoj razini stanovnika *Argyruntuma*, kao i o trgovačkim i kulturnim vezama s ostalim krajevinama Rimskoga Carstva (primjerice Egipat, Sirija, Cipar, Apeninski poluotok). U 4. stoljeću, čini se, prestaje život na ovom položaju. Razloge prestanka života ne možemo utvrditi. Pretpostavljamo da se život prenosi, odnosno nastavlja na gradini Sv. Trojice u Šibuljini (Abramić-Colnago, 1909, 49–51; Suić, 1981, 235 i d.; Nedved 1995, 226–227; Glavičić 1993, 112–113; Fadić, 1995, 229–236; Gluščević, 1995, 239, 241; Čače 1995, 80; Jurić 1995, 246; Dubolnić 2007, 29–33).

Na toj Gradini je s manjim intenzitetom život trajao i u ranijim stoljećima rimske vladavine. To potvrđuju keramički nalazi (primjerice ulomci amfora Lamboglia 2 tipa). Obližnje uvale Kosaća i Šilježtarica (Jovići) pogodovalle su pomorskoj trgovini i služile su kao pristaništa naselja na Gradini u različitim kulturnopovijesnim razdobljima, pa tako i u rimsko doba. Godine 1996. područje uvale Šilježtarica rekognoscirao je S. Gluščević, voditelj Odjela za podmorskiju arheologiju Arheološkoga muzeja u Zadru, te ustanovio ostatke rimskoga brodoloma na dubini od 28 m. Nažalost, ovo je nalazište već prije opljačkano, pa su manjim podmorskim arheološkim istraživanjima koja je 1997. godine također vodio S. Gluščević pronađena četiri primjerka amfora tipa Lamboglia 2. Odatle je kroz razna razdoblja vodio trgovački i kopneni put prema Malom i Velikom Rujnu i Lici (Dubolnić 2007, 34).

Na položaju Sv. Trojice u Šibuljini teče život i u kasnoantičko doba, a tu se nalaze ostaci bizantske utvrde (sl. 6.5.), jedne od najvećih utvrda iz 6. stoljeća kakve su danas poznate od Mljeta do Istre. Nastala je na obroncima propovijesnog naselja Gradine na 60 m nad morem. Gotovo je pravokutnoga oblika (vel. 170 × 130 m). Vrlo je dobro sačuvan sjeverni dio bedema. Na njega su prislonjene kule četvrtastoga obli-

Sl. 6.4: Natpis podignut u čast carice Livije Auguste, pronađen u okolini Starigrada Paklenica, danas u Arheološkom muzeju u Splitu (Dubolnić 2007, sl. 11).

Fig 6.4: The inscription for the empress Livia Augusta, found in the surrounding of Starigrad Paklenica, kept in the Archaeological museum in Split (after Dubolnić 2007, fig. 11).

Sl. 6.5: Tribanj-Šibuljina. Bizantska utvrda.
Fig. 6.5: Tribanj-Šibuljina. Byzantine fort.

ka, a visina mu je mjestimice do oko 4 m. Zapadni bedem je devastiran obrušavanjem kamenja niz liticu Tribanjske drage, a može se pratiti po gomili srušenog kamenja. Na južnim obroncima vanjsko je lice bedema sačuvano samo mjestimice. Unutar utvrde i na obroncima nalazišta, pa gotovo do Jadranske turističke ceste, vidljivi su ostaci više graditeljskih objekata. Ostaci dijela bedema također su nedavno devastirani.

Pojedini sačuvani ostaci jednobrodne crkvice sv. Trojice upućuju na njenu znatno veću starost, vjerojatno 6. stoljeće, zapravo na istodobnost crkve i glavnog egzistiranja utvrde. Dosta je primjera objekata na hrvatskoj obali koji crkvu imaju u samoj utvrdi ili u njenoj neposrednoj blizini. Primjerice: sv. Kuzma i Damjan u Barbatu na otoku Rabu, crkva u Donjoj Prizni, crkva na položaju Tarac na otoku Kornatu, sv. Andrija na otoku Vrgada, crkva sv. Ivana na otočiću Osinj na ušću Male Neretve i dr. (Petricioli 1970, 717–725; Gunjača 1986, 125–127; Domijan 1983, 136–137; Domijan 1992, 337–342).

S položaja Sv. Trojice vrlo je dobar pogled na pripadajući dio akvatorija Velebitskog kanala, a vizualno se može komunicirati s utvrdom na položaju Gradina iznad Modrića. Vrlo se dobro nadzire Ljubački zaljev. Vjerojatno je ova utvrda imala i funkciju refugija u ovom dijelu Velebitskog podgorja.

Spomenute dvije utvrde valja pripisati vremenu cara Justinijana I. (527–565), kada je uzduž naše obale izgrađeno više takvih utvrda koje su osiguravale plovni put štiteći ujedno i obalno stanovništvo. Utvrde nad Modrićem i na položaju Sv. Trojice štitile su i pristupe gorskim prijevojima Velebita (Glavičić 1984, 16–21; Tomičić 1990, 141–143, 155, 156; Jurić 1995, 243–244, 247–248; Uglešić 2002, 50–52; Dubolnić 2007, 39–41).

6.4

SREDNJI VIJEK

Sl. 6.6: Tribanj-Sv. Marija Magdalena.
Crkva Sv. Marije Magdalene.
Fig. 6.6: Tribanj-Sv. Marija Magdalena.
The church of Sv. Marija Magdalena (St. Mary Magdalene).

U ranom srednjem vijeku ovo područje, kao i najveći dio Dalmacije, naseljavaju Hrvati, koji sada u svojoj novoj postojbini počinju svoj politički i kulturni razvitak. Na širem starogradskom prostoru zasad nisu pronađeni najstariji tragovi doseljenja Hrvata, kakvi su primjerice dobro poznati na obližnjem prostoru Ravnih kotara. Za očekivati je takve nalaze i na širem području Starigrada Paklenice. Međutim, poznata su dva sakralna objekta: u Rovanjskoj crkva sv. Jurja i u Starigradu crkva sv. Petra (Petricioli 1963, 177–180; Vežić 1991, 353–356; Jurić 1995, 246–252).

Crkva sv. Jurja u Rovanjskoj ima oblik slova L. Samo svetište je zapravo predromanička crkvica. Ima tloris pravokutnika s polukružnom apsidom i datira se u 9. i 10. stoljeće. Srednjovjekovnom i kasnosrednjovjekovnom razdoblju pripadaju ostali dijelovi crkve.

Pred ulazom u Veliku Paklenicu nalazi se crkva sv. Petra koja u svom nastanku ima barem dvije faze. Neposredno pred Drugi svjetski rat crkvu i uski prostor oko nje iskopavao je nekadašnji župnik Starigrada i Selina don Ante Adžija. Tek 1999. godine nastavljena su arheološka istraživanja crkve i njenog bližeg okoliša i, uz manje prekide, provode se pod stručnim vodstvom potpisano do 2008. godine. Ustanovljena je srednjovjekovna i kasnosrednjovjekovna faza crkve, kojoj je kasnije dograđen zvonik, a još kasnije kontrafori na sjevernom i južnom zidu crkve. Dosad je istraženo preko 200 grobova (zasigurno će ih biti nekoliko stotina ukoliko se istraživanja nastave). Pronađeno je više od 300 raznovrsnih predmeta od 11. do 19. stoljeća. Najviše je riječ o nakitu i novcu. Naušnice i prsteњe javljaju se u više inačica. Kvalitetom materijala i izrade izdvajaju se trojagodne naušnice koje su zastupljene u nekoliko inačica (Jurić 1995, 246; Jurić 2001a, 87–90; Jurić 2001b, 125–126; Jurić 2002, 310; Jurić 2003a, 649–658; Jurić 2003b, 156–158).

Crkva sv. Marije Magdalene (ili sv. Magdalena zvana još Trstenica, sl. 6.6) u danas istoimenom selu (prije Mandalina) zasigurno je srednjovjekovni sakralni objekt. Buduća istraživanja mogla bi

Sl. 6.7: Ljubotić. Crkva Sv. Ante nakon obnove.
Fig. 6.7: Ljubotić. The church of Sv. Ante (St. Anthony) after restoration.

Sl. 6.8: Ljubotić. Mirila u blizini crkve Sv. Ante.
Sl. 6.8: Ljubotić. Mirila near the church of Sv. Ante (St. Anthony).

sigurnije utvrditi njene stilske značajke. To treba učiniti što prije i odmah provesti nužne konzervatorske zahvate jer se ovaj sakralni objekt nalazi u dosta lošem stanju (Jurić 2003b, 159). Bez temeljitim istraživanja teško će se utvrditi je li crkva sv. Ante (sl. 6.7) u Ljubotiću srednjovjekovna i je li barem jedan njen dio iz srednjega vijeka. Spomenuta crkva nalazi se 3 km sjeveroistočno od Kruščice, zapadno od sela Ljubotića. Uz nju se nalazi i danas aktivno groblje (Glavičić 1981–1982, 97–100).

Na širem području Starigrada spominjemo još položaj Paklarić koji se nalazi na ulazu u Nacionalni park Paklenica. Tijekom istraživanja provedenih godine 2001. potvrđeno je da se tu nalazila prapovjesna željeznodobna gradina na čijem je suhozidnom bedemu u kasnom srednjem vijeku izgrađen obrambeni zid s kulom (istočni dio platoa), dok se ostaci veće kule trapezoidnog oblika nalaze na zapadnom strmom rubu platoa. Odatle se vrlo dobro nadzirao ulaz u Veliku Paklenicu (Jurić 2002a, 90–93).

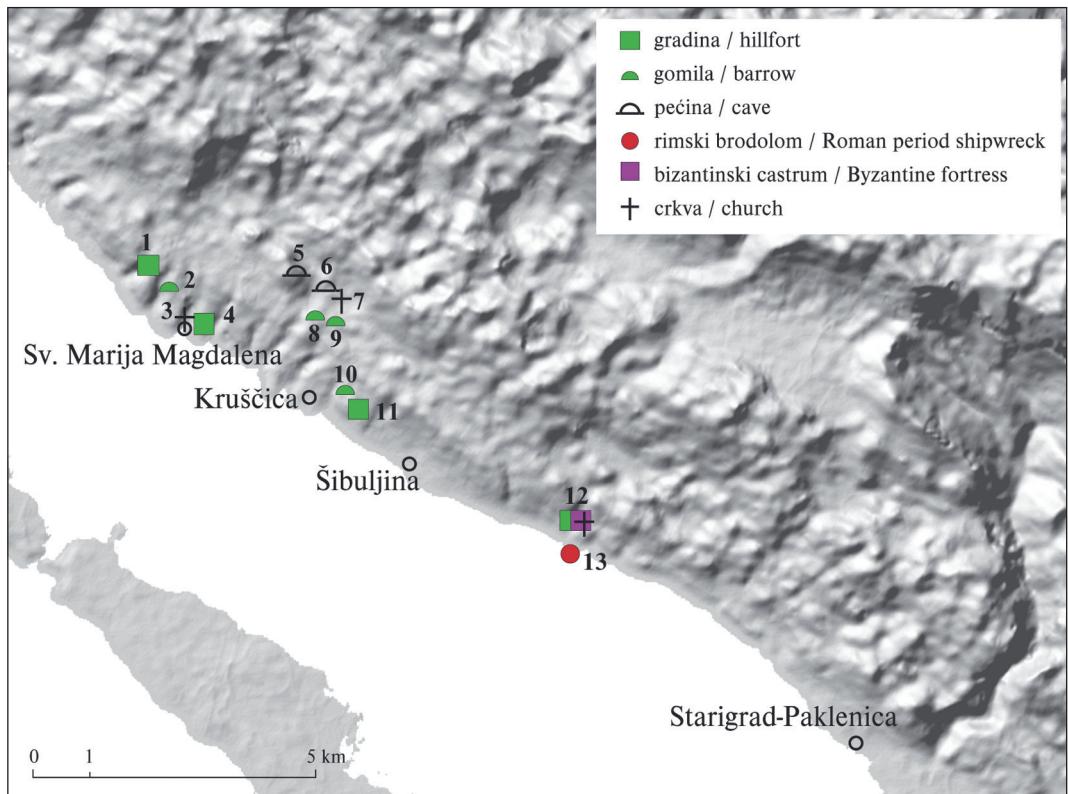
I Većkoj kuli (Kulina) koja se nalazi između Starigrada i Selina valja posvetiti dužnu pozornost, jer se radi o značajnom spomeniku s kraja 15. i početka 16. stoljeća, koji gotovo svakodnevno strada (Suić 1995, 144, bilj. 30; Jurić 2003b, 159).

ZAKLJUČAK

6.5

Na prostoru od Sv. Marije Magdalene (Mandaline) do Tribnja Šibuljine dosad je poznato petnaestak arheoloških nalazišta iz prapovijesti, rimskoga doba i srednjega vijeka. Najviše je prapovjesnih gradina i gomila. Tu su i mnogi položaji s mirilima. Rad na evidenciji takvih nalazišta valja i ubuduće nastaviti, a na pojedinima provesti i arheološka istraživanja, posebice na položaju Sv. Trojica u Šibuljinama, zatim crkvi sv. Magdalene i istoimenom selu te crkvi sv. Ante u Ljubotiću.

Sva dosad poznata arheološka nalazišta u Velebitskom podgorju od Sv. Marije Magdalene do novog Masleničkoga mosta, uzimajući u obzir i mnoga mirila, mogu se veoma dobro uklopiti u turističku ponudu toga kraja, napose ponudu kulturnoga turizma.

Arheološka nalazišta Tribnja / Archaeological sites of Tribnja:

- 1 Sv. Marija Magdalena - Trošeljeva gradina
- 2 Sv. Marija Magdalena - kamena grobna gomila /stone barrow
- 3 Sv. Marija Magdalena (Mandalina) - Sv. Marija Magdalena / St. Mary Magdalene
- 4 Tribanj-Lisarica - gradina / hillfort
- 5 Reljina pećina
- 6 Obljak
- 7 Ljubotić - Sv. Ante / St. Anthony
- 8 Ljubotić - Vrflaruša (Kosa Katića)
- 9 Među klancin
- 10 Kruščica
- 11 Kruščica - Sirna (Silna) gromila
- 12 Šibuljina-Sv. Trojica
- 13 Šilježetarica

* Prema kazivanju gosp. Mate Trošelja (iz Tribnja Krušćice), koji povremeno obilazi i obnavlja svoje starine u rodnom Silnom Selu, njegovi pretci su kamene ruševine južno od sela nazivali "Silna gromila" i na njima nalazili veliku količinu ulomaka keramičkih posuda.

(Dubolnić 2007, op. 12)

Iako Ljubotičani kažu Silna gradina i gromila, kazivačica Zorka Trošelj iz Sirnog sela kaže da je to nepravilno, pravilno je Sirna gradina i Sirna gromila kao i mirila Sirnog sela.

(Mijana Trošelj, e-mail, 18. 6. 2010)

[Na neskladje tu samo opozarjamo, v ostalih poglavijih knjige pa uporabljamo ime Sirno selo. (Op. ur.)]

Mirjana
TROŠELJ

Kulturna povijest južnovelebitskog Podgorja od 18. i do sredine 20.st., najbolje se otkriva na *mirilima* – minijaturnim kamenim spomenicima, nastalim u okviru specifičnog pogrebnog kulta, oblikom poput tradicionalne funeralne arhitekture Velebitskog podgorja (sl. 7.1–7.4).

Sl. 7.1: Grob na groblju Ljubotić.
Fig. 7.1: Grave at the Ljubotić churchyard.

Sl. 7.2: Grob na groblju Sv. Trojice.
Fig. 7.2: Grave at the Sv. Trojica (Holy Trinity) churchyard.

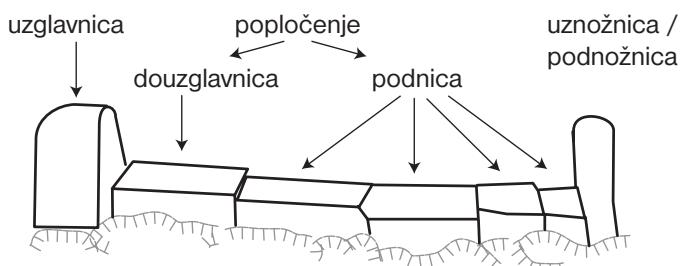
Sl. 7.3: Grob na groblju Seline.
Fig. 7.3: Grave at the Seline churchyard.

Premda su mirila čisti kenotafi (Glavičić 1980, 206), prema predaji "počivala duša", (Velebićani su nastojali pomoći njih sačuvati identitet svojih mrtvih *izmirenih* predaka, a natpisima i ukrasima – šarama, simboličkim jezikom upotpuniti njihovo posvećeno značenje. Postala su "sveta mjesta" kraj puta kojim se svakodnevno prolazilo i obvezno zastajalo:

- moli se za duše koje su se *tute mirile, namirile i smirile*
- *Boga pomiluj /ova*
- *Bogje pomiluj/ova*

Bogi pomiluj/ova s kojim se ode upočivalo
 – žive duše (mrtva *tila*) laka vam zemlja bila
 – tu se stane ne radi težine, nego za dušu koja
 će na *njiman ostat licen* prema suncu
 – mrtvi dolazi na mirila i zato se *ziđu* da ne
iđe dalje, nego na *njiman otpočiva*
 – čine da bude uspomena, da ga se *siti*, da
 bude opomena, svi ćemo tako

Sl. 7.4: Skica mirila s terminologijom nazivlja.
Fig. 7.4: A sketch of 'mirilo' with the used terminology.

– mirila su svetinja, ne gazi se po njiman, to je svetogrđe, teška *uvrida*, kažnjavalo se ‘ko bi i’ dira i rušija makar i neotice za stare Jugoslavije’ (Iz predaje: Pera (Perina) Jović, 1971.; Mate Jusup, 1982.; Milica Jović, 1982.; Luka Poljak, 1983.; Bonifačić Rožin 1955, 16.)

U kontekstu predaje osnovna zadaća mirila bila bi sačuvati uspomenu – identitet određenog člana roda, a to se postizalo *mirenjem* tijela, natpisom i simbolima unutar likovnog prikaza na uzglavnici. Tim se postupcima *namirila* pokojnikova duša. “*Dušu triba mirilon namirit da ne ide dalje uokolo, triba na uzglavnici stavit kakvi bilig ol šaru da zna da je to njezino mesto*” (kazivačica Dara Babac, 1980.). Predaja dakle, govori o dvojakoj etimologiji mirila: prva proizlazi iz ritualnog *mirenja* (miriti, mira, izmiriti, uzeti miru) pokojnika pomoću dva kamena (jedan se postavlja uz glavu, a drugi uz noge), a druga iz pojma *namiriti*, što znači zadovoljiti dušu da ne luta nezbrinuta, kako bi se postigao sveopći MIR na relaciji pokojnik - rodbina.

Mirila su kamena obilježja nastala u okviru pogrebnog rituала uz velebitske putove na kojima se zaustavljala pogrebna povorka pri silasku s planine da bi pokojnika položila na tlo na rodovskim mirilima. Prvo i jedino zaustavljanje na mirilima na dugom putu imalo je znakovita svojstva. No ona su izražena već u polasku od pokojnikove kuće. Naime spust do groblja na moru (izuzetak je groblje Ljubotić) trajao je nekada i do četiri sata, što je ovisilo o udaljenosti naselja. Bez obzira na tu udaljenost, nosači *nisu smjeli* zbog težine stati bilo gdje na putu i položiti pokojnika na zemlju da bi se odmorili. U neku ruku to i nije bilo potrebno jer su se u nošenju nosila izmjenjivali *u hodu* četiri po četiri, svakih petnaestak do dvadesetak minuta. Za taj postupak trebao je veći broj nosača. Kazivač Mate Jusup 1982. naveo je šesnaest za bliža, a najmanje trideset za udaljena naselja.

Zaustavljanjem pogrebne povorke na mirilima započinjao je ritual *mirenja* (uzimanja mire) pokojnika, a trajao je dvadesetak minuta. Obilježava se dužina tijela pomoću dva kamena, jedan se postavio uz glavu, a drugi uz noge. To je prva oznaka iz koje će kasnije majstor načiniti mirilo – “spomenik duše”, a koji će za srodnike imati veće značenje od stvarnog groba. Istovremeno će duša napustiti tijelo da bi se vezala za kamene *mire* mirila. Pri tom činu pokojnik glavom gleda prema istoku, izlazećem suncu, što je značilo da se posljednji put opršta od njega (kazivači Pera Jović, 1971; Ivan Tomić - Tatek, 1980.).

Mirila na taj način osiguravaju stalnu nazočnost duše i imaginarnu nazočnost tijela, koje će u grobu postati prah. S vremenom grob gubi značenje i nije ga se obilazilo do sljedećeg ukopa. Ukoliko nije bio obilježen više se i ne bi znalo gdje se nalazi jer je posve obrastao travom (komorač, *foeniculum vulgare* – jestiva, ljekovita samonikla mediteranska biljka, na kraju ljeta dosegne visinu od metra do metra i pol). Znalo se samo za rodovsko mjesto na groblju, ali ne i za pojedinačne grobove istoga roda. Svjedok sam takvog stanja na starom groblju na Punti u Starigradu-Paklenici šezdesetih i sedamdesetih godina 20.st. Kada biste upitali stariju osobu kako je, odgovorila bi: “Sinko s jednom nogom u komoraču”. Na pitanje zašto je groblje zapušteno, a mirila uređena, pažena i obilažena, rekli bi, zato što je u grobu *tilo zemlja*, a duša na mirilu živi *vično* (kazivači Pera Jović 1970., Mate Jusup 1982.). Takvo stanje groblja bilo je do 1977. kada je umrla moja baka. Među rodovskim grobovima nismo mogli pronaći djedov grob (umro 1930.) da bismo u isti pokopali nju. Raspitivali smo se kod srodnika, ali nitko se nije sjećao pojedinačnih grobova. Međutim to nije bilo bitno (grob ionako nema značenja), pokojnika se moglo pokopati bilo gdje na rodovskom ukopnom mjestu.

Navedeni podatci pokreću pitanje kakve bi bile posljedice da su se nosači s pokojnikom odmarali prije mirila. Vjerovalo se naime, da bi duša u tom slučaju napustila tijelo prije mirila i “vratila” kući pa bi “uznemiravala” ukućane. Da se to ne bi dogodilo trebalo joj je odrediti trajno i sigurno mjesto. Trebalo ju je *namiriti mirilom* (kazivačica Dara Babac, 1980.).

Drugo je pitanje kakvu je funkciju imalo *uzimanje mire*. Mjere dužine tijela najvjerojatnije bi trebale predstavljati identitet pokojnika jer se prema dužini mirila iz naraštaja u naraštaj znalo tko je “izmireni” pokojnik (kazivač Ivan Tomić - Tatek, 1980.).

Od sredine 20. st., kada započinje ubrzan prodor civilizacije (turizam) u južno Podgorje, kada naseljenici s Velebita napuštaju stočarenje i sela na more, u župska naselja, tada mirila gube značaj. Novim svjetonazorom prioritet dobiva grob, pridaje mu se novo i veće značenje. Brz ekonomski razvoj pridonio je još ubrzanijom gradnji naselja i grobova paralelno. Postupno od 70-ih godina 20.st. započima

nekontrolirano devastiranje starih groblja uz more. Grade se "monumentalne", mramorne grobnice bez plana i reda (vidi stara groblja Tribnja, Starigrada-Paklenice, Selina i Rovanske). U sistemu novih vrijednosti sve što je staro, tradicijsko, izgubilo je značenje. Svatko je želio imati svoj grob, a ne skupni rodovski koji se održao do sedamdesetih godina 20.st. (sl. 7.5, 7.6) (Trošelj 1992a, 79).

Sl. 7.5: Groblje Ljubotić.
Fig. 7.5: The Ljubotić churchyard.

Sl. 7.6: Groblje Ljubotić.
Fig. 7.6: The Ljubotić churchyard.

METODE I PROBLEMATIKA PRIKUPLJANJA GRAĐE

1. otkrivanje i registriranje lokaliteta na južnom Velebitu od 1971.g.
2. opservacija, snimanje i crtanje
3. bilježenje i opisivanje relevantnih podataka in situ, opis lokaliteta, razgovor s kazivačima, bilježenje predaje
4. otiskivanje uzorka, natpisa i likovnog prikaza na uzglavnici pomoću paus – papira formata A3 i A4, prema savjetu Branka Fučića 1978. Ta se metoda pokazala učinkovitom
5. pokušaj pronalaženja analogija u likovnom prikazu
6. najveći problem za dobre rezultate su devastacija lokaliteta, istrošenost ionako plitkog reljefa i nedostatak arhivske građe koja se čuvala u Obrovcu tijekom 19. i prve polovine 20.st.
7. događalo se da se svakim novim dolaskom na isti lokalitet otkrivao neki novi detalj, naročito u ikonografiji likovnog prikaza

Kratice:

M – mirila

(...) – nečitak natpis ili nedostaje slovo ili broj

RAZVRSTAVANJE NATPISA I EPIGRAFSKA ANALIZA

U ovom radu glavni predmet obrade su natpisi i likovni prikazi uklesani na *uzglavnici* u plitko uleknutom reljefu, zbog čega su izrazito antiplastični i rustični. Treba istaći da su oborine pridonijele da se na nekim uzglavnicama plitko uleknuće istrošilo do neprepoznatljivosti. Stilska izvedba naglašeno je rustična.

Prema prikupljenoj građi nastojat će se izvršiti pregledno razvrstavanje i epigrafska analiza natpisa, zatim razvrstavanje motiva likovnog prikaza i njihova interpretacija.

Glavna ploča epigrafske i likovne obrade mirila je *uzglavnica* pa je razumljivo da je ključni nositelj simboličkog predočenja pokojnika. Na *uznožnici* se najčešće javlja križ, a na *douzglavnici* vrlo rijetko križ ili neki drugi simbolično-dekorativni motiv. Uređenje mirila (arhitektonsko i dekorativno) ovisilo je o klesarskoj vještini i pismenosti majstora i nezaobilazno ekonomskom stanju roda i njegovim željama. Nedvojbeno je da su navedene odrednice utjecale na pojavu same epigrafije, epigrafskog sadržaja i likovnog prikaza. Premda su spomenici ruralne sredine, rustično izrađeni, oni su ipak djela umjetničke vrijednosti u okviru tradicijske kulture Velebita. Većina majstora bila je samouka ili priučena izvan svoga naselja (kazivač Ivan Tomić – Tatek, 1980.) pa je vjerojatno da bi se natpisi u 19.st. mogli pripisati takvima majstorima. No ni oni, a ni oni poslije njih nisu radili ni po kakvom predlošku ili planu i nacrtu. Majstori su svoju zamisao ili zamisao roda uklesavali izravno na kamen (kazivač Ivan Tomić – Tatek, 1980.). Javljuju se iznimke tek sredinom 20.st. i to na lokalitetima Među klancin i Korita, rodova iz Kruščice i Donjih Mataka, budući da se običaj tamo najduže održao. Zapaža se na nekim uzglavnicama da je majstor imao pripremljen predložak za uklesavanje natpisa.

Prema epigrafskom sadržaju natpisi se mogu razvrstati u pet skupina;

- A skupinu čine inicijali pokojnika s pridodanim sadržajem,
- B godina smrti s pridodanim sadržajem,
- C puni oblik antroponima kao jednočlane, dvočlane ili tročlane formule s pridodanim sadržajem,
- D predstavljaju natpisi koji uz identitet sadrže jednu ustaljenu vjersku formulu,
- E čine nečitki natpisi, bilo zbog istrošenosti reljefa (M - Nad Kruškovcem), bilo zbog neobičnog pisma i otežanog analiziranja slova koji ne predstavljaju čisto latinično pismo (M - Samardžići).

Ovakvom orijentacijskom klasifikacijom po principu od najmanjeg do najvećeg, odnosno od suženog do proširenog sadržaja epigrafije, pokušat će se dati uvid u problematiku epigrafskog sadržaja: raznolikost onomastičke sheme, ortografije i morfologije. Odabrani su najtipičniji primjeri karakteristični za sve lokalitete općine Starigrad-Paklenica. Unutar navedenih cjelina moglo bi se izdvajati podskupine pa ova klasifikacija nipošto nije konačna i njezina daljnja razradba predmet je novih istraživanja.

7.1.1 VRSTE NATPISA

A.skupina

A.1 Inicijali

Urezivanje inicijala na uzglavnici bez ikakvog drugog pridodanog sadržaja, rijetka je pojava.

Na uzglavnici M – Kozjača rustično su urezani inicijali MM, iza kojih nema točke kao interpunkcijskog znaka. Slova su različite veličine, prvo M(arinković) veće je od drugog, pa je za pretpostaviti da je prvi inicijal prezime. Ukomponirani su po sredini natpisnog polja kvadratne uzglavnice bez ikakvog klesarskog dotjerivanja (sl. 7.7)

Sl. 7.7: Mirila Kozjača - inicijali **M M.**
Fig. 7.7: Kozjača mirila - Initials **M M.**

A. 2 Inicijali s križem

Ova skupina nalazi se na svim lokalitetima u različitom kompozicijskom raspoređivanju na natpisnom polju. Inicijalima je pridodan križ kao znak smrti u različitim položajima unutar natpisnog polja.

Položaj **a** – križ je pri vrhu natpisnog polja, a inicijali ispod njega po sredini polja. Iza inicijala nema točke (sl. 7.8)

Položaj **b** – križ je u sredini natpisnog polja, a inicijali iznad njega. Inicijal S urezan je zrcalno. Točka je samo iza inicijala prezimena (sl. 7.9).

Položaj **c** – križ zauzima cijelo natpisno polje, a inicijali su raspoređeni s njegove lijeve i desne strane ispod vodoravne crte. Iza inicijala nema točke (sl. 7.10)

Položaj **d** – križ je u sredini između inicijala u istoj ravnini. Iza inicijala nema točke. Inicijal imena je urezan kao malo slovo **i** (sl. 7.11)

Sl. 7.8: Mirila Glavčice – rod Marasovića **† Š M.**
Fig. 7.8: Glavčice mirila – Marasović family **† Š M.**

Sl. 7.9: Mirila Rastovci – rod Vukića **V. S †** (zrcalno S).
Fig. 7.9: Rastovci mirila – Vukić family **V. S †** (inverted S).

Sl. 7.10: Mirila Rastovci – rod Vukića **V† P.**
Fig. 7.10: Rastovci mirila – Vukić family **V† P.**

Sl. 7.11: Mirila Rastovci – rod Vukića **V† i.**
Fig. 7.11: Rastovci mirila – Vukić family **V† i.**

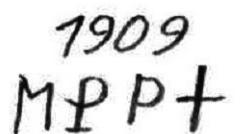
A.3 Inicijali s godinom smrti i ponegdje s drugim pridodanim sadržajem

Inicijali s godinom smrti nalaze se u dvjema inačicama: inicijali su po sredini natpisnog polja, a ispod njih godina smrti ili obrnuto, godina smrti po sredini, a inicijali ispod nje. Ako je pridodan križ, onda zauzima položaj **a** i položaj **d** iz skupine A.2.

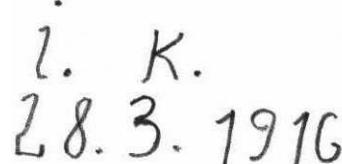
Na uzglavnici mirila Kozjača na prvom mjestu na natpisnom polju je godina smrti, ispod nje u drugom redu su inicijali, a do njih križ. Nije jasno što bi trebao značiti drugi inicijal P koji se razlikuje epigrafski od prvog P. Možda je nadimak pokojnika ili inicijal očevog imena, ali to nije bila uobičajena praksa u Tribnju. Iza inicijala nema točke (sl. 7.12)

Na mirilima Kosa Dobroselska inicijal imena u prvom natpisnom polju urezan je s blagim savijanjem na završecima poput pisanog malog *i*. Inicijal prezimena uklesan je kao veliko slovo **K**. Iza njih su točke. U drugom redu je datum smrti s točkama samo iza dana i mjeseca. Brojka 6 u godini smrti je nedovršena jer se donja crta ne savija do kraja (T. 9: 2, sl. 7.13).

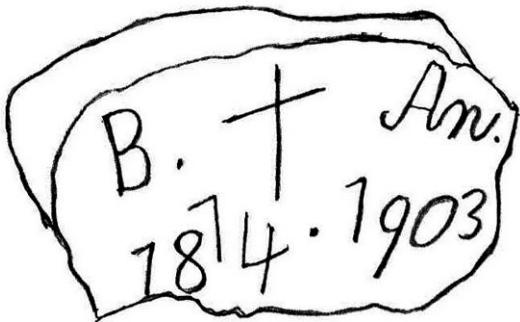
Na mirilima Sige Kneževića natpis je epigrafski zanimljiv jer je klesar urezao inicijale pisanim slovima, pridodavši inicijalu osobnog imena i drugo slovo **B(ucić) An.(a)**. Između inicijala je križ prema položaju **d**. U drugom redu ispod inicijala je godina rođenja na lijevoj strani natpisnog polja i godina smrti na desnoj. Odvojene su točkom umjesto crticom što je ortografski nepravilno () (T. 11: 2, sl. 7.14)

Sl. 7.12: Mirila Kozjača – rod Marinkovića, inicijali s godinom smrti **1909 M P P †.**
Fig. 7.12: Kozjača mirila – Marinković family, initials and year of death **1909 M P P †.**

Sl. 7.13: Mirila Kosa Dobroselska **i K. 28.3.1916.**
Fig. 7.13: Kosa Dobroselska mirila **i K. 28.3.1916.**

Sl. 7.14: Mirila Sige Kneževića *B. + An.*
1874.1903.

Fig. 7.14: Sige Kneževića mirila *B. + An.*
1874.1903.

Na uzglavnici mirila Kruščice natpisno polje ispunjeno je inicijalima u prvom redu i datumom smrti u drugom. Pri vrhu je križ. Iza inicijala nema točke, a vidljiva je iza dana i mjeseca smrti. Godina je skraćena zbog nedostatka prostora. Mjesec je urezan rimskim brojevima dok su dan i godina arapskim. Urezi su oštiri i jasni, slova i brojke su nejednake veličine izrazito rustično izrađene. Na slovu G uočava se na donjem savinuću manja poprečna crta s kosim završetkom. Nije sigurno je li majstor poslužila kao "pomoćna" crta za klesanje slova G ili je samo dekorativni dodatak (T. 3: 2, sl. 7.15).

Sl. 7.15: Mirila Kruščice, inicijali s
datumom smrti **†MG14.XI.4(...)**.

Fig. 7.15: Kruščica mirila, initials and
year of death **†MG14.XI.4(...)**

**†
M G
14.XI.4(...)**

A.4 Inicijali s kraticama različitih formula, a ponegdje s punim oblikom formule

**✓ +
S. V.
R. 1846
U. ...**

Sl. 7.16: Mirila Rastovci – rod Vukića, inicijali s kraticama **†
Š.V. R.1846
U.(...).**
Fig. 7.16:
Rastovci mirila – Vukić family,
initials with abbreviations **†
Š.V. R.1846
U.(...).**

U ovu skupinu ulaze kratice R.(ođen), U.(mra/la) i B.(oga/je) P.(omilova) i najčešće su na mirilima Tribnja. Ponegdje se javlja samo inicijal prezimena i kratica prve riječi vjerske formule, a druga je isklesana u cijelosti ili oba inicijala s punim formulama *Boga pomilova*.

Natpis na mirilima Rastovci uklesan je u tri reda, a pri vrhu je križ. U prvom redu su inicijali Š.V. s točkom, u drugom kratica R. s godinom rođenja, a u trećem kratica U., nečitke godine smrti (sl. 7.16)

Na mirilima Kruščice dvije su uzglavnice s inicijalima i punim oblikom vjerske formule. Natpis je urezan u dva reda. U prvom je samo inicijal prezimena i kratica prve riječi vjerske formule B(oga/je), a druga je uklesana u cijelosti s prebacivanjem iz prvog reda u drugi. Pri dnu natpisnog polja urezan je štakasti križ. Iza kratice B nema točke. Gledano u cijelini natpis je izrazito rustičan, slova i brojke su nezgrapni i grubo urezani. Nastavak – LOVA u drugom redu gotovo je nevidljiv, ovlaš urezan, ali ortografski pravilan (T. 4: 1).

Na drugoj uzglavnici na početku su oba inicijala s točkom, a iza njih slogovan početak formule BO, a drugi slog GA, ortografski pravilno rastavljen, prebačen je u drugi red. Iza njega slijedi druga formula *pomil(o)*, koja završava s nepotpuno urezanim slovom o jer za njega nije bilo dovoljno mesta na rubu uzglavnice. Zadnji slog VA prebačen je u treći red. U ovoj formuli rastavljanje je provedeno ortografski nepravilno. Pravilno bi bilo POMI-LOVA. Do sloga VA je križ i godina smrti. Slovo G je zrcalno urezano (T. 4: 2).

Na istom lokalitetu nalazi se uzglavnica koja je u izvedbi klesarski vještije i preciznije izrađena pa su uočljive razlike između gore spomenutih grube izrade. Uzglavnica je polomljena na dva mesta, ali se jasno uočavaju dva različita epigrafska svojstva natpisa. Prvi stariji vještije je klesarski uređen, sastoji se od križa pravilno urezanog po sredini, a s lijeve i desne njegove strane ispod vodoravne crte urezani su inicijali. Izrađeni su klesarski brižljivo s većim udubljenjem i točnim mjerama. Majstor je vjerojatno imao nacrt jer su slova u istoj razini odmjereno raspoređena. Drugi dio natpisa pri dnu polja naknadno je uklesan od nekog drugog majstora krajnje rustično. Iza kratice u. urezane malim pisanim slovom, dan je urezan arapskim brojkama, mjesec rimskim i godina smrti arapskim. Pri samom dnu natpisnog polja su kratice BP iza kojih nema točke. Ovakva kombinacija česta je na mirilima Tribnja (T. 7: 2, sl. 7.17).

Na istom lokalitetu na drugoj uzglavnici pri vrhu natpisnog polja urezan je manji križ. U ravnini njegove poprečne crte s lijeve i desne strane su inicijali bez točke, a ispod njih u drugom redu kratica formule U. i do nje datum smrti. U trećem je kratica formule B.P. Godina smrti je skraćena na zadnje dvije brojke zbog nedostatka prostora. Možda je datum ubaćen "naknadno", po želji roda,

†
S T
u. 25.XII.1953
B P

Sl. 7.17: Mirila rodova Kruščice, inicijali s datumom smrti i kraticom formule.
 Fig. 7.17: Kruščica families mirila, initials and year of death with a shortened formula.

M † M
U. 4.V.52.
B. P

Sl. 7.18: Mirila Korita – inicijali s kraticom U. i B.P. **M † M U.**
4.V.52. B. P.
 Fig. 7.18: Korita mirila – initials and abbreviations U. and B.P. **M † M U. 4.V.52. B. P.**

zbog čega su se pojavile nepravilnosti i neusklađenosti u raspoređivanju sadržaja unutar natpisnog polja. Reljef je izrazito površno udubljen i nevešto izrađen. U. je umanjen, urezan ispod inicijala M. Brojka 4 još je manja i “penje” se iznad kratice B. Rimski V. je ispod križa u laganom “spuštanju”, a skraćena godina (...) 52. ispod drugog inicijala M povećana je jer se ukazao slobodan prostor. Očito je da je natpis rađen neplanski, bez pomoćnih crta za ravne redove na natpisnom polju. Epigrafski je izveden krajnje rustično, pa je za pretpostaviti da se radi o 1852.g., premda ovakvih tipova izrazite rustičnosti ima i u 20.st (T. 3: 1, sl. 7.18).

B. skupina

B.1 Godina smrti s pridodanim križem i ponegdje s datumom u cjelini

U ovoj skupini nije istaknut identitet pokojnika. Jesu li se majstor i rod u ovom slučaju oslonili samo na pokojnikovu “miru” kao identitet koji će potomci prepoznati i odrediti mu pripadnost, za sada ostaje otvoreno pitanje. Godina smrti najčešće je uklesana po sredini natpisnog polja. Ako joj je pridodan križ onda je on pri vrhu, premda ima i drugih inaćica, kada su i križ i godina “zbijeni” pri vrhu pa je natpisno polje ostalo “prazno”. Na oštećenoj uzglavnici M - Kruščica ostala je samo godina smrti. S obzirom na njezinu visinu i prazno natpisno polje, za pretpostaviti je da je na vrhu bio samo križ. (T. 4: 3)

Godine su na objema uzglavnicama Kose Magaške uklesane vještije i preglednije, po sredini natpisnog polja. Pri vrhu je križ (sl. 7.19, 7.20).

Sl. 7.19: Mirila Kosa Magaška – godina smrti s pridodanim križem **†1901.**
 Fig. 7.19: Kosa Magaška mirila – year of death with cross **†1901.**

Sl. 7.20: Mirila Kosa Magaška – godina smrti s pridodanim križem
†1894.
 Fig. 7.20: Kosa Magaška mirila – year of death with cross **†1894.**

Sl. 7.21: Mirila Samardžića – godina smrti s pridodanim križem **†1825.**
 Fig. 7.21: Samardžić mirila – year of death with cross **†1825.**

Sl. 7.22:
Mirila Kozjača
– cijelovit
datum smrti
189812\1 †.
Fig. 7.22:
Kozjača mirila
– date of death
189812\1 †.

Uzglavnica mirila Samardžića je kao pravokutnik čvrsto usađena u zemlju i jedna je od najstarijih u Selinama. Po sredini natpisnog polja je grčki križ pravilno urezan većeg udubljenja pa djeluje plastično. Ispod njega je godina smrti nejednakih brojki. 1 i 2 su umanjeni, a 8 i 5 uvećani. Brojka 2 izgleda kao zakriviljeno slovo Z. Obje brojke 2 i 5 su nespretno urezane (sl. 7.21).

Rijetko se pojavljuje cijelovit datum smrti. Križ varira u položajima i pritom nema određenih pravila. Vjerojatno njegov položaj u natpisnom polju ovisi o zamisli majstora da bi istakao značenje koje mu pridaje, najvjerojatnije kao oznaku smrti.

Uzglavnica mirila Kozjača je neobrađene površine natpis je izведен krajnje rustično. Godina smrti je u prvom redu, a dan i mjesec u drugom, razdvaja ih kosa crta. Na kraju reda je običan križ. Natpis je nevješto urezan. Epigrafski, zanimljiva je brojka 2 spiralno izvijena (sl. 7.22).

Na mirilima Zapadnjara ističu se svojom epigrafskom koncepcijom tri uzglavnice.

Prateći oblik uzglavnice trokutasto – dvoslivnog tipa, majstor je urezao geometrijskim stilom trokutast križ i unutar nastalih dvaju polja dvije rupice. S lijeve strane ispod vodoravne crte još je jedan manji križ, a s desne datum smrti. Razdvaja ih okomita crta glavnog križa. U prvom je redu godina 1882., a ispod nje broj 109, bez sumnje datum i mjesec, iako iza njih nema točke kao interpunkcijskog znaka. Cijeli prikaz gornjeg dijela uzglavnice djeluje antropomorfno (“glava” – trokut s dva “oka”) pa nije isključeno da lik ima neko dublje značenje. Možda se njime supstituira lik pokojnika (Kukoč 1995, 51). Poznato je da u kršćanskoj ikonografiji trokut predstavlja sv. Trojstvo, a rupica/e “Božje oko/oči”. Međutim, bez širih analogija bilo bi preuranjeno taj lik tumačiti jednostrano. Ipak nema sumnje da je simboličkog značenja, već time što mu je s lijeve strane ispod vodoravne crte pridodan još jedan manji križ, vjerojatno kao znak smrti. Uzglavnica je izrazito vješto klesarski oblikovana. Brojke 2 i 9 nisu naajspretnije izvedene. 2 izgleda kao zrcalno S, a 9 nema zavinute crte. Visina ploče je 75 cm, a širina u trokutastom dijelu 31 cm, a u donjem dijelu gdje se sužava 28 cm. Kosine trokuta iznose s obje strane 20 cm.

Još su dvije uzglavnice na istom lokalitetu istog tipa identične po obradi i dimenzijama, pa bi se moglo zaključiti da ih je radio isti majstor.

Druga po redu ima unutar plohe urezan obrub kao profilaciju oblika “kuće” jer prati trokutast – dvoslivni oblik uzglavice. Unutar obruba je jabučasti križ. Ispod obruba na suženom dijelu uzglavnice uklesana je godina smrti 188(...). Zadnji broj je nečitljiv. Visina je 55 cm, širina u trokutastom dijelu 26 cm, a pri dnu se sužava na 22 cm. Kose stranice na vrhu su duge 13 cm.

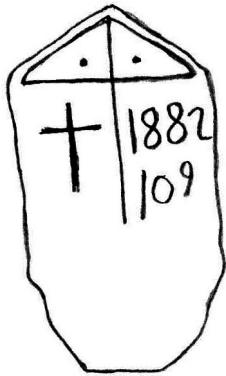
Na trećoj uzglavnici cijelo natpisno polje zauzima križ. Okomiti krak visok mu je 23 cm, a vodoravni 15,5 cm. Krakovi su šireg promjera i reljefnog udubljenja zaobljeni na krajevima. Pri gornjem dijelu okomitog kraka s lijeve i desne strane dvije su manje i tanje crte i još dvije ispod donjeg okomitog kraka. Nije jasno koja je njihova funkcija. Godina smrti je ispod vodoravnog kraka križa koji je razdjeljuje u dva dijela. Prve dvije brojke 19 su na lijevoj strani, a druge dvije 02 na desnoj. Takvim rasporedom sadržaja majstor je postigao usklađenu kompoziciju. Uzglavnica je visoka 55 cm, po sredini široka 25 cm, a pri dnu 20 cm. Kose stranice duge su 15 cm.

Zajedničko svim trima uzglavnicama je da su većih dimenzija, spretnije izrade i stilizirane epigrafe.

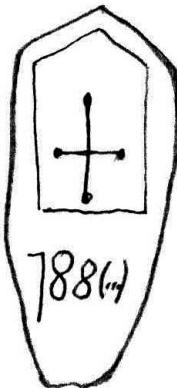
Razvidno je da je raspored godine smrti i križa unutar natpisnog polja sličan rasporedu inicijala i križa skupine A.

Položaj a – križ je pri vrhu natpisnog polja, a godina smrti po sredini i inačica da su oboje pri vrhu.

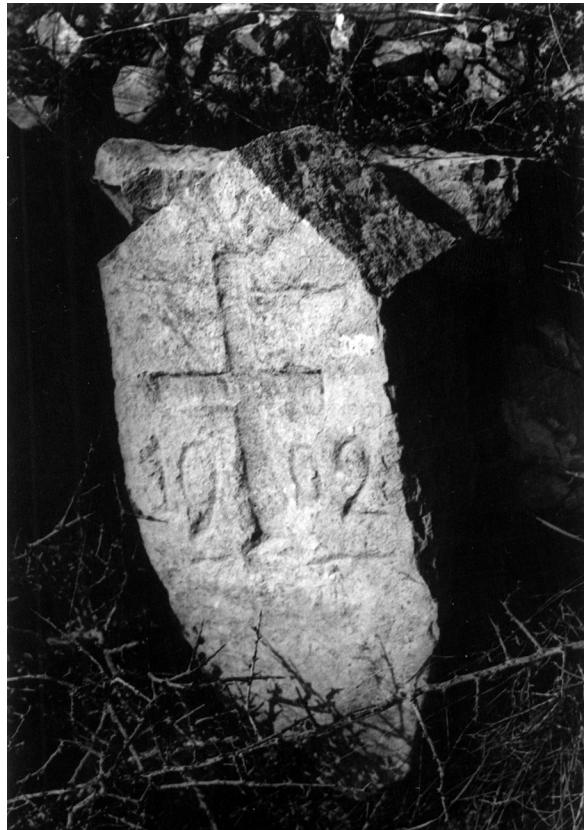
Položaj b – križ je u drugom redu u razini datuma smrti s lijeve ili desne strane.

Sl. 7.23: Mirila Zapadnjara
– datum smrti i godine smrti s latinskim križem.
Fig. 7.23: Zapadnjara mirila – date of death with a Latin cross.

Sl. 7.24: Mirila Zapadnjara
– datum smrti i godine smrti s jabučastim i štakastim križem.
Fig. 7.24: Zapadnjara mirila – date of death with cross ending in apple-like and stick-like shapes.

Sl. 7.25: Mirila Zapadnjara – datum smrti i godine smrti s grčkim križem.
Fig. 7.25: Zapadnjara mirila – date of death with a Greek cross.

Položaj **c** – križ zauzima cijelo natpisno polje, a godina je s njegove lijeve ili desne strane ispod donje crte.

Položaj **d** – križ je u sredini plohe, a godina smrti ispod njega.

U ovakovom kompozicijskom rasporedu križa i godine smrti zastupljene su sljedeće vrste križeva: latinski, grčki, jabučasti i štakasti. Moguće je da su svi imali religijsko značenje. Crteži natpisa su nastali metodom otiska na paus papir na dvjema uzglavnicama budući da snimci nisu uspjeli (sl. 7.23–7.25).

C. skupina

C.1 Pun oblik antroponima s pridodanim sadržajem

U osnovi epigrafskog sadržaja su u punom obliku jednočlane, dvočlane i tročlane formule (ime i prezime ili prezime i ime), a šire ga godina smrti, godina rođenja i smrti s datumom i kraticom DN (dana), kraticom G(odina), zatim kraticama R(ođen), U(mra) ili punom riječi u govornom obliku UMRA. Ponegdje je pridodano ime pripadnosti članu roda (otac ili muž) i svakako križ. Pridodani sadržaj, raznolik je raspoređen unutar natpisnog polja. Ovakvi tipovi natpisa pružaju više podataka o identitetu pokojnika.

Na uzglavniči mirila Nad Kruškovcem u prvom redu natpisa je osobno ime, u drugom prezime, a u trećem datum smrti s kraticom DN u istoj razini. Križ je pri vrhu natpisnog polja. Slova i brojke su urezivane tankim šiljkom pa se jedva razlikuju od prirodno hrapave površine kamena. Slovo Ć

u prezimenu i brojka 6 u godini smrti slabo su uočljivi (T. 9: 4, pun oblik antroponima s datumom smrti †**MARKO KATALINIĆ DN.21/11.1926**).

Na drugoj uzglavnici istog lokaliteta natpis je profiliran jednom polukružnom crtom ravnom na dnu. U prvom redu natpisnog polja je formula UMRA u punom obliku, u drugom ime i prezime, a u trećem kratica DN. s datumom smrti, a kratica G(odine) je urezana ispod godine smrti.

Formula UMRA urezana je onako kako se izgovara u lokalnom govornom idiomu novoštakavske ikavice. Umjesto standardnog umro samoglasnik **o** zamijenjen je samoglasnikom **a** u svim glagolskim oblicima. U prezimenu izostavljeno je slovo **j**, odnosno nije provedena jotacija L+J. U izgovoru ovog prezimena pojavljuju se inačice: Bušleta, Bušljeta, Bušljjeti i Bušletić. Koja je inačica izvorna nije poznato, a rod je s Malog Vaganca (T. 10: 1, pun oblik antroponima s pridodanim sadržajem †**UMRA JOSO BUŠLETA DN 27.8.1936 G**).

Na uzglavnici dječjeg mirila istog lokaliteta u prvom redu natpisnog polja je formula UMRA, u drugom prezime i ime, u trećem očevo ime, u četvrtom kratica DN, datum smrti i kratica G. Rasporred tročlane formule vjerojatno je slučajna majstorova nakana, kojem će članu formule dati prioritet. Mjesec smrti je uklesan rimskim brojem (T. 10: 2, natpis višečlanih formula s datum smrti †**UMRA ERCEG IVAN MARKA DN 20 X. 1947. G**).

Na istom lokalitetu na uzglavnici lučno-zaobljenog tipa na prvom mjestu natpisnog polja je jambučasti križ. Ispod njega udesno pomaknuta je formula UMRA. Antroponimi (prezime i ime) su u istom redu, a kratica DN i datum smrti u zadnjem. Iza njih su ortografski pravilno urezane točke, osim iza godine smrti (T. 10: 3, pun oblik antroponima s pridodanim sadržajem – † **UMRA DOKOZA ANTE DN. 17.4.1929**).

Na samo jednoj uzglavnici mirila Kosa Dobroselska natpis je tročlane formule. U prvom redu je ime i prezime pokojnice, u drugom član rodovske pripadnosti, mada nije sigurno je li otac ili muž s obzirom na njenu dob iako se zadnja brojka godine ne može iščitati. Slijedi kratica formule R i godina rođenja kojoj nedostaje zdanja brojka, a u trećem redu je puna formula UMRLA i godina smrti s točkom. Na istom lokalitetu još su tri uzglavnice istog tipa. Ispod prvog i drugog reda urezane su crte, vjerojatno ne radi isticanja, nego lakšeg urezivanja slova da bi bila u ravnini natpisnog polja. (T. 9:3, natpis višečlanih formula s pridodanim sadržajem - † **ANICA KOJIĆ IVANOVA R.188(...)** **UMRLA 1911**).

Na mirilima Kozjača natpis je zanimljive epigrafije. U prvom redu natpisa je osobno ime s križem, u drugom prezime i trećem križ s datumom smrti. Slova i brojke su tanko i površno urezani da se teško prenose na otisak. Epigrafija slova je neobična. Majstor je izmiješao mala i velika, neka izdigačao iz ravnine reda, a druga spustio niže, tako se stvorio kompozicijski nesklad. Slovo N ima srednju crtlu povučenu odozdo prema gore И kao cirilično I. Većina slova ima zadebljanje na završecima koje izgleda više kao dekoracija negoli pomoć majstoru za lakše urezivanje. Na svim slovima A vodoravna crta se lomi u V-oblik iz dekorativnih pobuda. Ostaje problem dvaju križeva što nije uobičajeno u epigrafinji mirila. Vjerojatno je jedan znak vjerske pripadnosti, a drugi znak smrti. (T. 9: 1, antroponim s datumom smrti **MARTA† MARIJKOVIC †7.9.1914**).

Na mirilima Korita (Donji Mataci) ima natpisa koji su klesarski vrlo precizno i vješto izvedeni. Razvidno je da je natpis urezan planski prema nacrtnom predlošku i da ga je radio pismen i izvješten majstor u nešto plastičnijoj izvedbi. Po sredini natpisnog polja urezan je križ širih krakova i većeg reljefnog udubljenja. Vodoravni krak je na desnoj strani nešto kraći od lijevoga pa je križ pomalo asimetričan. Okomiti krak se od vodoravnog postepeno širi prema završnom rubu u drugom redu natpisa. Je li majstor u svojoj zamisli namjerno skratio desni krak radi slova A u osobnom imenu koje počima točno od završnog ruba kraka, može se tek nagađati. U ravnini lijevog kraka započima slovo K prezimena kojem je udaljio dvije paralelne crte, vjerojatno zato da popuni prostor do okomitog

kraka. Isto je učinio i u drugom redu: pomakao je godinu rođenja od kratice R. prema rubu križa. Na desnoj strani učinio je suprotno, udaljio je kraticu U od ruba križa i spojio s godinom smrti. U kratici R. kao i u slovu K nisu spojene polukružna i kosa crta s okomitom. Nije jasno zašto su se dogodile izvedbi rupičasta udubljenja u krugu brojki 8 i 9. (T. 7: 4, antroponomi s kraticama).

Na drugoj uzglavnici (Sjauš Jure) formule R(ođen) i G(odine) su skraćene, a formula UMRA je cjelovita. Datum je urezan inverzivno, najprije godina, a onda dan i mjesec smrti, urezan rimskom brojkom. (T. 7: 3, antroponomi s kraticom "R" i cjelovitom formulom "UMRA").

Na uzglavnicama M – Krčevine (Gornji Mataci) formule se proširuju kraticama tipa GO(dine), ubacuje se prijedlog NA i formula U SPOMEN. Na prvoj uzglavnici samo je osobno ime u prvom redu, a u drugom formula BOGJE razmagnuta slogovno, a druga formula POMI je nedovršena. U trećem redu kratica GO s točkom i godina smrti, i u četvrtom datum smrti. Na drugoj uzglavnici majstor je dao prioritet godini smrti, a u drugom redu je formula U SPOMEN koju možemo vidjeti i na stvarnim grobovima. U trećem redu je osobno ime, četvrtom prezime i u petom redu prijedlog NA s datumom smrti urezanim rimskim brojkama. Antroponomi su u padežnom neskladu, osobno ime je u dativu (Nikoli), a prezime u nominativu (Mataš). Mada su slova nejednaka u smislu veličine i oblika, izmiješana velika i mala, natpisi su vješto urezani (T. 8: 4, pun oblik antroponima s pridodanim sadržajem).

Epigrافski sadržaj natpisa skupine C razvidno proširuje informacije o pokojniku različitim formulama u inačicama iz kojih bi se moglo izdvajati podskupine prema položaju unutar natpisnog polja u skraćenoj ili punoj formuli, ali to je predmet daljnog istraživanja.

D. skupina

D.1 Identitet pokojnika s ustaljenom vjerskom formulom

Uz identitet pokojnika pojavljuje se kako je već navedeno u skupini A.4 vjerska formula kao skraćenica B.P ili kao puni izraz Boga/je pomilova ortografski i morfološki uklesana prema govornom lokalnom idiomu. Budući da je zamjenica *ga* zanaglasnica koja se u standardnom jeziku piše odvojeno od imenice, a izgovara kao naglasna cjelina, u lokalnom govornom idiomu južnog Velebita piše se i izgovara kao jedna naglasna cjelina. U muškom rodu dolazi do kraćenja zamjenice iz koje fonem/grafem *g* ispada, a samoglasnik *a* se spaja s imenicom. U ženskom rodu zamjenica *je*, također je zanaglasnica, spaja se i u govoru i u pisanju s naglasnicom u govoru cjelinu. Isto vrijedi i za množinu Bogi pomilova. Zamjenica *ih* u genitivu i akuzativu gubi fonem/grafem *h* u govoru i pisanju u svim vrstama i oblicima riječi, jer nije u uporabi u južnovelebitskim govorima (htjeti – titi, hrana – rana, bih – bi). Formula je u različitim položajima unutar natpisnog polja, najčešće poslije inicijala ili punog imena. U jednostavnim inačicama su obje formule kratice, kao na mirilima Kruščica (T. 3: 4, inicijali M i zrcalno S s kraticom formule B.P.; T. 2: 2, inicijali M A s kraticom formule B.P.).

U složene inačice ulaze slogovne kratice prve formule, pun oblik druge formule i/ili pun oblik obiju formula. S lijeve strane križa je skraćenica formule kao slog BO(ga), a s desne samo kratica P. U drugom redu je puna formula prezimena, u trećem imena, a u četvrtom slogovno skraćena formula UM(ra) s točkom i skraćenom godinom smrti (...) 57. Natpis je vješto urezan, očito prema planu i nacrtu. (T. 8: 3, pun oblik antroponima sa skraćenom vjerskom formulom – BO†P ZUBČIĆ DRAGAN U (...) 57).

Jezična osobitost je formula UMRI u aoristu, a ne u perfektu UMRA kao ustaljenom obliku. Križ i inicijali su vješto urezani i usklađeni unutar natpisnog polja. Donji dio s formulom kao da nije radio isti majstor, urez je tanak i površan, slova su nejednake veličine, pri kraju na desnoj strani se

sužavaju. Ispod formule *Boga pomilova* urezana je crta. U trećem redu formula UMRI i datum smrti su također nespretno urezani i gotovo nevidljivi (T. 6: 3, inicijali s punim oblikom vjerske formule *Boga pomilova*).

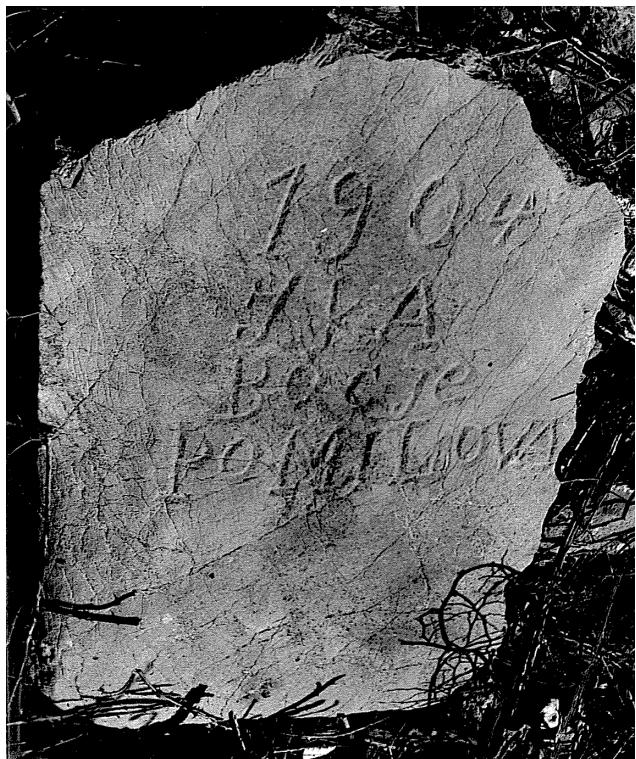
Na mirilima Kozjača na uzglavnici trokutasto-dvoslivnog tipa natpis je uklesan s nešto više klesarske vještine u oblikovanju slova i organizaciji unutar natpisnog polja. Slova privlače pozornost izgledom i oblikom, neka su veća, neka manja, podsjećaju donekle na rustično izvedenu rimsku kapidalu. Problem osobnog imena Pilip također je govorni idiom južnog Podgorja. Za glas F vrijedi isto ono što je rečeno za glas H. Oni, naime, nisu u uporabi. F prelazi u P ili V, npr. Filip – Pilip, Frane – Vrane, ne samo u osobnim imenima, nego i u općim imenicama (friško – vriško, facol – vacol, juha – juva, fratar – vratar) (sl. 7.26).

Na drugoj uzglavnici istog lokaliteta natpis je klesarski dotjeran i epigrafski zanimljiv jer je majstor "izmiješao" štampana i pisana, velika i mala slova, a u onomastičkoj shemi izostalo je prezime (sl. 7.27).

Sl. 7.26: Mirila Kozjača – pun oblik antroponima i vjerske formule s godinom smrti **Luklć 1883 PILIP. BOGA POMILOVA**

Fig. 7.26: Kozjača mirila – family name and religion formula with the year of death **Luklć 1883 PILIP. BOGA POMILOVA**

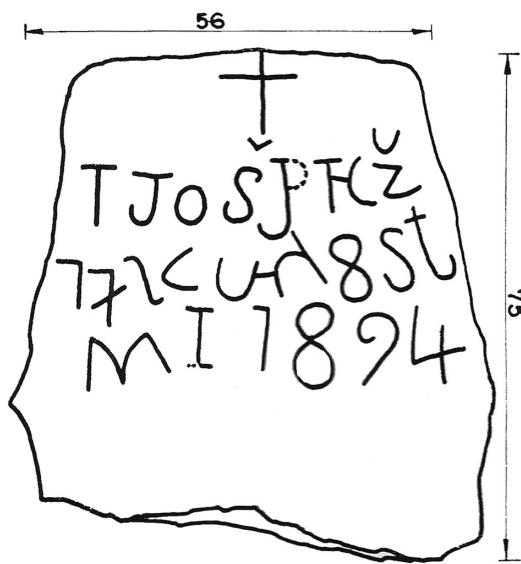

Sl. 7.27: Mirila Kozjača – osobno ime s punom vjerskom formulom i godinom smrti – **1904IkA BoGJe poMIloVA**

Fig. 7.27: Kozjača mirila – first name and religion formula with the year of death – **1904IkA BoGJe poMIloVA**

E. skupina – Nejasni i nečitki natpsi

U ovu skupinu ušle bi dvije uzglavnice neobične epigrafijske. Prva se nalazi na M – Nad Kruškovcem, a druga na M – Samardžića (Seline). Prva s oznakom E.1 otežano se iščitava, kako je već navedeno, zbog istrošenosti reljefa. Natpisno polje prema otisku na paus-papiru izgleda poput ideograma ili grafičkih simbola, premda su slova M i A jasni, ali naopako okrenuti. Brojka 8 također je čitljiva. Pri vrhu natpisnog polja je kosi križ (T. 10: 4, nejasan i nečitak natpis).

Sl. 7.28: Mirila Samardžići – nejasan i nečitak natpis.
Fig. 7.28: Samardžić mirila – indistinct inscription.

Druga E.2 uzglavnica ima nejasna slova nasuprot jasno čitljivoj godini smrti i ponekog latiničnog slova (T, J, Š). Uzglavnica je oblikovana poput stele s ravnim gornjim završetkom. Epigrafija obuhvaća cijelo natpisno polje. Na vrhu je križ. Reljef je jasan, gotovo plastičan s dubokim uleknućem. Površina ploče je vješt obrađena. U natpisu ima nejasnih znakova za koja nije sigurno jesu li odraz neke majstorove zamisli ili su znak slabog poznavanja paleografije latiničkog pisma. Onomastička i ortografska analiza nije moguća dok se ne izvrši paleografska u nekom dalnjem istraživanju. Je li majstor u grafiji načinio zbrku i pomiješao slova različitih pisama prvi je korak za daljnje istraživanje. "Iskrivljen" natpis vjerojatno je samo odraz ambicija nepismenog klesara (Branko Fučić u pismu 24.8.1983.); T. 11: 1, nejasan i nečitak natpsi; sl. 7.28.

RASPRAVA

7.1.2

Prema postupku razvrstavanja, razvidno je da je epigrafija mirila jednostavna, jezično stilizirana, ali raznolika. Razvrstavanje u skupine od skraćene, stilizirane forme sadržaja – inicijala i godine smrti, zatim različitih kratica do proširenih formi antroponima: puno ime i prezime kao jednočlane (ime) ili dvočlane (ime i prezime) i tročlane (očevo ime) formule u nominativu, daje uvid u epigrafiske osobitosti mirila. Onomastička shema je jednostavna i proizvoljna, varira u položaju na natpisnom polju, što znači da nije bilo određenog pravila koja će formula imati prioritet u natpisnom polju. Uglavnom je ovisila o majstorovojoj zamsili jer je radio bez ustaljenog predloška. Popratni sadržaji javljaju se kao kratice, sloganovne kratice ili pune riječi (U – umra, umri, R – rođen, B – Boga, Bogje, Bogi, P – pomilova, DN – dan ili dana, G – godina/e). Natpsi su izvedeni krajnje rustično s nizom ortografskih i morfoloških manjkavosti (spajanje formule Boga, Bogje, Bogi) prema lokalnom govornom idiomu. Unutar latiničkih slova, primitivno i ruralno izvedenih, pojavljuje se i N kao ciriličko I. Zašto je zrcalno urezano G i S nije posve jasno. Možda bi se moglo pripisati neukosti samouko priučenog majstora. Najzad se postavlja pitanje urezivanja u jednoj formuli zajedno štampanih i pisanih slova kao epigrafske zanimljivosti. Budući da je većina majstora radila bez predloška, događalo se da slova ispadaju na kraju retka ili su isklesana polovično. Od interpunkcijskih znakova korištene su točka za kratice i za razdvajanje godine rođenja i godine smrti, zatim kosa crta za razdvajanje datuma smrti. Redovi natpisa često su iskrivljeni, slova se umanjena da bi formula mogla stati. Neki novi natpsi imaju obrubnu crtu (profilaciju) i pomoćne crte za natpise. Karakteristični su za sve lokalitete. Arhajska kratkoća natpisa svedena je na esencijalni minimum – ime pokojnika, asocira na ranokršćanske natpise (Lovrenović 2008, 213) iako se ovdje radi o kenotafu, a ne grobu. Međutim isti tipovi natpisa nalaze se i na grobljima Velebitskog podgorja (vidi sl. 7.1–7.3).

Premda nismo sigurni sadrže li natpsi osobne refleksije samo roda ili zajedno majstora i roda s osnovnim ciljem da pokojnika ovjekovječe, oni ipak pokazuju težnje potomaka da očuvaju uspomenu na svoje pretke. Potvrdila je to predaja tijekom 20.st.

Premda natpsi donose samo informacije o identitetu pokojnika bez dodatnih epigrafskih obilježja, oni ipak postavljaju velerbitskog čovjeka povijesno i socijalno u odnosu sa svojim precima i potomcima. O tome nam svjedoče i drugi spomenici funeralne umjetnosti na području Dinarida

– stećci (Lovrenović 2008, 215). Prema datumu smrti unutar epigrafskog sadržaja može ih se sa sigurnošću datirati od početka 19. do sredine 20.st. Međutim, njihova kulturna povijest je, bez sumnje starija, a to bi mogla biti ona mirila koja nemaju natpisa, nego samo likovni prikaz. Što kaže predaja u 20.st o datiranju mirila na Velebitu? Prema kazivačima, predajom iz naraštaja u naraštaj, moglo bi ih se datirati od početka 18.st., što potvrđuje i Pleterski (pogl. 10) s jednom uzglavnicom (MK 56 sa M-Kruščica (T. 1: 1) Prema arhivskim izvorima doznaće se o njima u Ravnim kotarima u 16.st (Anzulović 1998, 61,77). S obzirom na transhumana, stočarska kretanja i migracije stanovništva tijekom povijesti, nije isključeno da nisu postojala na Velebitu i prije datiranih natpisa. Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da mirila odražavaju tipičnu tradicijsku funeralnu epigrafiju ruralne sredine Velebitskog podgorja.

7.2

RAZVRSTAVANJE LIKOVNOG PRIKAZA I INTERPRETACIJA

Etnička slika Velebita mijenjala se tijekom povijesti, ali tradicijska materijalna i duhovna kultura ostale su iste od prapovijesti do 20.st. Običaji i vjerovanja ostali su ukorijenjeni i prenošeni stoljećima na nove naraštaje prostorno izolirane od ostalog svijeta. U mitskom prostranstvu velebitski čovjek zadržao je svoju magijsko-mitsku misao usađenu u kamen kao trajni biljeg. U međuvremenu čovjek modernog svijeta leti u svemir, a Velebićanin i dalje jezikom simbola prenosi poruke o sebi i svojim precima urezujući svemir u kamen. I dok je svijet od 18. do 20.st. daleko odmakao u tehnici i automatizaciji, znanstvenim otkrićima i velikim umjetničkim djelima od klasicizma i prosvjetiteljstva do postmoderne, dotele su na Velebitu nastajala mirila – *upočivališta* duša, samozatajno u tišini, gotovo nevidljivi kao kulturni spomenici funeralne umjetnosti.

Krajem 17. i u 18.st. provodi se naseljavanje novog stanovništva s turskog, mletačkog i austrijskog područja (Ravni kotari, Bukovica i sjeverno Podgorje) u opustjelo južno Podgorje (P. Rogić 1965, 58,60,62). Za prepostaviti je da su pridošli naseljenici, a to je većinom današnje stanovništvo južnog Podgorja, poznавalo kulturni običaj iz krajeva iz kojih su došli pa su nastavili s tradicijom na Velebitu do sredine 20.st. Vjerojatno su zatekli stara mirila onog stanovništva koje je u 16.st. pobjeglo iz južnog Podgorja pred najezdom Turaka iz Obrovca i Like (Rogić 1965, 58, 60, 62; 1969, 103), premda nam epigrafija to ne svjedoči. Oslonac za prepostavku može biti likovni prikaz ili eventualna arhivska građa. Ako i jesu postojala, pitanje je jesu li na njima zatekli bilo kakav ukras – „šare“ i s postojećim predlošcima nastavili ukrašavati svoja mirila, ili je ukras njihova zamisao koju su donijeli sa sobom iz krajeva iz kojih su došli. To bi pitanje trebalo ubuduće rasvijetliti.

Bogat fond ukrasnih motiva i njihov sadržaj otkrivaju nam ukorijenjenu tradiciju transponiranu kroz astralne simbole prapovijesnog, antičkog i srednjovjekovnog svijeta u višestrukom prožimanju, a koje Velebićanin u 20.st. više ne zna protumačiti, osim kao „šare“. Jedini ikonografski motivi koji imaju svoje uporište i smisao kao simboli u predaji su križ i solarni disk.

7.2.1

RAZVRSTAVANJE MOTIVA I SIMBOLA LIKOVNOG PRIKAZA

Likovni prikaz izведен je plošno u plitkom reljefu urezivanjem na uzglavnoj ploči kao natpsi. Osnovni ikonografski sadržaj čine grafički simboli, a temeljni je križ. Najrašireniji je religiozni simbol i najčešći znak koji se pojavljuje u tri osnovna oblika: obični, ukrašeni i antropomorfni.

Premda je križ poznat mnogo prije Krista, na mirilima ima različite funkcije: religiozni simbol, oznaka smrti i povremeno ukrasni motiv.

U drugoj skupini su astralni motivi i trećoj antropomorfni.

Tipologija

Vrste križeva

A. skupina

A.1. Običan križ (sl. 7.29)

Vrste: latinski, grčki, jabučasti, štakasti, ponovljeni, kosi (Andrijin) i dvostruki. Susreću se na svim lokalitetima općine Starigrad-Paklenica bilo kao dodatak epigrafiji ili nekom likovnom prikazu, a bilo kao samostalan znak. Svi su uglavnom rustično izvedeni. Oni su bez sumnje vjerski simboli kršćanske ikonografije, no ponegdje su poslužili u dekorativne svrhe, primjerice u ornamentalnim motivima.

A.2. Trozub (sl. 7.30).

Javlja se kao motiv sam ili u različitim kombinacijama s drugim križevima na svim lokalitetima općine Starigrad-Paklenica. U većini inačica maštovito je raspoređen i obogaćen stiliziranim grafičkim umecima u obliku manjeg trozuba, kosog križa, ponovljenog križa i raznoliko usmjerenih ravnih, kosih i polukružnih crta kao ukrasne dopune osnovnom križu. Različita su tumačenja njegovog značenja i pojave kao ikonografskog motiva, budući da vuče korijene od pretkršćanskog doba kao keltski trozub. Objasnjava ga se simbolički kao prirodni ciklus: rođenje – postojanje – smrt. U antici je Posejdonov atribut kao simbol mora, a u kršćanskoj ikonografiji sotoin atribut, kao simbol grijeha i kazne. U Indiji je Šivin simbol – trisula – simbol tijela. Vremenski najbliži trozubu na mirilima je srednjovjekovni trozub na stećima (Tomasović, Perkić, Alduk 2008, 70). Možda se u njemu skriva jedan sinkretizam čovjeka i sunca, odnosno čovjek u odnosu prema bogu Suncu. U stavu oranta moli se Suncu (odnosno Bogu u kršćanstvu), budući da pokojnik glavom gleda prema izlazećem suncu. Dao bi se u trozubu tipa M – Korita i M – Sirno selo naslutiti stilizirani orant s uzdignutim rukama u molitvi. Znamo da su astralna magijska vjerovanja bila vrlo živa u vrijeme podizanja stećaka (Kužić 2008, 130), ona se, naime, nisu posve izgubila ni u vrijeme podizanja mirila na Velebitu (autorica je svjedok bakinih jutarnjih zazivanja Sunca 60-ih i 70-ih godina 20.st.). Baka je jutrom izlazila u dvořište i okrenuvši se prema istoku, zazivala izlazeće sunce riječima: "O Sunce moje žarko, hvala ti na još jednom danu. Hvala ti na pomoći. Pomozi žarko Sunce mojoj duši i svim našim dušama. Budi u pomoći svima." Na ispraćajima ukućana rekla bi: "Sunce žarko bilo ti u pomoći, kamo god išla /išao." Sličnim riječima obraćao se suncu Josip Matač na Ljubotiću: "Dobrojutro Sunce moje žarko, *grani i ugri*' naše duše" (kazivač Ivan Matač, sin pok. Josipa Matača, Ljubotić, 2008.)

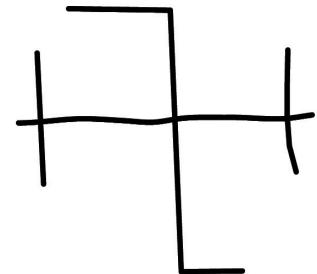

Sl. 7.30: Mirilo Sirno
Selo i mirilo Korita, motiv
trozuba.
Fig. 7.30: Sirno Selo
mirilo and Korita mirilo,
trident.

Sl. 7.29: Vrste
križeva.
Fig. 7.29: Cross
types.

A.3. Svastika – kukasti (solarni) križ (sl. 7.31)

Pojavljuje se na mirilma u izvornom prapovijesnom obliku (kukasti križ) i u ornamentalnim inačicama u dijagonalno izvijenim kracima, tzv. "četverokuki" (Oštrić 1972, 29–38), kojoj su ponegdje pridodani obični križevi, najčešće latinski, grčki i kosi. Svastika je jedan od najstarijih solarnih simbola pretkršćanskog doba. Pojavila se u okviru prastarih kultova kao simbol Sunca (obožavanje Sunca). Kukasti završni kraci usmjereni su prema kretanju Sunca. Već od neolita javlja se na megalitima, posuđu i obrednoj figuralnoj plastici. Zajedno sa solarnim diskom najizrazitije je vezana uz posmrtnе obrede kao nadgrobni ukras, ali se njezina tradicija održala preko stećaka i na mirilima. U kojoj mjeri je u funkciji simbola ili ukrasnog motiva trebat će još istražiti (Batović 2006, 126–127; Wenzel 1965, 101; Bešlagić 1982, 192).

Sl. 7.31: Mirilo
Rastovci, motiv
svastike.
Fig. 7.31:
Rastovci mirilo,
swastika.

A.4. Dvostruka "četverokuka" (sl. 7.32)

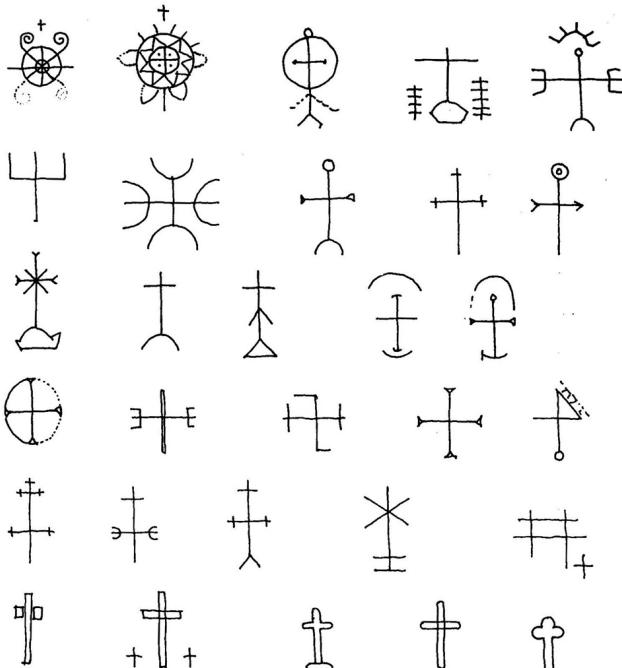

Sl. 7.32: Mirilo Nad Kruškovcem, motiv
četverokuke.
Fig. 7.32: Nad Kruškovcem mirilo, volutes.

Na lokalitetu M – Nad Kruškovcem kombinirana je s običnim križevima, latinskim pri vrhu okomitog kraka, kosim s lijeve i desne strane svinutih krakova (desnom križu nedostaje jedna kosa crta). U ravnni vodoravnog kraka s lijeve i desne strane je grčki križ. Ikonografska nadopuna i razmještaj običnih križeva u svastici sigurno upućuje na religijski sinkretizam. Svinute crte krakova zatvaraju nepravilan krug na njihovim završecima osim donjega na kojem prikaz nije posve jasan jer je umanjen i u ravnini tla. Očito je nedostajalo prostora za usklađivanje kompozicije zbog čega je prikaz nespretno i rustično izведен. Što je majstor želio označiti s pridodanim običnim križevima? Ako podemo od pretpostavke da je četverokuka rudiment svastike – simbol Sunca, onda su ostali križevi znak vjerske pripadnosti. Time su i majstor i rod zadovoljili i uravnotežili svojevrsni dualizam, svog osobnog tradicijskog i kršćanskog vjerovanja. U ranom kršćanstvu svastika i solarni disk prikrivaju pravi kršćanski simbol križa tzv. crux dissimulata. Javlja se u kršćanstvu još i kao simbol principa dobra i principa zla.

Sl. 7.33: Mirilo Nad Kruškovcem, motiv dvostrukog križa.
Fig. 7.33: Nad Kruškovcem mirilo, double cross.

A.5. Dvostruki križ ravnih krakova (sl. 7.33)

Na drugoj uzglavniči istog lokaliteta oba kraka križa dvostruko su ponovljena unutar nedovršenog nepravilnog obruba kao graničnika. Križ je ravnih krakova u kombinaciji s četiri manja kosa, simetrično raspoređena između krakova dvostrukog križa. Peti križ nalazi se pri dnu okomitog kraka i nije jasno je li latinski ili grčki. Pridodani križevi osnovnom dvostrukom križu u ikonografskoj konцепцији vjerojatno su samo ukrasna dopuna. Dvostruki križ može biti neka vrsta inačice četverokuke, kao solarnog znaka, a pridodani bi križevi mogli biti vjerski simboli i oznaka smrti.

B. skupina

Uzorci ukrašenih križeva

B.1. "Ideogrami"

U ovu skupinu ušli bi obični križevi kojima su pridodane kraće zakošene crte raznoliko usmjerene. Većina križeva stoji na nekoj vrsti "postolja" uzdignutog iznad zemlje, obično je to trokut, polukrug i nedefinirani oblici. Cijela skupina podsjeća na ideograme znane samo majstoru. U ikonografskom raspoređivanju temeljnog motivu, običnom križu (vjerojatno znaku smrti) pridodani su raznoliki grafički simboli koji možda upućuju na neko pokojnikovo obilježje (sl. 7.34).

B.2. Ornamentalni križ

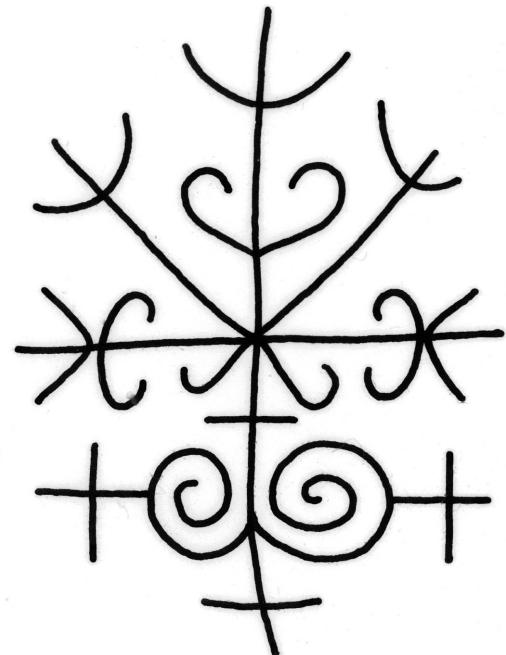
Ikonografija ove skupine je vrlo složena. Ornamentalno "razgranati" križ je zapravo kombinacija više simbola koji simetričnim ponavljanjem

Sl. 7.34: Mirilo Rastovci, "ideogrami".
Fig. 7.34: Rastovci mirilo, "ideograms".

obogaćuju likovni prikaz čineći ga krajnje dekorativnim i apstraktlim. Unutar kompozicije uz već poznate motive kao što su trozub i svastika u kombinaciji s običnim križem ikonografsku nadopunu čine spiralne volute i rupice. U osnovi prikaza je križ koji okomitim krakom polazi iz spiralne volute i završava na vrhu trozubom. Vodoravni kraci također završavaju trozubom, a središte sijeku dva dijagonalna kraka, također s trozubom. Na spiralnoj voluti pridodana su još tri manja križa. Ikonografski motivi skladno su i simetrično raspoređeni (sl. 7.35).

Sl. 7.35: Mirilo
Opuvani
dolac, motiv
ornamentalnog
križa.
Fig. 7.35:
Opuvani
dolac mirilo,
ornamental
cross.

Druga inačica ornamentalnog križa sa svastikom u središtu povezuje kompoziciju razgranatih trozuba. Desno donje zavinuće svastike je okrenuto prema unutra umjesto prema van u suprotnom smjeru. Svastika – Sunce u središtu kompozicije mogla bi simbolizirati dušu sjedinjenu sa Suncem. Spiralna voluta uvijek je na dnu, a iz nje izrasta lik poput "stabla" (sl. 7.36).

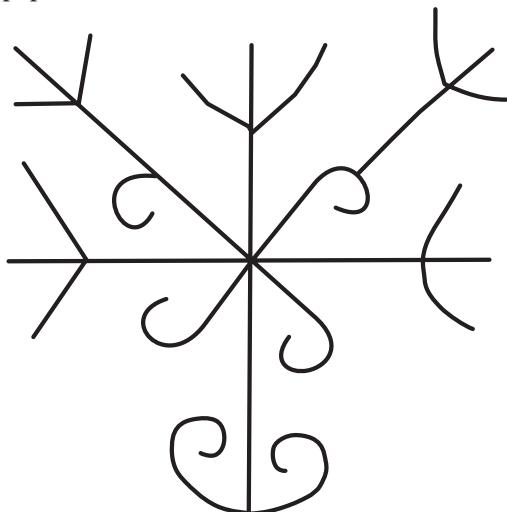
Treća inačica s rupicama je nešto jednostavnija i preglednija. Jesu li rupice također astralni znak, možda stilizirane zvijezde, valjalo bi otkriti u dalnjem istraživanju (sl. 7.37).

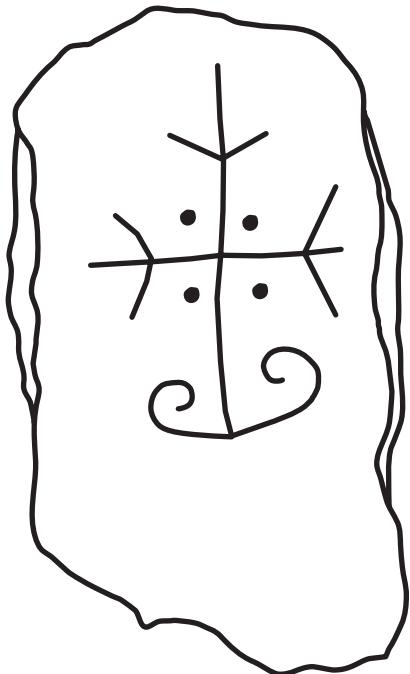
Četiri ikonografska motiva unutar ove skupine: voluta, križ, trozubi i pridodane rupice, postavljeni su simetrično u središtu pa bi mogle imati neko dublje značenje. Rupice i manje okrugle izbočine javljaju se također na ilirskim nadgrobnim spomenicima i na stećcima (Gabričević 1983, 43; Kužić 2008, 133).

Četvrta inačica likovno je stilizirana i svedena na dva motiva; volutu i ponovljene križeve

Sl. 7.36: Mirilo Opuvani dolac, motiv ornamentalnog križa.

Fig. 7.36: Opuvani dolac mirilo, ornamental cross.

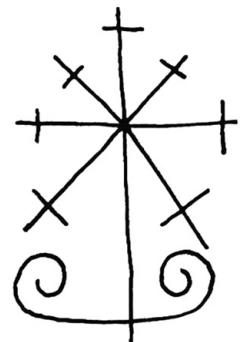

Sl. 7.37: Mirilo Opuvani dolac, motiv ornamentalnog križa.
Fig. 7.37: Opuvani dolac mirilo, ornamental cross.

Sl. 7.38: Mirilo Opuvani dolac, motiv ornamentalnog križa.
Fig. 7.38: Opuvani dolac mirilo, ornamental cross.

na sedam krakova osnovnog i kosog križa. Cijela kompozicija stvara vizualan privid kružnog kretanja. Možda broj ponovljenih detalja u stvaranju dvostrukih ili višestrukih oblika ima također neki smisao (sl. 7.38).

U petoj inaćici se na vodoravnom kraku udvostručio trozub. Po sredini osnovnog križa je kosi križ. I ovaj lik izrasta iz dviju spiralnih voluta (sl. 7.39).

Gledano u cjelini ova skupina složenijeg likovnog prikaza naglašeno je ornamentalna i pomalo zagonetna,

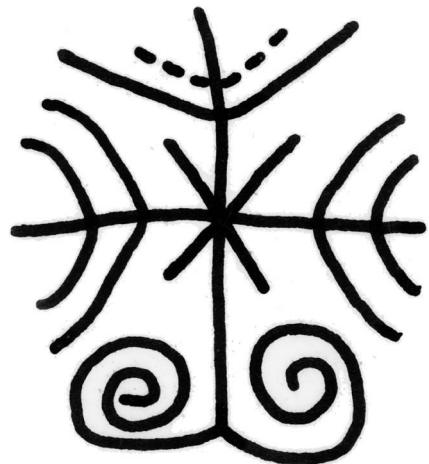
C. skupina

Astralni motivi – simboli

Astralni kult vuče svoje korijene od prapovijesti. Na Velebitu je preživio do 20.st. ne samo preko mirila, nego je svoj odraz našao i u svakodnevnom životu (Trošelj 1992b, 183–184). Većina se obređa svakodnevnog života odvijala kretanjem od istoka i u molitvi Suncu gledalo se u smjeru istoka. Prema kazivanju Pere Jović (1970.) dva narodna kola južnog Velebita *kukulešće* i *kolanje* započinjala su kretanjem od "izlazećeg Sunca". Mlada obilazi ognjište u mladoženjinoj kući od istoka prema zapadu tj. *naoposlen*, jer sve što se kreće od smjera istoka je naoposlen tj. ispravno, točno, kako treba, a suprotna kretanja i radnje su naopako tj. neispravno, krivo, kako ne bi trebalo. Svatovi se nisu vraćali istim putom od mladine kuće, nego drugim, zaobilaznim da bi se znakovito napravio krug. Isto se tako kretanje oko mrtvoga na mirilu odvijalo naoposlen tj. od istoka. Pokojnik na mirilu glavom gleda prema istoku, prema izlazećem Suncu, opršta se od njega posljednji put. Dušu će *pomilovati Bog* (Sunce). U tu svrhu trebalo je na uzglavnici označiti, odnosno ovjekovječiti tu vezu duše i Boga (Sunca) nekim (astralnim) simbolom. Uz to će, da se potvrdi pripadnost službenoj crkvi biti urezan križ kao glavni simbol kršćanstva kao na stećcima (Kužić 2008, 132).

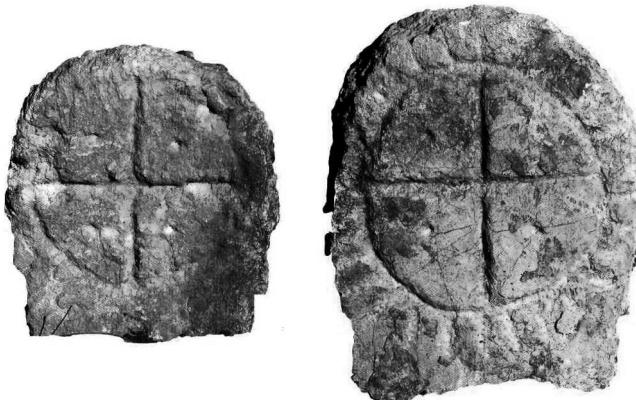
Astralni motivi su: sunčani križ, svastika, rozeta i pentagram.

Sl. 7.39:
Mirilo Kosa
Dobroselska,
motiv
ornamentalnog
križa.
Fig. 7.39: Kosa
Dobroselska
mirilo, orna-
mental cross.

C.1. Sunčani križ (solarni disk)

Prežitak sunčanog križa kao simbola koji se javlja od prapovijesti (Batović 2006, 128) u raznolikim ikonografskim likovnim koncepcijama nalazimo na antičkim (ilirskim) spomenicima (Gabričević 1983, 69), ranokršćanskim u solarnoj kristologiji (Migotti 1995, 263), stećcima (Wenzel 1965, 23,101; Bešlagić 1982, 192) i naposljetku mirilima do sredine 20.st. Osnovna ikonografska likovna koncepcija solarnoga diska temelji se na križu unutar kruga (sunčani križ) kojemu su ponegdje pridodane četiri rupice unutar četiriju polja kruga. U koliko je mjeri unutar prastarih vjerovanja o duši i suncu na mirilima bila izražena i religijska misao solarne kristologije iz ranog kršćanstva ostaje otvoreno pitanje. Nije sigurno, kako smo već naveli, da su rupice samo pridodani likovni ukrasi. Vjerojatno u ikonografskoj koncepciji imaju dublje značenje ili funkciju u supstituiranju duše pokojnika. Sunčani križ sa zrakama najuvjerljivije govori o besmrtnosti duše unutar solarnog kulta. Ikonografski koncept križa i rupica u krugu likovno je nadopunjjen zrakama sunca oko kruga (sl. 7.40).

Sl. 7.40: Mirilo Opuvani dolac – sunčani križ i sunčani križ sa zrakama.
Fig. 7.40: Opuvani dolac mirilo – sun-cross and sun-cross with rays.

C.2. Ornamentalni tzv. "latičasti" sunčani križ

Ikonografska koncepcija ovog motiva je likovno obogaćena ponavljanjem manjih krugova unutar glavnog kruga. U sva četiri polja ponovio se manji sunčani križ ispunjen s četiri rupice. U središtu glavnog križa također su urezane četiri rupice. Na završecima krakova pridodane su četiri crte. Glavni krug "obrubljen" je latičastim polukrugovima s rupicama, a između latica također se ritmično izmjenjuju poredane rupice. Pri dnu kruga s lijeve i desne strane su dvije izvijene crte. Cijeli prikaz asocira na narodni vez, no najvjerojatnije je da je majstor u svojoj maštovitoj zamisli stilizirane zrake sunca htio dekorativno obogatiti latičastim zrakama i rupicama, a da se simboličko značenje ipak ne gubi. U prilog tome govore još četiri manja, Yjednaka kruga unutar kompozicije.

Latičasto ornamentiranje provedeno je na nekim uzglavnicama i unutar većega kruga i oko manjih krugova i jednim dijelom prate centralni križ. Pri vrhu su pridodani kršćanski križevi, lijevo kosi, desno grčki. Prikaz je zbijen, rustično izведен, majstor je ispunio cijelu površinu plohe kao u horror vacui pa su nastale nepravilnosti, npr. neke laticice su veće, neke manje, negdje su zaobljene, a negdje izoštrenе zbog nedostatka prostora.

Uzorak sunčanog kruga s laticama i ponovljenim križem s četiri rupice unutar kruga jednostavnija je inačica sunčanog križa (sl. 7.41–7.44).

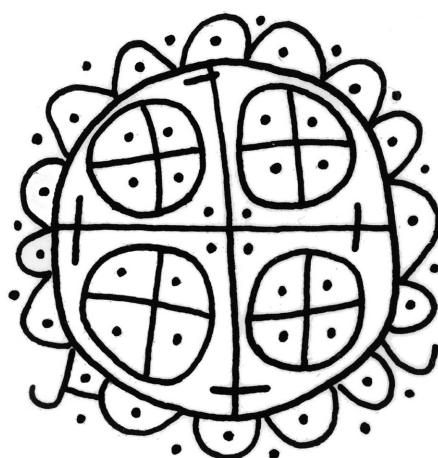
Sl. 7.41: Mirilo Opuvani dolac – motiv ornamentalnog "latičastog" sunčanog križa.

Fig. 7.41: Opuvani dolac mirilo – flower shaped sun-cross.

Sl. 7.42: Mirilo Opuvani dolac – motiv ornamentalnog "latičastog" sunčanog križa.

Fig. 7.42: Opuvani dolac mirilo – flower shaped sun-cross.

Sl. 7.43: Mirilo Opuvani dolac - motiv ornamentalnog "latičastog" sunčanog križa.
Fig. 7.43: Opuvani dolac mirilo - flower shaped sun-cross.

Sl. 7.44: Mirilo Opuvani dolac -
motiv ornamentalnog "latičastog"
sunčanog križa s ponovljenim križem
u središtu.

Fig. 7.44: Opuvani dolac mirilo -
flower shaped sun-cross with a
repeated cross in the centre.

C.3. **Rozeta** (sl. 7.45)

U skupinu solarnih simbola ulaze rozeta i svastika. Budući da je svastika već opisana u A.3 skupini, iznijet ćemo obilježja rozete. Zabilježena je na dva lokaliteta (Opuvani dolac i Kosa Dobroselska) i to kao stiliziran lik. Pripada skupini astralnih motiva (zvijezda ili sunce) s kojima se poistovjećuje duša, stoga je kao živi simboli vjerovanja u njezin zagrobni život. Sastoји se od osam krakova jer u osnovi ima običan grčki križ nadopunjjen kosim križevima. Kao motiv ukrašavanja nalazimo je na ilirskim nadgrobnim spomenicima, srednjovjekovnoj arhitekturi i na stećcima (Gabričević 1983, 74).

Sl. 7.45: Mirilo Opuvani dolac, rozeta.

Fig. 7.45: Opuvani dolac mirilo, rosette.

Sl. 7.46: Mirilo Zapadnjara, motiv pentagrama.

Fig. 7.46: Zapadnjara mirilo, pentagram.

C.4. Pentagram

Rijetko se javlja kao motiv. Otkriven je na tri uzglavnice, jedna je bila na M – Zapadnjara, ali je nestala gradnjom vikendica, druga na M – Kosa Dobroselska, a treća na M – Nad Kruškovcem . U ikonografskom konceptu izведен je u paru kao dvije zvijezde odvojene sa središnjim križem, četiri puta ponovljenim na krakovima kao trozub, a pri dnu njegove lijeve i desne strane je po jedan pentagram – zvijezda. Križ na Kosi Dobrosolskoj podsjeća na Tau križ. Pri dnu okomite crte također su po istom principu urezana dva pentagrama pa su vjerojatno obje uzglavnice rad istog majstora. Pentagram je zvjezdolik geometrijski lik (pete-rokut). Javlja se u antici kao magičan

simbol, u kršćanskoj simbolici je simbol vječnosti, a kasnije i Svetog Trojstva. Simbolizira također pet rana Kristovih. Kod nas se javlja na starohrvatskim spomenicima (Splitska krstionica) s pleternom ornamentikom. U srednjem vijeku priprost ga je svijet koristio kao zaštitni magički znak protiv zla i uroka. U nekim selima Ravnih kotara urezuju ga iznad ulaznih vrata dvorišta ili kuće, također kao zaštitni znak (podaci iz Etnografskog muzeja Zadar). Iz navedenog moglo bi se zaključiti da je na mirilu štitio pokojnikovu dušu, odnosno da je u svojstvu čuvara duša (sl. 7.46–7.48).

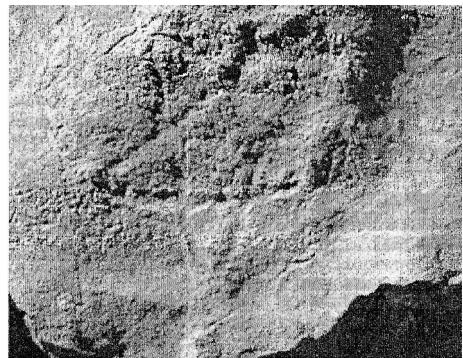
D. skupina

Antropomorfni motivi

Ovu skupinu obilježava izrazita stilizacija likovnog prikaza. Najtipičniji motivi je antropomorfni križ koji se javlja u nekoliko inačica. Možda je to bio pokušaj da se prikaže i to vrlo nevješto lik pokojnika.

D.1. Antropomorfni križ

Najbliži liku čovjeka je križ sa zaokruženom "glavom" i kosim "nogama" pri kraju okomite crte križa. Na desnoj strani ikonografskog koncepta urezan je manji križ, vjerojatno kao znak smrti. Lik je stilizacijom sveden na grafički simbol. Teško je utvrditi predstavlja li pokojnika ili neku njegovu drugu supstituciju (sl. 7.49).

Sl. 7.48: Mirilo Nad Kruškovcem, motiv pentagrama.
Fig. 7.48: Nad Kruškovcem mirilo, pentagram.

Sl. 7.47: Mirilo Kosa Dobroselska, motiv pentagrama.
Fig. 7.47: Kosa Dobroselska mirilo, pentagram.

Sl. 7.49: Mirilo Zapadnjara, antropomorfni križ
Fig. 7.49: Zapadnjara mirilo, anthropomorphic cross.

D.2. Stilizirani lik čovjeka

Antropomorfni lik koji u osnovi nema križ nego je izведен nespretno jednom oblom linijom koja neprekidno ocrtava glavu i tijelo i završava sa izokrenutim ravnim crtama "stopalima" prema van. Izrazito je stiliziran i plošan, primitivno i naivno isklesan. Po sredini tijela na "srcu" urezan je jedan križ i još dva sa strane izvan tijela u ravnini "ramena". Lik vjerojatno predstavlja pokojnika s naglašenom vjerskom pripadnošću (križ na prsima). Nejasno je što bi trebala predstavljati ostala dva križa izvan tijela. Možda su u ikonografskom konceptu likovni dodatak simetrične kompozicije. U sklopu turističke ponude preuzet je kao motiv službene oznake mirila kao spomeničke baštine općine Starigrad-Paklenica (sl. 7.50).

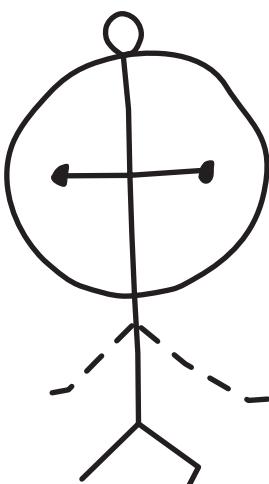
Sl. 7.50: Mirilo Nad Kruškovcem, stilizirani antropomorfni lik.

Fig. 7.50: Nad Kruškovcem mirilo, stylized anthropomorphic figure.

D.3. Antropomorfni solarni lik

Prikazan je kao križ u krugu ispod kojeg su koso urezane dvije crte kao "ruke", a pri dnu također koso dvije kraće crte "noge". "Glava" je u nesrazmjeru prema "tijelu" što donekle podsjeća na ikonografski koncept

Sl. 7.51: Mirilo Rastovci, antropomorfni solarni lik.
Fig. 7.51: Rastovci mirilo, anthropomorphic solar figure.

čovjeka "zdepasta" lika u ranoromaničkom reljefu. Za pretpostaviti je da se solarnim simbolom supstituiru lik pokojnika, što je prežitak sa nadgrobnih spomenika iz antičkog doba na našem tlu (Gabričević 1983, 75,89). Isto tako mogao bi simbolizirati dušu pokojnika koja ostaje na mirilu (sl. 7.51–7.52).

Sl. 7.52: Mirilo Rastovci, antropomorfni solarni lik.
Fig. 7.52: Rastovci mirilo, anthropomorphic solar figure.

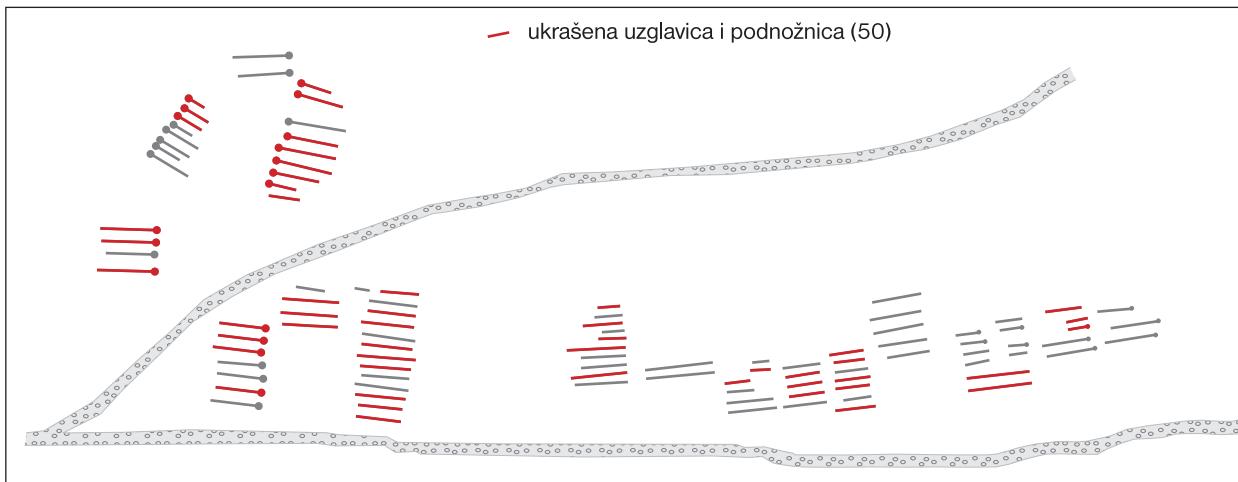
7.2.2

RASPRAVA (sl. 7.53–7.59)

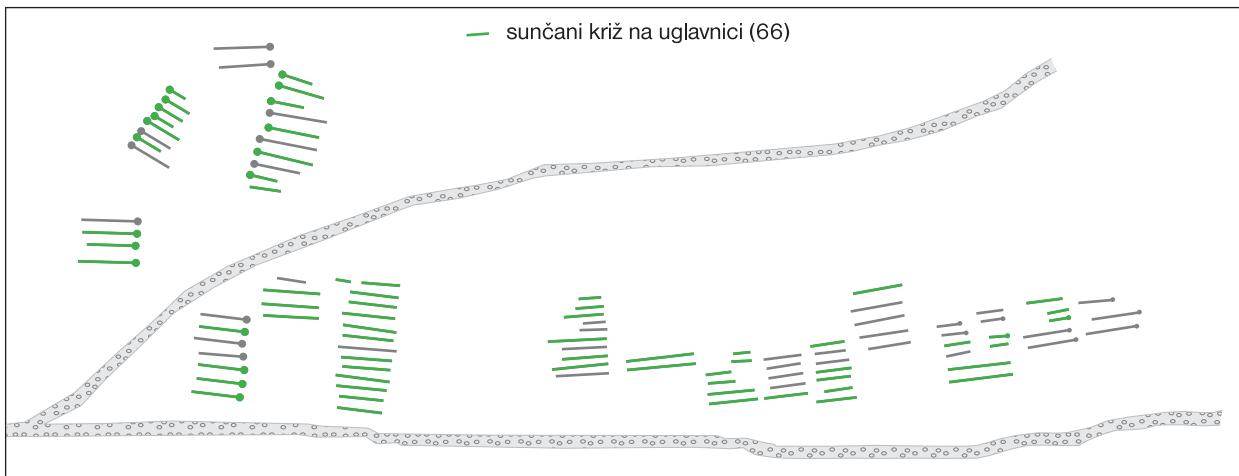
Iz prikazane tipologije ikonografskih motiva likovnog prikaza razvidno je da je njihova interpretacija složena i traži daljnju sistematicnu obradu. Unatoč iznesenim analogijama za ornamentalnu skupinu motiva, o njihovom značenju može se samo nagadati. U raznolikom bogatstvu nije moguće odjednom obuhvatiti sve uzorke, stoga je tipologija provedena prema odabiru najtipičnijih motiva pojedinih lokaliteta. Najveći broj preuzet je s lokaliteta Starigrada-Paklenice jer se na njima opažaju ikonografski najzanimljiviji uzorci. Prema prikupljenoj gradi utvrđeno je da na lokalitetima Tribnja dominiraju grafički simboli tipa običnog križa (latinski, štakasti i ponovljeni), zatim križevi "ideogrami" i trozub. Na lokalitetima Starigrada-Paklenice pretežito su dekorirani uzorci u različitim inačicama:

- a) ornamentalno razgranati križ
- b) dvostrukе četverokuke
- c) sunčani križ i sunčani "latičasti" križ
- d) pentagram

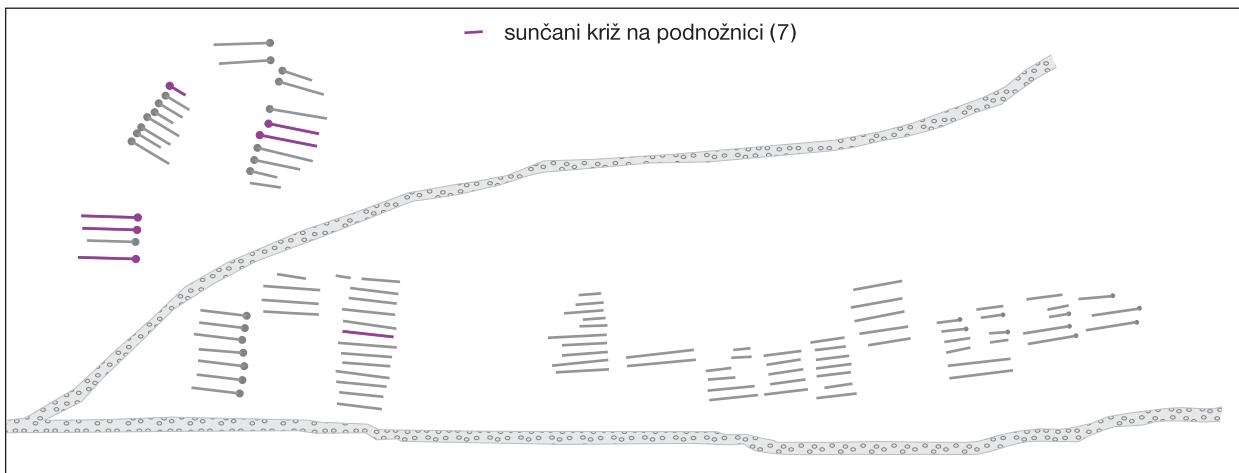
Istraživanja učestalosti motiva sunčanog križa i ornamentalnoga križa na M – Opuvani dolac pokazuju sljedeće rezultate: od 102 mirila ukrašeno je 89 uzglavnica, 54 uznožnice i 2 douzglavnice. Na uzglavnicama su različiti tipovi sunčanog križa, ornamentalnoga križa, a na uznožnicama različiti tipovi običnog križa. Tri su uzglavnice s natpisom, a samo je jedan čitak: Grgo Ramić, 1908.

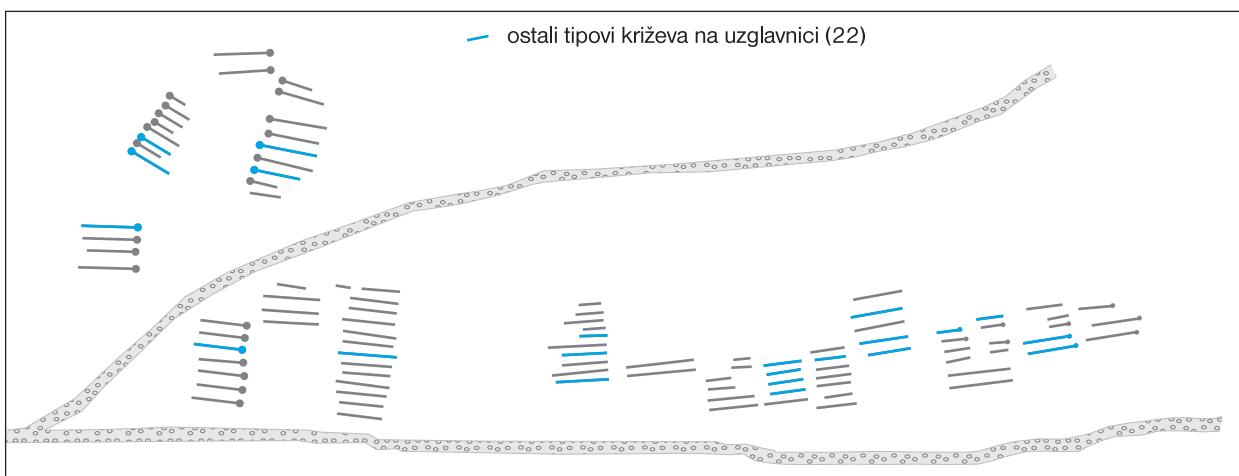
Sl. 7.53: Mirila Opuvani dolac, krašene uzglavnice i podnožnice.
Fig. 7.53: Opuvani dolac mirila, adorned head-stones and foot-stones

Sl. 7.54: Mirila Opuvani dolac, sunčani križ na uzglavnici.
Fig. 7.54: Opuvani dolac mirila, sun-cross on the head-stone.

Sl. 7.55: Mirila Opuvani dolac, sunčani križ na podnožnici.
Fig. 7.55: Opuvani dolac mirila, sun-cross on the foot-stone.

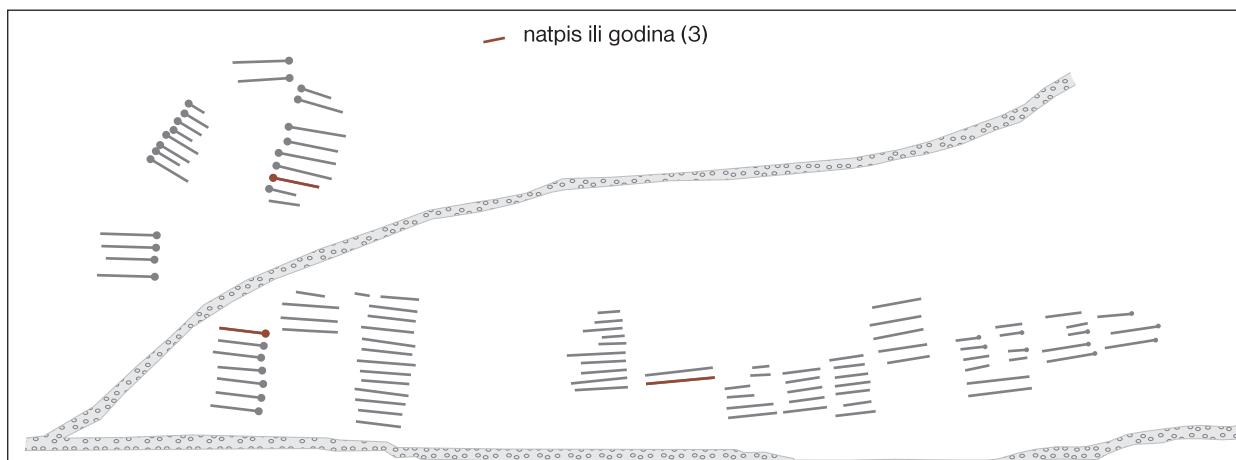
Sl. 7.56: Mirila Opuvani dolac, ostali tipovi križeva na uzglavnici.
Fig. 7.56: Opuvani dolac mirila, remaining cross types on the head-stones.

Sl. 7.57: Mirila Opuvani dolac, ostali tipovi križeva na podnožnici.
 Fig. 7.57: Opuvani dolac mirila, remaining cross types on the foot-stones.

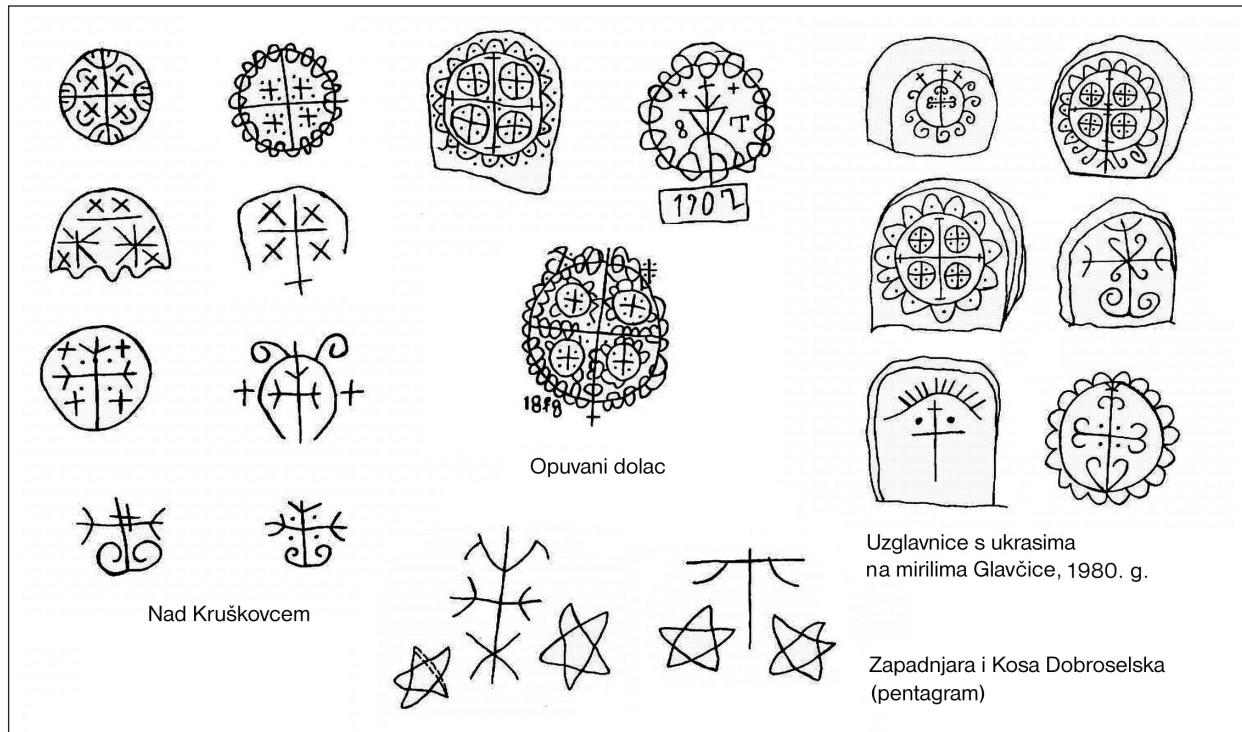

Sl. 7.58: Mirila Opuvani dolac, bez ukrasa na uzglavnici i podnožnici.
 Fig. 7.58: Opuvani dolac mirila, unadorned head-stones and foot-stones.

Sl. 7.59: Mirila Opuvani dolac, natpisi.
 Fig. 7.59: Opuvani dolac mirila, inscriptions.

Usporedba motiva na lokalitetima Starigrada-Paklenice. Razvidno je da prevladava solarni disk (sl. 7.60).

Dalo bi se naslutiti da likovni prikaz na mirilima Opuvani dolac u Starigradu-Paklenici odražava princip solarne simbolike u smislu vjerovanja da je besmrtna duša na mirilima dio svemira. Religijska strujanja od prapovijesti do ranog kršćanstva neprekinut je slijed solarne teologije na Velebitu i do 20.st. Glavom na zapadu s pogledom (duše) prema istoku – izlazećem Suncu, pokojnik je usmjeren snazi svemirske sile – vječnosti i besmrtnosti duše.

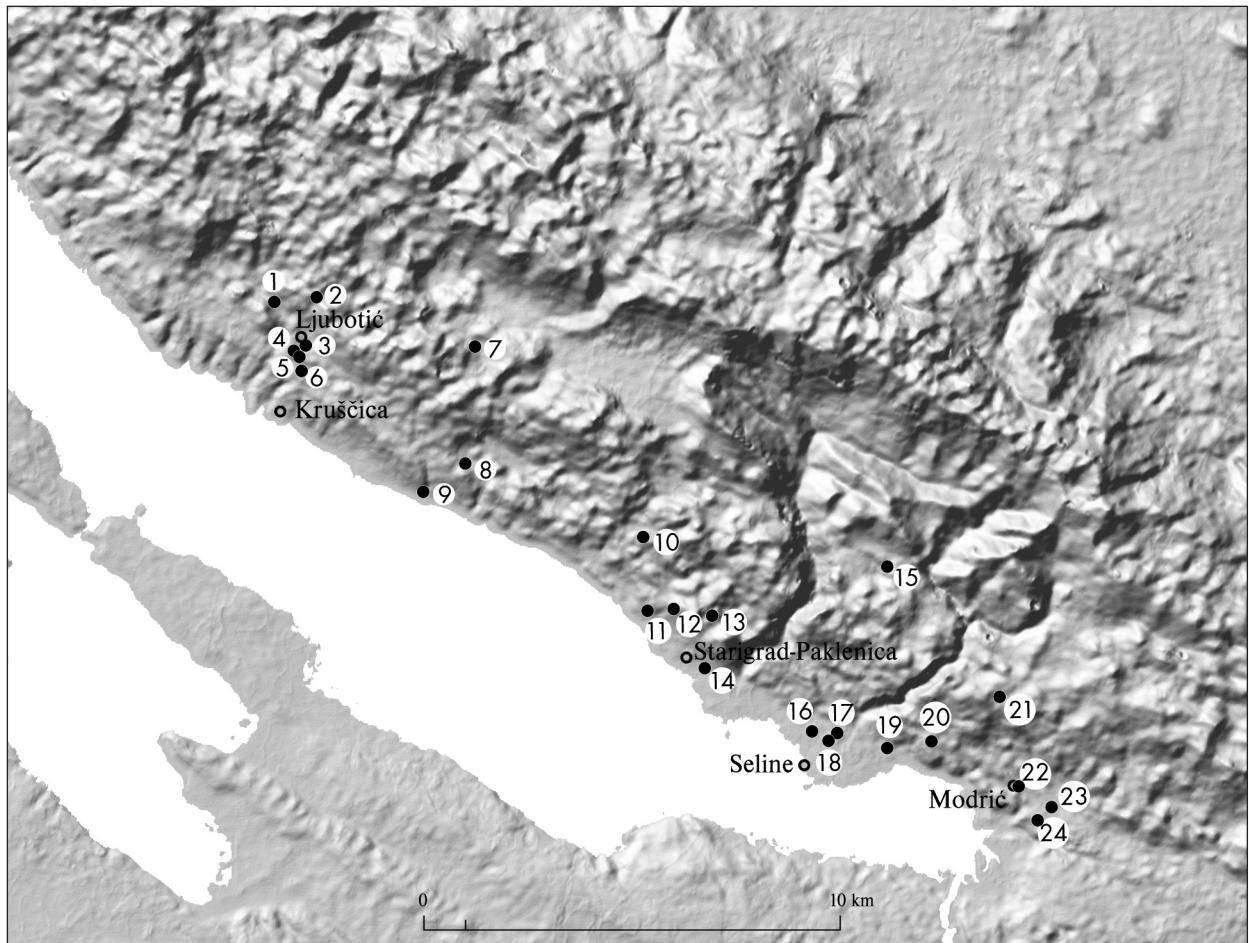
Na lokalitetima Selina prevladavaju obični križevi kao na lokalitetima Tribnja i također "ideogram" - križevi. U dalnjem radu sustavnom obradom trebat će izvršiti motivsku komparaciju između pojedinih lokaliteta, a potom komparaciju s drugim spomenicima funeralne umjetnosti tijekom povijesti. Neke sigurnije zaključke moguće je donositi samo za motiv običnog križa. Svaka pretpostavka otvara nova pitanja i probleme, primjerice pitanje rupica. Tumačiti ih samo kao dodatni ukras bilo bi jednostrano. Drugi problem u funkcionalnom smislu je motiv ornamentalnog križa koji je nastao kombinacijom običnih križeva, trozuba, svastike i spiralne volute. Svakako najveću pozornost privlači križ u krugu, odnosno sunčani križ, bilo u jednostavnoj ili ukrašenoj "latičastoj" inačici. Prema analogijama i predaji mogao bi biti podjednako simbol i konvencionalno ukrasni motiv. Ova dva "raskošna" motiva susreću se samo na lokalitetima Starigrada-Paklenice (M – Opuvani dolac, M – Kosa Dobroselska, M – Nad Kruškovcem i M – Glavčice). U Tribnju, Selinama i Modriču nisu zabilježeni. Bez sumnje da velik udio u složenijoj ornamentici ima majstorova mašta ili neki predložak s nekog uporabnog predmeta. U traženju analogija ikonografskih motiva i njihovog raspoređivanja, najbliži oslonac su stećci pa bi tu vezu trebalo ubuduće rasvijetliti. Ne smije se zanemariti činjenica da su najzapadniji stećci u Hrvatskoj u Starigradu-Paklenici (groblje sv. Petra).

Sl. 7.60:
Raznoliki
motivi
ukrašavanja
uzglavnice
(crteži: M.
Trošelj prema
otisku s
kamena).
Fig. 7.60:
Various
adornment
motives on the
head-stones
(drawings: M.
Trošelj using a
print from the
stone).

Zahvala

Autorica se zahvaljuje Aleksandri Faber na savjetima, Stanislavu Giliću za snimanja mirila 80-ih godina 20.st. i Lepoj Petri za uvid u građu Konzervatorskog zavoda Zadar.

TOPOGRAFIJA MIRILA

MIRILA TRIBNJA

- 1 – Mirila Rastovci - rodovi (familys) Vukića, Zubčića i Njegovana iz zaseoka Bristovac, Brišće, Livodice i Lukovac
- 2 – Mirila Renjovac - rodovi (familys) Zubčići, Njegovani i Gazići iz zaseoka Livodice, Jamina, Renjovac i Zagon
- 3 – Mirila Krčevine - rod (family) Gornji Mataci
- 4 – Mirila Kruščica - Među klancin - rodovi (familys) Trošelj i Sjauš iz Kruščice
- 5 – Mirila Korita - rod (family) Donji Mataci i rod (family) Prodana sa Asanovca do II.Svjetskog rata
- 6 – Mirila Sirno selo - rod (family) Trošelj iz Sirnog Sela
- 7 – Mirila Piskoviti Brig - svi rodovi Tribnja Šibuljine koji su za ljetne ispaše boravili na Malom Rujnu
- 8 – Mirila Tribanjska Draga - rod (family) Poljaka iz zaseoka Matijašica
- 9 – Mirila Kozjača - rodovi (familys) Marinkovići, Štrbe, Lukići, Poljaci i Babci iz zapadnih šibuljskih naselja

MIRILA STARIGRADA-PAKLENICE

- 10 – Mirila Kosa Dobroselska – rod (family) Koići s Jatare
- 11 – Mirila Zapadnjara- rodovi (familys) zapadnih naselja Starigrada-Paklenice: Koići (Slobodina), Milovci (Uramovac), Čavići (Šošići), Krapići, Petričevići, Jovići, Adžići i Bušljete - Povešići (Mali i Veliki Ledenik i Torine)
- 12 – Mirila Nad Kruškovcem – rodovi (familys) Dokoze (Sinokos), Katalinići (Dobrošelo), Ercezi (Grabovi Klanac), Bušljete (Veliki Vaganac i Samograd), Gornji Ercezi (Dolac Županov)
- 13 – Mirila Opuvani dolac – rodovi (familys) sjevernog odvojka puta: Bušljete (Zavitrenik) , Donji Ercezi (Kojin Dolac), Milovci (Šimiždrići) i Bušljete (Mali Vaganac) i rodovi (familys) istočnog odvojka puta su: Tomići (Bristovac) i Jusupi i Ramići (Njive Došenove)
- 14 – Mirila Glavčice – rod (family) Marasovića i vjerojatno paklenički rodovi Parići i Ramići

MIRILA SELINA

- 15 – Mirila Grabove Doline – rod (family) Jurlina s Grabovih Dolina
- 16 – Mirila Samardžići – rod (family) Samardžića (lokalitet je uništen, ostale su samo dvije uzglavnične. Nalaze se uz Osnovnu školu)
- 17 – Mirila Pod Jukića – rod (family) Jukić
- 18 – Mirila Poljarice – Brižine – rodovi (familys) Jukići, Bucići, Kneževići i Zuanovići
- 19 – Mirila Sige Kneževića – rodovi (familys) Bucića, Magaša i Kneževića
- 20 – Mirila Kosa Magaška – rodovi (familys) Magaši i Stanići
- 21 – Mirila Pleće – rod (family) Kneževića s Libinja

MIRILA MODRIČA

- 22 – Mirila Nad Ogradama Stanića i Kneževića – rod (family) Kneževića od Kitnjaste glavice
- 23 – Mirila Modrič 1- rod (family) Šarlje
- 24 – Mirila Modrič 2- rod (family) Knežević

MEASURING BODIES OR SOULS AND THE MIRILA CONUNDRUM – A PHYSICAL ANTHROPOLOGY ASSESSMENT BASED ON STATURE ANALYSIS

8

Mario
ŠLAUS

In June of 2009 I was approached by dr. Andrej Pleterski from the Scientific Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts to do an analysis of the mirila data that have been collected from several sites on the southern Velebit mountain range in Croatia. The reason for this is that the rationale of the mirila is, at present, not clear. These measurements were recorded during an almost two and half century time period (from the 18th to the middle of the 20th century) and vary in length from 52 cm to 210 cm. The following theories are currently used to interpret their function:

- 1) they correspond to the lengths of human cadavers on their way to burial,
- 2) they symbolize the dimensions of an individual's soul, and
- 3) they represent a combination of the two.

Available for analyses were the dimensions of over 250 mirila. What could not be done was to correlate any of these data with either specific individuals of known stature, or even with sex, or age-at-death.

As a forensic anthropologist and bioarchaeologist I frequently collaborate with colleagues from different scientific fields in an attempt to answer various questions. So far, all of these contributions have depended on my analyses of human osteological material recovered from either forensic or archaeological contexts. This is the first time I have been asked to contribute to the solution of a problem that does not involve my examination of human remains from specific sites.

On the assumption that mirila represent an accurate measurement of the lengths of human cadavers on their way to burial, the range of the recorded values (from 52 cm to 210 cm) suggests that both subadults and adults were measured. The first step to solving the problem is, therefore, to calculate a cut-off point that would separate between these two groups. The second is to determine which adult measurements corresponded to males, and which corresponded to females. If these data can be obtained, the mean statures of males and females in the series can be calculated and compared to different contemporary historical populations, as well as to the modern Croatian population. If the mirila values significantly deviate from these values it would be a strong argument against the hypothesis that they represent cadaver lengths. Additionally, tests that analyze whether male and female statures (as represented by the mirila values) are normally distributed in the series can be made. Given the relatively large number of mirila available, a significant departure from a normal distribution would, once again, be a strong argument against the hypothesis that mirila reflected the stature of males and females.

As a more detailed examination of this puzzle shows that it relates to the problem of stature estimation in historical populations I accepted the challenge and devised the following strategy to resolve it.

By now, the estimation of adult human stature from skeletal remains has been researched for over a century (Rollet, 1889; Dwight, 1894; Pearson, 1899). As noted by Lundy (1985), two approaches have been employed in this endeavor: the "anatomical" approach, which involves the summation of superoinferior measurements of contributory skeletal elements to determine stature as directly as possible; and the "mathematical" approach, which involves the extrapolation of living stature from individual skeletal measurements by the utilization of ratios or regression formulae. The former method, most often attributed to Georges Fully (1956), has recently been reexamined in detail by Raxter et al. (2006, 2007). Relatively few studies have, however, employed this approach as regression formulae for long bones (usually the femur and tibia) are much easier to apply. Indeed, a substantial

literature has been devoted to the “mathematical” method. Researchers have developed techniques to estimate living statures from a variety of skeletal elements, including the major long bones of the limbs (e.g., Trotter, 1970), crania (e.g., Ryan and Bidmos, 2007), and other whole bones, as well as fragmentary remains (e.g., Simmons et al., 1990). The vast majority of equations have been developed for long bones of the upper and lower limbs to estimate statures of African, Asian and European populations (Trotter and Gleser, 1952, 1958; Fujii, 1960; Allbrook, 1961; Olivier, 1976; Feldesman and Lundy, 1988; De Mendonca, 2000). These studies, as well as studies by numerous other authors have shown that adult stature is both populations specific, and changes through time. To determine, therefore, which mirila correspond to males, and which to females, it is necessary to approximate the stature of males and females from a reference collection of temporally congruent Croatian historical populations. To this end the Osteological collection of the Croatian Academy of Sciences and Arts was checked for the presence of 18th to 19th century historical populations.

The collection, founded in 1993 currently contains slightly more than 5500 skeletons from 37 archaeological sites in Croatia that cover the time period between approximately 9000 BC to the 19th century AD. Two archaeological sites fulfilling the necessary qualifications were found: Sisak, and Rijeka. Bicondylar lengths of left femurs from well preserved male and female skeletons in whom sex could be unequivocally assigned based on pelvic (Bass 1987), and cranial morphology (Krogman and Işcan, 1986), were measured according to the criteria of Martin (Martin, 1928, FBL #2). These measurements were used to calculate adult stature using regression formulae for the femur calculated by Pearson (1899). Pearson's formulae were used because a recent study of modern Croatian adult stature estimation based on radiographic measurements of cadaver long bone lengths (Petrovečki, 2001) showed that these formulae were most applicable to Croatian populations.

Once adult statures are successfully calculated, a discriminant function analysis can be performed on them to determine whether stature can be utilized to differentiate between males and females. Sex determination is amenable to discriminant function analysis based on the assumption that the two sexes will produce a bimodal curve. Numerous researchers, including researchers of modern and archaeological populations from Croatia were able to obtain discriminant function accuracy rates of 92.2% to 94.4% using various dimensions of the femur (Šlaus, 1997; Šlaus et. al., 2003), and tibia (Šlaus and Tomičić, 2005). As both of these long bones are highly correlated with adult stature it is reasonable to expect that discriminant function analysis of stature will also result in a high accuracy rate.

To separate between subadults and adults mean femoral lengths of modern subadults measured by Anderson et al. (1964) are used to (once again using Pearson's regression formula) calculate the cut-off point for subadult stature.

8.1

MATERIALS AND METHODS

A total of 350 mirila measurements from two sites: Rastovci (n=266), and Kruščica-Korita (n=84) were available for analysis. The mirila were categorized into one of three groups – mirila taken predominantly during the 18th century (category 1), those taken predominantly during the 19th century (category 2), and mirila taken during the 20th century (category 3). Because there is some ethnographic evidence that mirila taken during the 20th century may represent coffin lengths it was decided to leave these measurements out. The total number of measurements in this analysis is therefore 328, with Rastovci contributing 256 and Kruščica-Korita 72 measurements.

The two Croatian historical populations used to approximate the stature of males and females based on femoral lengths are Sisak and Rijeka. In geographic terms both sites are relatively near to Kruščica-Korita and Rastovci. Rijeka is approximately 160 km north-west of the two analyzed sites, while Sisak is approximately 130 km north-east of them. Both sites are also temporally congruent. The osteological material from Rijeka was recovered during archaeological excavations on the Rijeka – Trg pul vele crikve site carried out from 2008 to 2009. This is a multicomponent site that, among other features, contained a late historic cemetery. A total of 115 skeletons were recovered dur-

ing the excavation. Unfortunately only 38 skeletons (17 male and 21 female) in which sex could be unambiguously assigned based on pelvic and cranial morphology had sufficiently preserved femora. Archaeological and historical sources indicate that the Rijeka cemetery was used from the 17th to the 19th centuries (Višnjić, personal communication).

The osteological material from Sisak was recovered during archaeological excavations of the Square of Ban Josip Jelačić in Sisak carried from 1997 to 2001. Excavations revealed the presence of the Late Historic town cemetery that was located adjacent to the church of the Assumption of the Holy Cross. The cemetery was in use from the 17th to the 19th century. A total of 147 graves were excavated (Lolić, 2001). Slightly less than a third (n=57 of which 33 were males, and 24 were females) contained skeletons with sufficiently preserved elements to measure the femora and accurately determine sex. The total number of skeletons available for discriminant function sexing based on adult stature was therefore 95.

Pearson's regression formulae for estimating stature from the dimensions of the femur were utilized to calculate the stature of males and females in this sample. The formula for estimating male stature is:

$$\text{male stature} = 81.306 + 1.88 \times \text{length of femur};$$

the formula for estimating female stature is:

$$\text{female stature} = 72.844 + 1.945 \times \text{length of femur}$$

As previously noted, Pearson's regression formulae were used because a recent study (Petrovečki, 2001) of modern Croatian adult stature estimation based on radiographic measurements of cadaver long bone lengths demonstrated that these formulae had the best predictive values for the modern Croatian population. Several regression formulae including those developed by Telkka (1950), Trotter and Gleser (1958), Jantz (1992) and De Mendonca (2000) were also tested, but the margin of error in all of these was greater than the one noted for Pearson's regression formulae.

Pearson's regression formulae for the femur were also used to determine the cut-off point between subadults and adults. Stature estimates for children are not usually attempted in bioarchaeology because in life their standing height is derived from both the diaphyses and epiphyses of long bones, joined by a cartilage growth plate. Our inability to assess the contribution of the cartilaginous growth plate to length and standing height (because it varies in thickness at different times of the child's development, as well as between individuals) prevents accurate estimates of stature in skeletonized remains. This having been said, some data are available that allow for the approximate thickness of the growth cartilage and epiphysis to be calculated. Maresh (1955) collected both diaphyseal and long-bone length data for male and female French Canadian White children. His data overlaps in the 10 to 12-year age groups for boys and girls revealing that femoral epiphyses account for 3.8% of bone length in boys and 4.6% of bone length in girls. Fortunately this analysis is not concerned with accurate stature determination of subadults of known age based on the dimension of their long bones. What I am looking for is a simple cut-off point that separates subadults from adults in the Rastovci and Kruščica-Korita series. In bioarchaeological studies subadults are usually denoted as individuals younger than 15 years. The reason for this is that the three elements that comprise the adult innominate: the ilium, ischium and pubis, usually fuse by 15 years allowing accurate determination of sex. However, as this analysis deals with the stature of individuals that lived during the 18th and 19th centuries (and all of our reliable published data on subadult femur lengths comes from modern populations) it is necessary to take into account factors such as secular growth, and the significantly improved nutrition of subadults living during the 20th century. Therefore, to be absolutely sure that the analysis differentiates between subadults and adults - and not between subadults along with smallish adults, and taller adults, the cut-off point between subadults and adults was calculated using the mean length of the subadult female femur aged 12 years minus one standard deviation as measured by Anderson et al. (1964).

8.2

RESULTS

The descriptive statistics for the mirila are presented in Table 8.1. As is evident from this table the mean lengths of the mirila in Kruščica-Korita (mean length = 155.24; sd = 37.03; n = 72), are considerably greater than those recorded in Rastovci (mean length = 138.35; sd = 39.96; n = 256). Analysis of variance indicates that this difference is statistically significant ($F = 10.356$, $P = 0.001$).

	Rastovci 18 th century (n=119)	Rastovci 19 th century (n=137)	Rastovci Total (n=256)	Kruščica- Korita 18 th century (n=22)	Kruščica- Korita 19 th century (n=50)	Kruščica- Korita Total (n=72)
Descriptive statistics						
Mean	135.76	140.59	138.35	166.55	150.26	155.24
Median	140.00	154.00	146.00	166.00	164.00	165.00
Std. Deviation	38.78	40.97	39.96	19.88	41.65	37.03
Range	153	156	156	68	146	146
Minimum	54	52	52	138	64	64
Maximum	207	208	208	206	210	210

Table 8.1.
Descriptive statistics for the mirila by site and category

Table 8.2 shows the descriptive statistics of adult statures for both sexes in the reference Croatian historical series. These statures were calculated from the bicondylar lengths of the left femurs using Pearson's regression formulae for the femur for males and females. The index of dimorphism is greater than 100 indicating that males in the series were, as expected, higher than females. The F-ratio indicates that the difference is significant ($P < 0.001$) while the standard deviations indicate that males exhibited more variation than females. This result indicates strong sexual dimorphism in the analyzed sample and presupposes that adult stature is useful in differentiating between the sexes.

Variable	N	<u>Males</u>		N	<u>Females</u>		Sexual dimorphism	
		Mean	Std. Dev.		Mean	Std. Dev.	Index ²	F ³
Adult stature	50	168.19	4.07	45	155.31	2.90	108.29	308.79

¹ Stature was calculated with Pearson's regression formulae for estimating stature from the dimension of the femur

² Index = male mean/female mean x 100

³ Significant at $P < 0.001$

Table 8.2. Sexual dimorphism and unifactorial statistics of adult stature¹ in the temporally congruent skeletal series from Sisak and Rijeka

Once the existence of a strong sexual dimorphism was determined, a discriminant function was generated. The unstandardized discriminant function coefficient, sectioning point, and cut-off point are presented in Table 8.3. Unstandardized discriminant function coefficients are used for calculating

Variable	Adult stature
Unstandardized coeff.	0.280
Constant	-45.428
Sectioning point	-0.095
Cut-off point	males > 162.75 > females

Table 8.3. The unstandardized discriminant function coefficient, constant, sectioning point, and cut-off point calculated by the discriminant function analysis of stature in the Rijeka and Sisak skeletal series

discriminant function scores from the raw data. A discriminant score is obtained by multiplying the variable (adult stature) with the unstandardized coefficient and then adding the constant. If the score is greater than the sectioning point the individual is considered male, while a lower score indicates a female. An alternative, and simpler, approach in discriminant functions where only one variable is used is to compare the dimension of the analyzed specimen to a cut-off point. The cut-off point is in this case the simple average of the means for each sex or in this case 162.75 cm. A value higher than this indicates a male, a lower value indicates a female.

Reclassification of the cases used to develop the function shows that the overall accuracy for both sexes is a very high 97.9% (Table 8.4). A slightly lower accuracy was achieved for males (96.0% or 48/50) while all 45 females in the series were accurately sexed based on their stature as approximated with Pearson's regression formula.

Variable	Males			Females		
	N	%	N	%	N	Average
Adult stature	95	96.0	48/50	100.0	45/45	97.9%

Table 8.4. Sexing accuracy for the discriminant function

As the cut-off point between male and female stature in the temporally congruent skeletal series from Croatia is 162.75 cm, all mirila equal to, or longer, than 164.0 cm are considered to have been males. As previously noted, to differentiate between subadult and adult mirila, the mean length of the modern subadult female femur aged 12 years minus one standard deviation was used. According to the results of Anderson et al. (1964) this gives a femoral length of 38.23 cm resulting in a stature of 147.1 cm. The cut-off point between subadults and adults in the series is therefore determined at 148.0 cm.

All together this means that all mirila smaller than 148.0 cm are judged to have been subadults, mirila between 149.0 and 163.0 cm are considered to have been females, and all those higher than 164.0 cm are deemed to have been males.

Sex distribution	Rastovci 18 th century (n=119)		Rastovci 19 th century (n=137)		Rastovci Total (n=256)		Kruščica-Korita 18 th century (n=22)		Kruščica-Korita 19 th century (n=50)		Kruščica-Korita Total (n=72)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Males	32	26.9	48	35.0	80	31.2	12	54.5	25	50.0	37	51.4
Females	17	14.3	26	19.0	43	16.8	6	27.3	7	14.0	13	18.0
Subadults	70	58.8	63	46.0	133	52.0	4	18.2	18	36.0	22	30.6
Total	119	100.0	137	100.0	256	100.0	22	100.0	50	100.0	72	100.0

Table 8.5. The sex distributions in the Rastovci and Kruščica-Korita series

Applying these criteria to the Rastovci and Kruščica-Korita mirila produces the following sex distributions (Table 8.5). Slightly more than half (52.0%) of the Rastovci series were subadults while males in the sample (80/256 or 31.2%) outnumber females (43/256 or 16.8%) by a ratio of 1.86 : 1.00. In the Kruščica-Korita series males (37/72 or 51.4%) are most frequent, followed by subadults (22/72 or 30.6%), and females (13/72 or 18.0%). The male to female ratio in this series is 2.85 : 1.00.

An additional point of interest concerns the distribution of subadult mirila values. As previously mentioned, subadults comprise a large proportion of both the Kruščica-Korita (22/72 or 30.6%) and Rastovci (133/256 or 52.0%) series. On the assumption that the mirila represent the lengths of

	Rastovci 18 th century (n=49)	Rastovci 19 th century (n=74)	Rastovci Total (n=123)	Kruščica- Korita 18 th century (n=18)	Kruščica- Korita 19 th century (n=32)	Kruščica- Korita Total (n=50)
Male						
N	32	48	80	12	25	37
Mean	182.03	181.02	181.42	180.66	184.12	183.00
Median	180.00	180.00	180.00	175.00	182.00	179.00
Std. Dev.	12.90	11.83	12.20	15.79	13.83	14.37
Range	43.00	44.00	44.00	41.00	45.00	45.00
Minimum	164.00	164.00	164.00	165.00	165.00	165.00
Maximum	207.00	208.00	208.00	206.00	210.00	210.00
Skewness	0.424	0.626	0.533	0.999	0.555	0.639
Female						
N	17	26	43	6	7	13
Mean	155.35	157.11	156.41	153.33	155.85	154.69
Median	155.00	157.00	157.00	153.00	155.00	155.00
Std. Dev.	4.52	4.36	4.46	2.25	5.27	4.21
Range	13.00	13.00	13.00	5.00	14.00	14.00
Minimum	150.00	150.00	150.00	151.00	149.00	149.00
Maximum	163.00	163.00	163.00	156.00	163.00	163.00
Skewness	0.202	-0.191	-0.047	0.012	0.570	1.101

Table 8.6. The descriptive statistics for male and female mirila by site and category

cadavers being taken to burial this would suggest a high subadult mortality ratio. By itself, this is not problematic. What is, however, interesting is that the majority of the subadult mirila are longer than 100.0 cm. According to modern global standards the average height of a three years old child is approximately 100.0 cm. Applying this criteria to the Rastovci and Kruščica-Korita series results in a subadult age distribution in which only 6/22 or 27.3% of subadults in Kruščica-Korita, and 55/133 or 41.3% of subadults in Rastovci died before reaching three years of age.

The descriptive statistics for male and female mirila in Rastovci and Kruščica-Korita are presented in Table 8.6. As is evident from this table male mirila values are consistently, in all subcategories, at the level of complete Rastovci and Kruščica-Korita samples, as well as the level of the complete analyzed sample - higher than female values. Of interest is the fact that the, considerably smaller, Kruščica-Korita series (n= 50) exhibits evidence of secular growth – average male mirila values increase from the 18th to the 19th century by 3.45 cm (from 180.67 cm to 184.12 cm), and average female mirila values increase by 2.53cm (from 153.33 cm to 155.86 cm), while the larger Rastovci series (n= 123) exhibits a considerably smaller increase of 1.76 cm in average female mirila values (from 155.35 cm in the 18th century to 157.11 cm in the 19th century), while average male mirila values decrease by 1.01 cm (from 182.03 in the 18th century to 181.02 in the 19th century).

Kolmogorov-Smirnov tests of normality (Table 8.7) indicate that in the total Kruščica-Korita series neither male nor female mirila values have a normal distribution (Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.147; P = 0.041 for males, and Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.240; P = 0.039 for females). In the total Rastovci series male mirila values, once again, do not exhibit a normal distribution (Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.130; P = 0.002), while female values do (Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.120; P = 0.127). The same trend is noted at the level of the compete analyzed series - female mirila values exhibit a normal distribution (Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.104; P = 0.200), while male do not (Kolmogorov-Smirnov statistic = 0.107; P = 0.002).

Kolmogorov-Smirnov			
	Statistic	df	Significance
Kruščica-Korita			
Male	0.147	37	0.041
Female	0.240	13	0.039
Rastovci			
Male	0.130	80	0.002
Female	0.120	43	0.127
Total mirila sample			
Male	0.107	117	0.002
Female	0.104	56	0.200

Table 8.7. Kolmogorov-Smirnov tests of normality for Kruščica-Korita, Rastovci, and the total mirila sample

DISCUSSION

8.3

Our perception of our own or another individual's stature is influenced by numerous factors. Bias in self-reporting of stature has previously been documented (Willey and Falsetti, 1991), as have problems in the perception of stature by others. For instance, Komar (2003) reported that less than a third (29.4%) of the positively identified individuals recovered from mass graves in the Srebrenica region in Bosnia and Herzegovina had a height that fell within the estimated ranges provided by close relatives. Similarly, the identification team commissioned by the Croatian Government to identify victims recovered from individual and mass graves related to the 1991 War in Croatia used a large margin of error (10 cm) for stature estimates of missing individuals provided by close relatives (Šlaus et al., 2007).

Analyses described in the preceding part of the paper were undertaken to determine whether mirila values correspond to the lengths of human cadavers that were being transported to burial. At first glance that is a reasonable assumption. The mirila are clustered around a road in a manner reminiscent of a cemetery. Some mirila are grouped together and appear to represent family units. Additionally, the morphology of some of the mirila is uncannily similar to that of an osteometric board – an instrument used to measure the lengths of long bones in anthropological studies.

The results of the analyses carried out in this investigation, however, strongly suggest that mirila *do not* correspond to cadaver lengths. This assertion is based on the following five arguments.

The first concerns the demographic profiles of the Rastovci and Kruščica-Korita series determined through the cut-off points calculated by discriminant function analysis of male and female stature in the temporally congruent historical populations of Rijeka and Sisak. An exceptional feature of both the Rastovci and Kruščica-Korita series is their markedly uneven male to female ratio. In the Rastovci series this ratio is 1.86 : 1.00, and in the Kruščica-Korita series it is an even larger 2.85 : 1.00. The total male to female ratio, therefore, in both series is 2.10 : 1.00.

In Croatian archaeological and historical cemetery series the male to female ratio is usually close to 1.00 : 1.00. For instance, the male to female ratio in Rijeka is 1.31 : 1.00, while in the Sisak series it is 1.16 : 1.00. Comparisons with other, larger composite series from Croatia support this trend. The male to female ratio in a large ($n= 201$) historic period series from continental Croatia is 1.04 : 1.00 (Šlaus, 2002), in an equally large ($n= 175$) Late medieval series from continental Croatia the ratio is 0.97 : 1.00 (Šlaus, 2002), and in an even larger ($n= 331$) Early medieval series from Croatia's eastern Adriatic coast the ratio is 1.04 : 1.00 (Šlaus 2006). The absence of females in the Rastovci series – where they account for only 16.8% of the total sample, and in the Kruščica-Korita series - where they account for just 18.0% of the total sample is, therefore both exceptional and baffling.

A second important demographic inconsistency concerns the age distribution of subadults in the two series. As previously noted, subadults comprise a large fraction of both series: in Kruščica-Korita they account for 30.6% of the total sample, while in Rastovci they represent more than half

(52.0%) of the total sample. By today's standards such frequencies of subadult mortality appear staggeringly high. However, and unfortunately, if anything these values probably underestimate the real mortality of subadults in pre-industrial populations. These populations had a limited knowledge of the dangers that lurk in the microscopic world of microbes, bacteria and viruses, and even more importantly had limited access to adequate nutrition and no access to antibiotics. Consequently subadult mortality, particularly during the first three years of life, was extremely high. In some archaeological and historical series children younger than one year account for up to a third of the total sample (Coale and Demeny, 1966; Ledermann, 1969; Acsadi and Nemeskeri, 1970). This is the problem with the Rastovci and Kruščica-Korita series. While general subadult mortality in these series appears to have been high, the mortality of children younger than three years of age is unexplainably low. Employing a fairly conservative criterion that confines subadults younger than three years of age to a stature less than 100.0 cm results in a subadult age distribution in which only 39.3% of the subadult sample or 18.6% of the complete sample died before reaching three years of age. This suggests a highly unlikely scenario in which mortality rates from four to twelve years were higher than those during the first three years.

Infant mortality figures for many past populations are uncertain, but it is estimated (Orme, 2001) that in sixteenth-century England around 27% of children died before the age of one year. Lewis (2007) summarized child mortality patterns derived from archaeological skeletal collections in the published literature. Despite the almost ubiquitous under-representation of infants (individuals aged between birth and the first year) in archaeologically derived skeletal series in the 42 samples (containing 9658 individuals) included in this review, the percentage of subadults who died between birth and the first year was 29.5%, while the percentage of subadults who died between one and four years was 27.5% thus giving a total child mortality rate of 57.0% for the period between birth to four years of age. The considerably lower (39.3%) mortality rate of subadults aged between birth to three years in the Kruščica-Korita, and Rastovci series is, therefore, hard to explain.

Three inconsistencies are also noted when the actual mirila values are analyzed. The first concerns the absence of secular growth in males from the Rastovci series coupled with the simultaneous presence of secular growth in both males and females from Kruščica-Korita, and females from Rastovci.

Secular changes in growth and maturation have been well documented in various world populations, with secular increase especially noticeable in the developed countries. For instance, Ohyama et al. (1987) analyzed secular growth in a sample of 738 students from Kyushu in Japan from 1961 to 1981 and noted an increase in means of standing height, leg length, and ratio of leg length to standing height. Loesch et al. (2000) compared data on stature and body weight obtained during 1992-1993 from 1804 Melbourne school students aged 5 to 17 years, with historical data collected from white Australians during the last 100 years and noted a secular increase in adult stature with the rate of increase varying between 0.4 and 2.1 cm/decade in males, and 0.01 and 1.6 cm/decade in females. In contrast to these results, Pretty et al. (1998) analyzed the adult stature of Aboriginal South Australians from prehistoric to recent times and noted no significant increase in height in either sex.

No systematic analyses of secular changes in Croats have, so far, been undertaken but some tentative approximations can be made. The oldest available data on adult Croat stature is available from the first Croatian manual for forensic medicine published in 1889 by dr. Niko Selak. Among other data Selak (1889) gives the mean cadaver lengths of adult males (168.5 cm, range from 157.0 – 180.0 cm), and females (156.5 cm, range from 153.0 – 166.0 cm) without, unfortunately, giving the number of cadavers these values were calculated from or their provenance. As a matter of interest, the values themselves are (taking into account secular growth as these values were collected presumably during the end of the 19th century) very similar to the cut-off points calculated from the Rijeka and Sisak series to differentiate between male and female mirila (female range from 149.0 – 163.0 cm, male range 164.0 cm and higher).

Data on modern Croat stature is supplied by Petrovečki (2001) and Mustajbegović (1992). Petrovečki (2001) analyzed 41 modern cadavers and calculated that the mean cadaver length of males in Croatia is 173.6 cm, and that of females is 162.4 cm. Based on the analysis of the stature of

4844 individuals living in rural and urban communities in Croatia Mustajbegović (1992) calculated the mean height of urban males at 174.0 cm, rural males at 173.3 cm, urban females at 161.9 cm, and rural females at 161.5 cm.

Comparing these data to Selak's suggests a secular increase in stature of 0.54 cm/decade in females, and 0.46 cm/decade in males. As these data indicate a noticeable secular increase in stature for both males and females, and the same trend is noted in males and females from Kruščica-Korita, along with females from Rastovci, it is unclear why Rastovci males exhibit a decrease in height of 1.01 cm during the same time period.

A further inconsistency related to the mirila values concerns their distribution. A normal or "Gaussian" distribution is a continuous probability distribution that describes data that cluster around the mean. The graph of the associated probability density function is bell-shaped, with a peak at the mean, and is known as the Gaussian function or bell curve. Human stature, particularly if the sample is large enough, usually exhibits a normal distribution. A point in fact is that "Wikipedia" the free internet encyclopedia, currently uses adult stature of males in the USA to demonstrate what a normal distribution is.

Summary statistics of the Rastovci and Kruščica-Korita mirila data that include measures of central tendency such as the mean and median, measures of dispersion such as the standard deviation, and measures of distribution such as skewness and kurtosis, as well as Kolmogorov-Smirnov tests of normality, show that in the total Kruščica-Korita series neither male ($n = 37$) nor female ($n = 13$) mirila values have a normal distribution. This can perhaps be explained by the fact that these are, by far, the smallest of the analyzed samples. In the Rastovci series female mirila ($n = 43$) have a normal distribution, while male ($n = 80$) do not. This is harder to explain as is the fact that at the level of the total mirila sample from both sites female values ($n = 56$) once again exhibit a normal distribution, while male ($n = 117$) do not. These results are, therefore, consistent with the theory that factors other than human stature were being incorporated into mirila values.

Finally, comparing mirila values with the calculated statures of males and females from other temporally congruent populations, as well as with the stature of modern Croats strongly suggests that mirila are not an accurate representation of the stature of the past inhabitants of Rastovci and Kruščica-Korita.

The mean value of male mirila in the total Kruščica-Korita and Rastovci series is 181.9 cm (s.d. = 12.9 cm), the mean value of female mirila is 156.0 cm (s.d. = 4.4 cm). By itself, this is a fascinating fact that suggests that the average difference in height between a man and a woman in these communities was 25.9 cm. To put this into context, the average difference between modern Croat males and females is 12.1 cm, while the difference between mean male and female stature in the Rijeka and Sisak historical series was 12.9 cm.

The mean male stature in the temporally congruent historical series from Rijeka and Sisak is 168.2 cm (s.d. = 4.1 cm), while the mean female stature is 155.3 cm (s.d. = 2.9 cm). This suggests that males in Rastovci and Kruščica-Korita were, on average, 13.7 cm taller than those in Rijeka and Sisak. A Kruskal-Wallis test indicates this difference is significant ($\chi^2 = 48.20$, df = 1, P < 0.001). At the same time, the difference between female statures is almost negligible. Females in Rastovci and Kruščica-Korita were, on average, just 0.7 cm taller than those in Rijeka and Sisak and a Kruskal-Wallis test indicates this difference is, as expected, not significant ($\chi^2 = 0.48$, df = 1, P = 0.49).

Comparing mirila values with the stature of modern Croats is also illuminating. The average male stature in Croatia today is 174.0 cm while the average female stature is 161.9 cm. This means that males in Rastovci and Kruščica-Korita were on average 7.9 cm taller than modern Croats, while females were 5.9 cm shorter. These values are simply not realistic.

To summarize, the preponderance of the collected evidence suggests that mirila represent actual cadaver dimensions of the 18th and 19th century inhabitants of Rastovci and Kruščica-Korita only if these people: a) lived in communities in which males outnumbered females by a margin of more than 2 : 1, b) if subadult mortality rates in these communities were different from all other published archaeological and historical series with relatively low mortality rates from birth to the third year, and high mortality rates during the period between the fourth and twelfth year, c) if males in

Rastovci exhibit not only an absence of the secular growth noted both in the females who lived with them, and in males and female from Kruščica-Korita but, in fact, decreased in height from the 18th to the 19th century, d) if males from Rastovci and Kruščica-Korita did not have a normal distribution of height while females did, and additionally were on average almost 26 cm taller than the women in their communities, and e) if males in the 18th and 19th century Rastovci and Kruščica-Korita communities were significantly taller than their contemporaries in Rijeka and Sisak, and modern Croats.

If any of these assumptions are not true - and I can think of no valid reason why they should be - than mirila measured something other than simple cadaver lengths.

LETNICE NA NAPISNIH KAMNIH

9.1

Za časovno opredelitev miril nam je na voljo več izhodišč. Prvo, najpreprostješ in razmeroma najbolj zanesljivo so letnice na napisnih kamnih (o pasteh datiranja sorodnih nagrobnikov: Podpečan 2006, 46–48). V nadaljevanju ne upoštevamo možnosti, da mirilo morda ni bilo postavljeno v istem letu, ko so *mirili* pokojnika. Predpostavljamo, da so takšna morebitna časovna odstopanja od letnice napisa preredka in premajhna, da bi pomembno vplivala na rezultate analize.

Če je bil napisni kamen pozneje uporabljen kot spolia (MK63), potem imamo vsaj datum *post quem*. Po obliki napisa lahko datiramo tudi edine tri napise, ki nimajo vklesane letnice. MK55 (T. 2: 1) in MK004 (T. 2: 2) kažeta značilno zasnovano napisov najstarejših miril (T. 1: 1, 2, 4; T. 3: 2 – slednji brez vodoravne črte), kjer je med začetnicama imena in priimka križ, pod tem je vodoravna črta, pod njo pa letnica. Namesto slednje imata omenjena napisa kratico BP (= Bog pomilova). Datacija v obdobje od 1818 do 1840 je zato zelo verjetna. Napis MK006 (T. 3: 3) je po zasnovi zelo podoben bližnjemu napisu MK002 (T. 1: 3) iz leta 1813, ki ima nad vodoravno črto ime, pod njo pa letnico smrti ter križ v kratici BP. MK006 nima vodoravne črte in letnice, križ pa je trizob. Ker pa leži v paru z malo krajšim mirilom MK007 (T. 3: 1) iz leta 1852, je zelo verjetno, da gre za moža in ženo. Datacija MK006 v čas med 1813 in 1852 je zato najverjetnejša.

Za datacijo najstarejših miril je pomembno, ali smo pravilno razpoznali letnico na mirilu MK56 (glej pogl. 10.4).

STRATIGRAFSKI ODNOSSI MED MIRILI

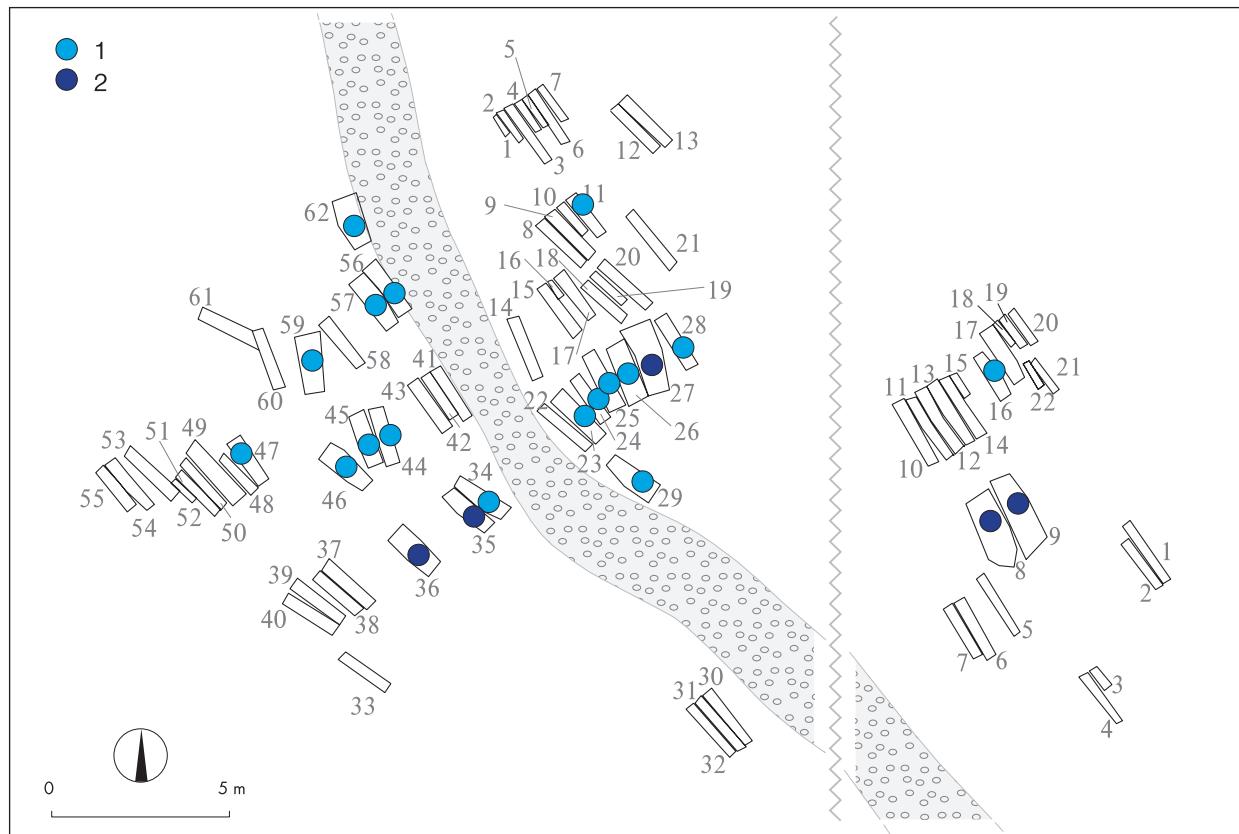
9.2

Drugo izhodišče so stratigrafski odnosi med mirili. Ta se pogosto naslanjajo eno na drugo in zato ni težko ugotoviti, katero je starejše in katero mlajše. Ker je bilo večino letnic na napisnih kamnih mogoče prebrati šele s pomočjo kabinetne analize dnevne in nočne fotodokumentacije, je šlo za postopek, ki je potekal neodvisno od terenskega ugotavljanja stratigrafskih odnosov. Zato je toliko pomembnejše, da letnice na mirilih v vseh primerih, v katerih obstajata hkrati obe vrsti časovnih podatkov (letnica in stratigrafski odnos), potrjujejo stratigrafske odnose, kakršne smo opazili.

SPREMEMBE V GRADNJI MIRIL

9.3

S časom se je gradnja miril spremojala. Spreminjalo pa se je tudi verovanje (glej pogl. 10.6). Za oboje velja, da ni verjetno, da bi prišlo do sprememb v vseh krajih z mirilišči hkrati in na enak način. Še posebej pri spremembah verovanja je slutiti, da so bile razlike že med posameznimi družinami, verjetno celo med posameznimi člani družine. Zato bi bilo nevarno poenostavljeni prenašati posplošena opažanja pojavov, ki smo jih zasledili na mirilih Kruščice in Korit, na druga mirilišča. Vsako je treba najprej analizirati povsem neodvisno, da najdemo notranjo logiko razvoja, in šele nato lahko naredimo primerjave.

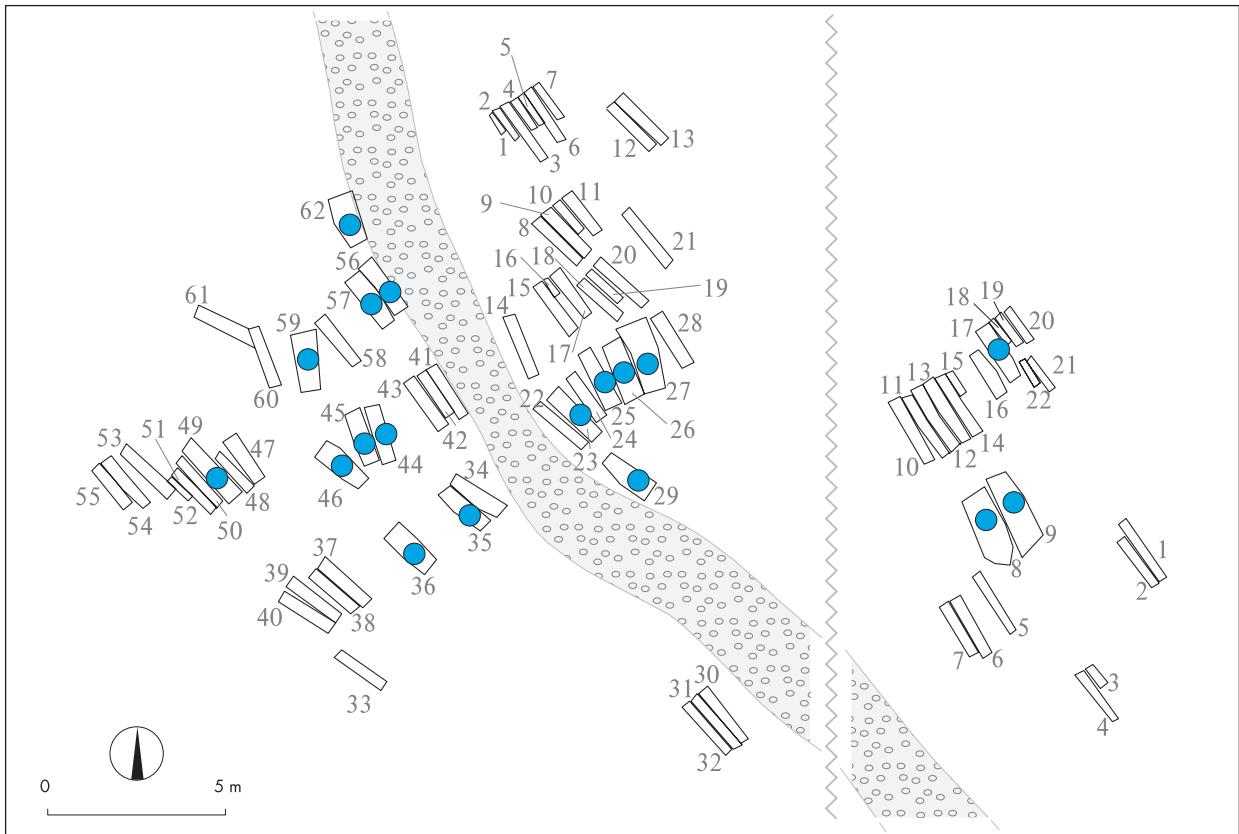

Sl. 9.1: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. 1 – kamni postelje v do dveh vrstah; 2 – kamni postelje v do treh in več vrstah.

Fig. 9.1: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. 1 – bed-stones, up to two rows; 2 – bed-stones, up to three and more rows.

Zdi se, da so bile vsaj nekatere spremembe v gradbeni zasnovi miril Kruščice in Korit hitre in razmeroma sočasne in jih lahko zato prav tako uporabimo pri časovnem opredeljevanju. Kot starejša se kažejo mirila, ki imajo postelje iz dveh ali še več vrst vzporedno položenih kamnov (sl. 9.1). Zavzemajo srednji del obeh mirilišč. Edino mirilo take gradnje, ki ima napisni kamen, je MK56 z letnico 1717. Vsi drugi napisni kamni so z letnicami od 1812 dalje, kamni postelje pa so samo v eni vrsti. So tedaj popolnoma opustili gradnjo postelj miril s kamni v več vrstah? To je mogoče, ni pa nujno, kajti spremembe so najpogosteje postopne. Poleg tega bi si lahko predstavljali, da je bil pri mirilih z napisi, ki že s svojim obstojem dokazujejo svojce, ki se želijo izkazati, prej uporabljen novi način gradnje, medtem ko so si manj premožni svojci lahko privoščili samo manj prestižno gradnjo. Ker pa je med posteljami iz ene vrste naravnih kamnov in posteljami iz dveh vrst naravnih kamnov razlika samo v številu nabranih kamnov, razlog za eno ali drugo vrsto gradnje zagotovo ni bil premoženjski. Vsekakor vrsta miril MK49–MK52 nakazuje, da so postelje z eno vrsto kamnov nastajale že pred letom 1812 (glej spodaj pogl. 9.5: MK47–MK54).

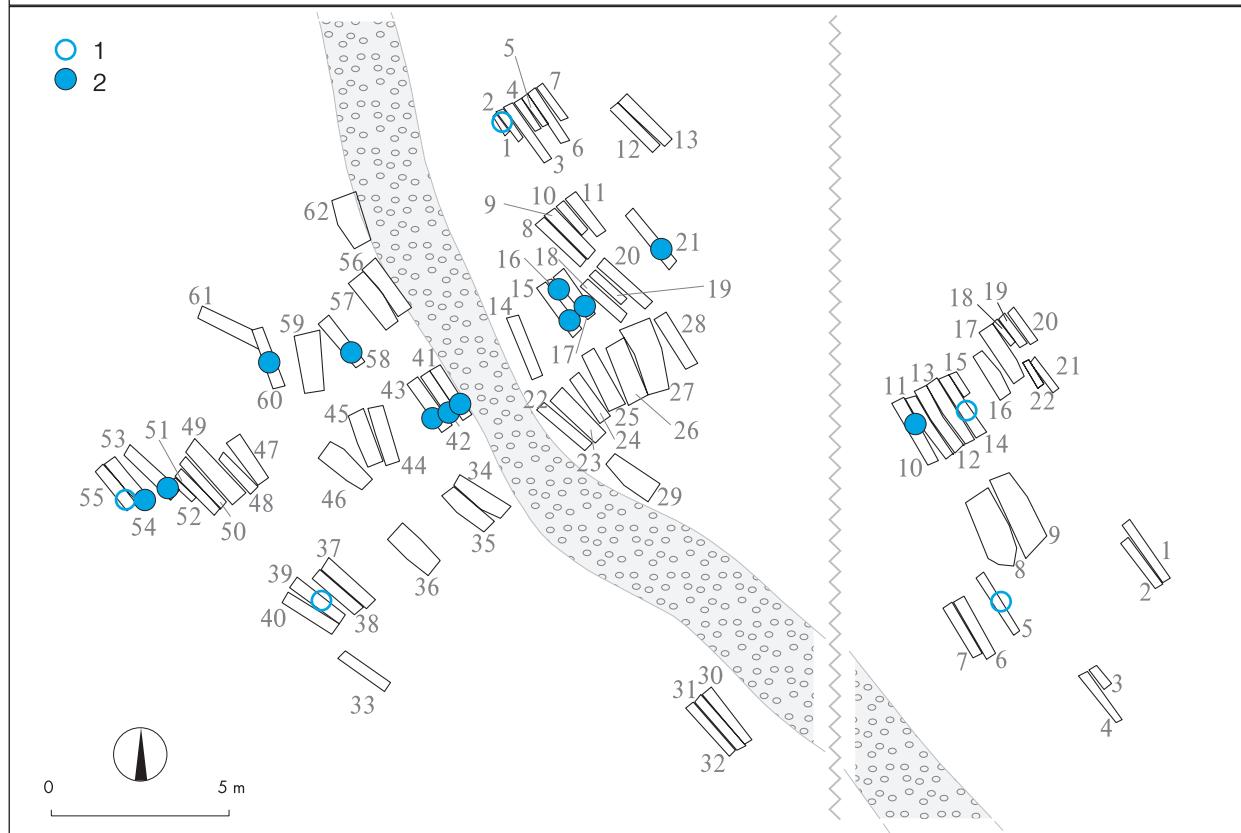
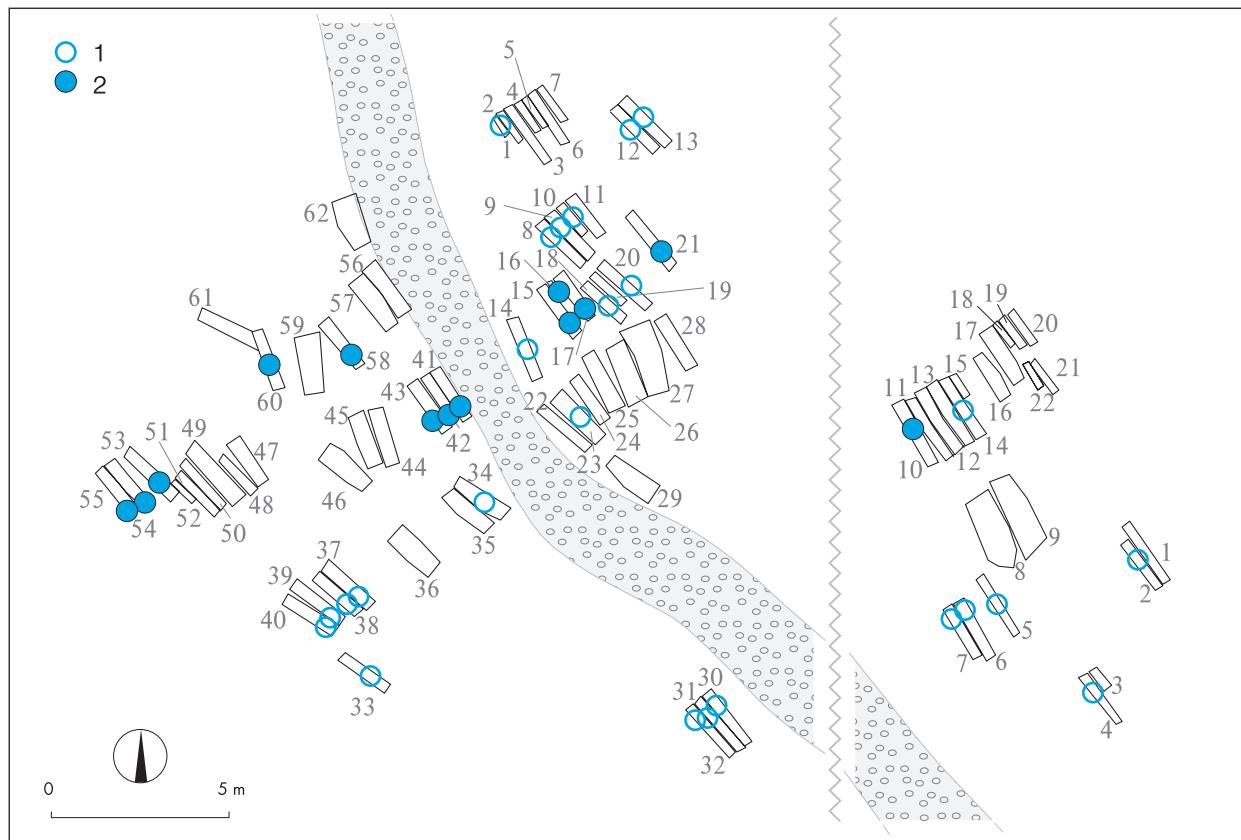
Da gre za modno spremembo, dokazujeta mirili MK49 in MKO17. Več vrst kamnov seveda pomeni širšo postelje mirila. Vse postelje miril, ki so širša od 40 cm (sl. 9.2), so sestavljena iz več vrst kamnov. Edini izjemi sta mirili MK49 in MKO17. Njuni postelji sta iz ene vrste kamnov, vendar so ti tako široki, da posnemajo širino postelje iz dveh vrst kamnov. To je značilen pojav, ko ljudje ob uvedbi novosti vendarle še skušajo obdržati stik s tradicijo. Podobno se je zgodilo, ko so postelje mirila

Sl. 9.2: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Kamnite postelje, ki so širše od 40 cm.
Fig. 9.2: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Stone-beds wider than 40 cm.

MK21 iz leta 1971 prekrili z betonom in vanjo vrisali prečne črte (sl. 11.20), da bi še vedno spominjal na vrsto kamnitih plošč. Mirilo MK49 ima napis, ki ga datira v leto 1812. Obe mirili ležita zunaj območja miril s posteljami iz več vrst kamnov, na njegovem obrobju. To kaže, da imata mirilišči tudi topografsko kronologijo, da sta se s časom širili in da je bil prehod od enega načina gradnje postelj k drugemu razmeroma hiter ter se je dogajal okoli leta 1812. Ali je bilo to v kakršni koli povezavi s spremembou gospodarskih in družbenih razmer v Ilirskih provincah, je trenutno zgolj vprašanje za posebno raziskavo.

Za mlajši pojav pri gradnji miril lahko štejemo klesanje površine posameznih kamnov. Vendar klesanih kamnov pri posteljah iz več kot ene vrste kamnov ni. Edini izjemi bi lahko bili mirili MK23 in MK34. Vsaj za prvo pa je vprašljivo, ali ga sploh lahko pristejemo v to skupino, saj nima obdelanega lica kamnov, ampak so samo kamnu pri nogah dali vpadijivo trikotno obliko (sl. 11.23). Tako se zdi, da so kamne klesali šele od okoli 1812 dalje. To tehniko obdelave so uporabljali predvsem za kamne pri glavi in nogah (sl. 9.3), veliko redkeje pa pri oblikovanju kamnov za posteljo (sl. 9.4). Prva postelja (MK43), ki je v celoti narejena samo iz klesanih kvadrov, je nastala šele l. 1885. Taka tehnika gradnje miril pa je prevladala šele po prvi svetovni vojni.

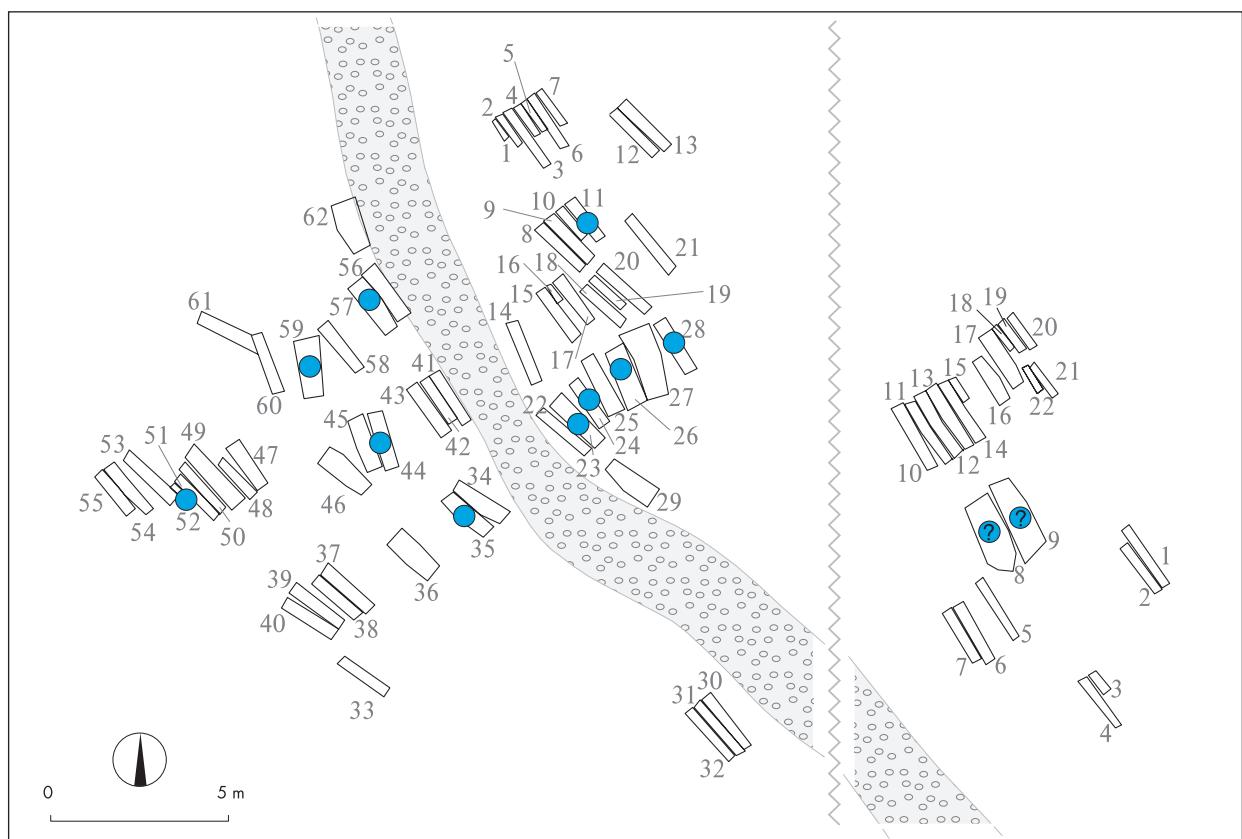
Sl. 9.3: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. 1 - delno obklesan kamen pri glavi ali nogah; 2 - obklesan kamen pri glavi ali nogah.

Fig. 9.3: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. 1 – partially carved stone at the head or at the feet; 2 – entirely carved stone at the head or at the feet.

UPORABA ZNAKOV

9.4

Med spremembe verovanja bi morda lahko šteli uporabo križa in drugih znakov. V Kruševu nad Obrovcem se je ohranilo *izročilo*, da so križ vklesali v kamen pri nogah, da ga je pokojnik lahko gledal. Dandanes je na pokopališčih navada, da je križ pri glavi. Pričakovali bi torej, da je do premika križa od nog h glavi prišlo tudi pri mirilih Kruščice in KoriT. In v resnici je, obenem pa smo opazili še nekaj posebnosti. Ob tem možnosti, da smo zaradi slabe ohranjenosti kakšen križ na terenu spregledali, sicer ne moremo zanikati, je pa zanesljivo tako majhna, da nima vpliva na celotno podobo. Našli pa smo mirila, ki sploh nimajo nobenih znakov. Ležijo in osrednjem delu obeh mirilišč (sl. 9.5), zato

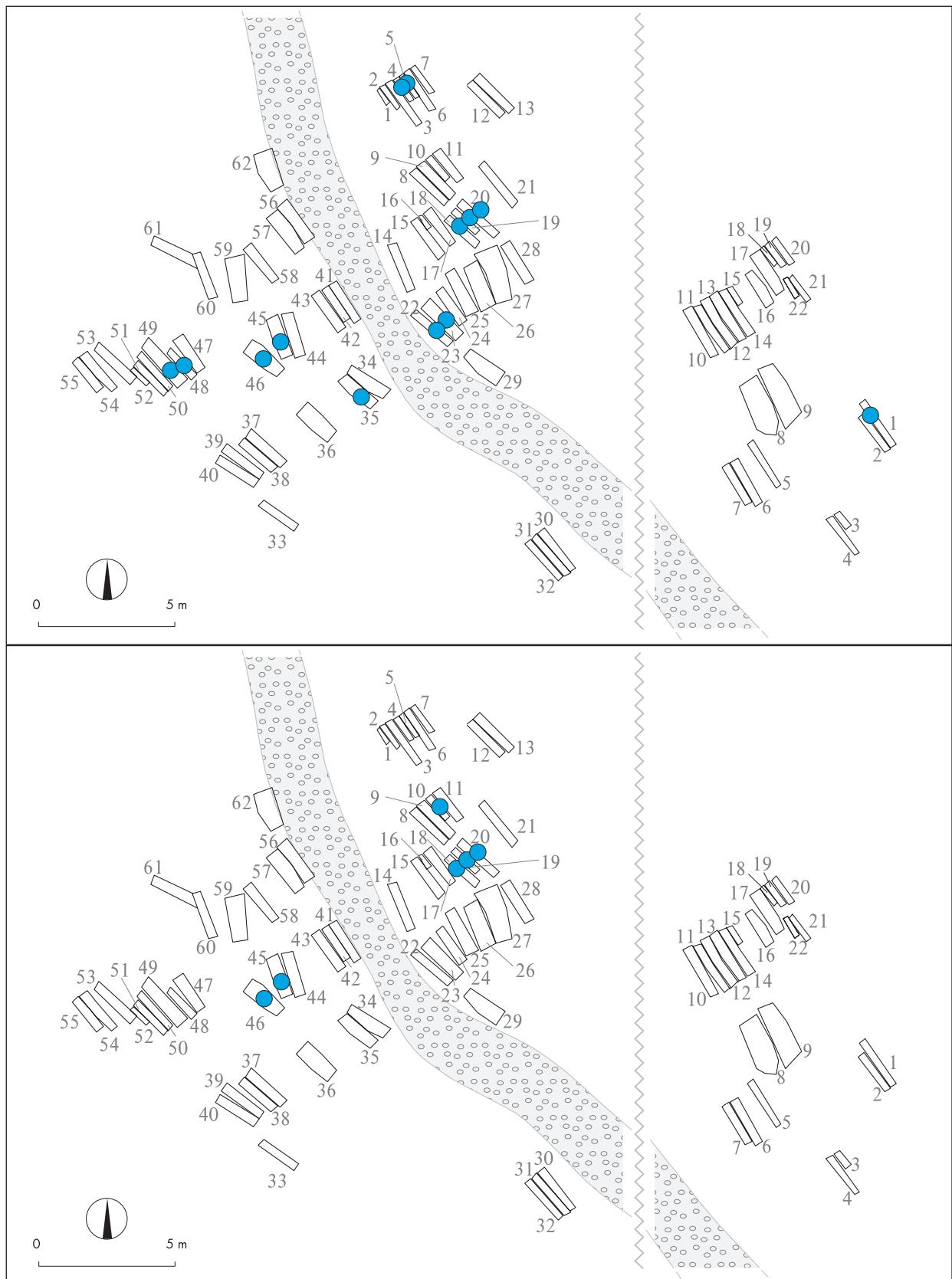
Sl. 9.5: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Brez vklesanih znakov.

Fig. 9.5: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Without any engraved signs.

Sl. 9.4: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. 1 - delno obklesane plošče postelje, 2 - v celoti obklesane plošče postelje.

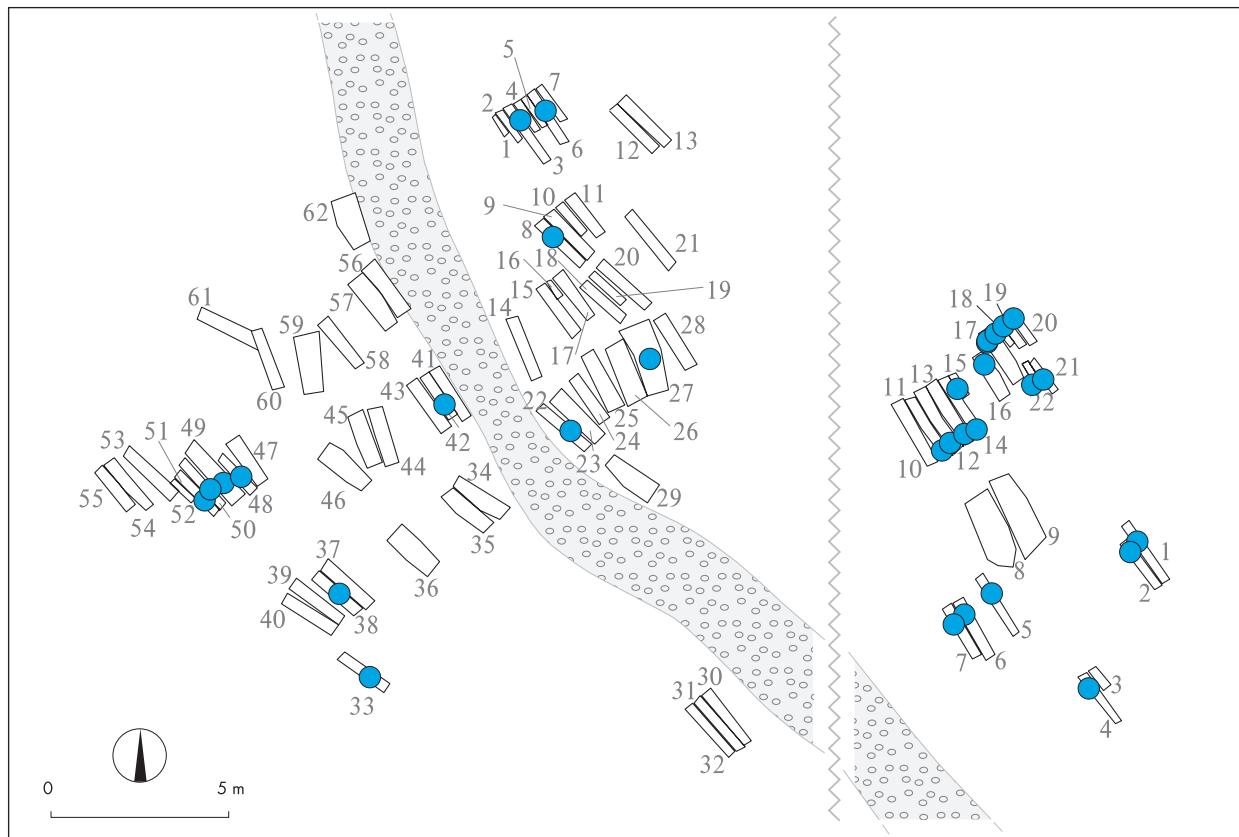
Fig. 9.4: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. 1 – partially carved bed plates; 2 – entirely carved bed plates.

Sl. 9.6: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Kamen pri nogah je višji od kamna pri glavi.

Fig. 9.6: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The stone at the feet is higher than the stone at the head.

Sl. 9.8: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Znak pri glavi in nogah.

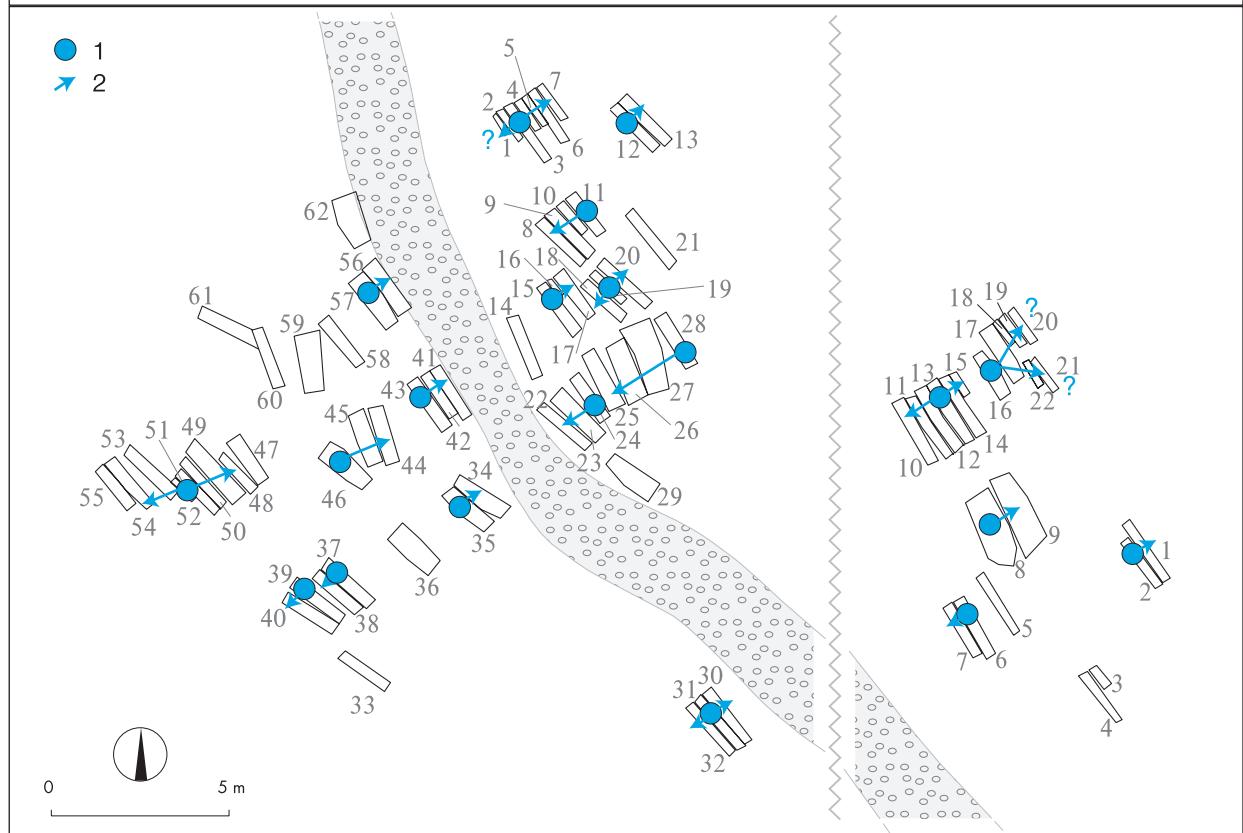
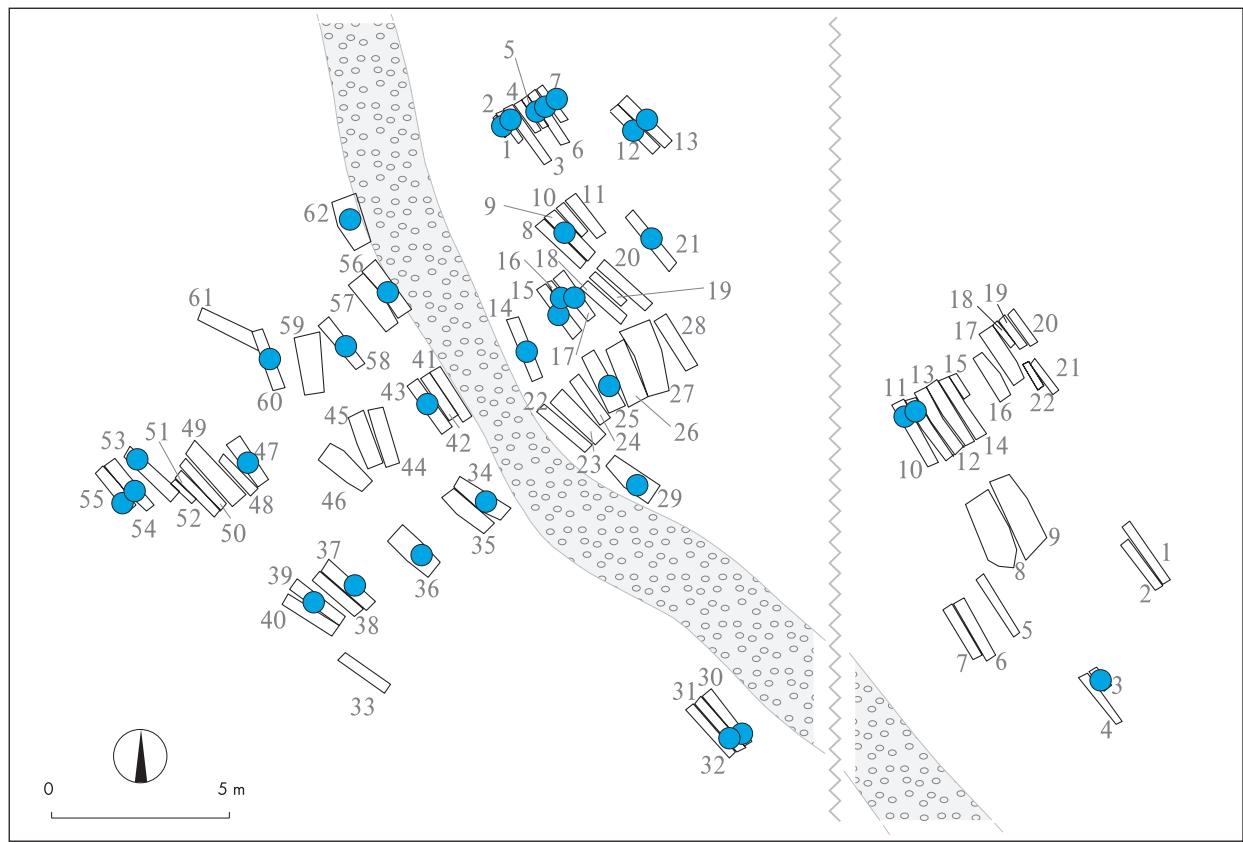
Fig. 9.8: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The sign at the head and feet.

je smiselna razlaga, da gre večinoma za najstarejša mirila. Če gre za mlajša mirila, pa to vendarle kaže ljudi, ki jim križ ni bil pomemben. Na to skupino miril se deloma navezujejo mirila, pri katerih je kamen pri nogah višji od kamna pri glavi (sl. 9.6), kar bi nakazovalo pomen pogleda proti nogam. To dokazujejo mirila, ki imajo znak samo pri nogah (sl. 9.7), skoraj vedno na višjem kamnu. Naslednja skupina so mirila, ki imajo znak tako pri nogah kot tudi pri glavi (sl. 9.8), v zadnji skupini miril pa je znak samo pri glavi (sl. 9.9). Zanimivo pri mirilih te skupine je, da so razporejena enakomerno po mirilišču in na njih so napisni kamni celotnega obdobja. Oboje kaže, da je bila navada postavitev znaka samo pri glavi v veljni ves čas trajanja mirilišča, torej časovno vzporedno z drugimi razmerji do križa. Verovanjsko spremembo kot kazalnika časa je zato mogoče v kronološki analizi uporabiti samo zelo previdno v kombinaciji z drugimi kazalniki.

Sl. 9.7: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Znak samo pri nogah.

Fig. 9.7: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The sign only at the feet.

Sl. 9.9: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Znak samo pri glavi.
Fig. 9.9: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The sign only at the head.

9.5

POLAGANJE V SKUPINE, V VRSTE, ČAS V MIKROPROSTORU

Po *pričevanju domačinov* je imela vsaka rodbina (*rod*, tudi poimenovanje *pleme*) svoj posebni prostor za mirila, tudi na miriliščih, ki so bila skupna za več rodbin iz več naselij. Znotraj rodbinskega prostora pa ni bilo posebne razmejitve na najožje družine (informacija: Mirjana Trošelj). Da gre pri skupinah miril za skupine rodbinskih članov, kažejo tudi podobna tehnika gradnje in napisni kamni. Vendar ob tem domačini opozarjajo, da ni nujno, da sosednja mirila pripadajo najožnjim sorodnikom. Pomembno načelo je vendarle tudi zaporedje smerti v rodbini. Kajti pri mirilih "ne more raštrkano, ide se redom" (ne gre raztreseno, ampak po vrsti).

Pokojnika *mirijo* tako, da ga postavijo ob starejše mirilo. Na ta način nastane krajša ali daljša vrsta miril, ki gre lahko v eni smeri od najstarejšega k najmlajšemu. Druga možnost je od najstarejšega mirila v sredini v dveh smereh proti koncem. Smeri je mogoče določiti s pomočjo zgoraj opisanih kazalnikov: letnic na kamnih, stratigrafskih odnosov, sprememb v gradnji miril, z mestom uporabe znakov. Vse to nam da prostorsko-časovno zaporedje miril posamezne vrste (sl. 9.10). Z istimi kazalniki nato lahko časovno primerjamo vrste miril med seboj (glej spodaj).

MK01–MK07 (sl. 9.11)

Zaporedje miril te vrste kažejo stratigrafski odnosi. Izhodiščno mirilo je bilo MK03, ki ima križ pri glavi in nogah. Od tega so se mirila nadaljevala proti MK07 in verjetno tudi v drugi smeri proti MK01 in MK02. Vrsto lahko približno datiramo samo po gradnji miril. Postelje so iz ene vrste plošč, kar kaže na čas po l. 1812. Vendar ni klesanih lic kamnov (izjema je MK01), kar bi verjetno kazalo

na čas pred l. 1920. Vsi datirani napisni kamni po l. 1919 so v celoti obklesani, starejši pa so večinoma obklesani vsaj deloma. Seveda moramo upoštevati tudi morebitne premoženjske razlike med ljudmi. Kot *pripovedujejo domačini*, so nekateri zmogli plačati kamnoseka, drugi ne in so morali mirilo postaviti sami. Po pripovedi iz Dobrosela nad Starigradom, ki se nanaša na čas po prvi svetovni vojni, je mogoče sklepati, da tam druge možnosti kot najeti kamnoseka ni bilo, zaradi česar ni dobil vsakdo mirila. Če je bilo tako tudi s kruščičkim miriliščem, kar sicer ni nujno, je pa možno, potem je verjetnost datacije najmlaših miril MK01 in MK07 v čas po l. 1919 majhna.

Sl. 9.11: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK01–MK07.
Fig. 9.11: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK01–MK07.

Sl. 9.10: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Zaporedja v posameznih vrstah. 1 – začetno mirilo v vrsti; 2 – smer gradnje vrste.

Fig. 9.10: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Successions in the rows. 1 – the starting mirilo in the row; 2 – the direction in which the row was constructed.

Sl. 9.12: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK08–MK11.

Fig. 9.12: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK08–MK11.

MK08–MK11 (sl. 9.12)

Zaporedje miril te vrste kažejo letnice na kamnih, način gradnje in križi. Najstarejše je mirilo MK11, ki je brez križev, kamni niso obklesani. Postelja je iz ene vrste kamnov, kar bi kazalo na čas po l. 1812. MK10 ima že delno obklesan kamen pri nogah in na njem križ. MK09 ima letnico 1895, MK08 pa 1898.

MK12–MK13 (sl. 9.13)

Prvo mirilo je stratigrafsko starejše od drugega. Obe imata križ samo pri glavi in delno obklesane kamne ter posteljo iz ene vrste kamnov. Datacija med 1812 in 1920 je zato verjetna.

MK15–MK17 (sl. 9.14)

Letnici na kamnih in stratigrafsko zaporedje dočajo mirilo MK15 v leto 1942, mirilo MK17 pa v leto 1953. Mirilo MK16 po pripovedi očividke pripada otroku matere z mirilom MK15.

MK18–MK20 (sl. 9.15)

MK19 je stratigrafsko starejše od MK20. Vsa tri mirila imajo križ samo pri nogah. Po gradnji sta si enaki MK18 in MK20, ker imata delno obklesane kamne. MK19 jih nima, kar nakazuje, da bi to lahko bilo najstarejše mirilo skupine. Kamne postelje ima v eni vrsti, kar govori za čas po l. 1812. MK20 je stratigrafsko starejše od MK09 in je zato nastalo pred l. 1895.

Sl. 9.14: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK15–MK17.

Fig. 9.14: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK15–MK17.

Sl. 9.15: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK18–MK20.

Fig. 9.15: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK18–MK20.

Sl. 9.16: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK22–MK24.

Fig. 9.16: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK22–MK24.

MK22–MK24 (sl. 9.16)

Stratigrafsko je MK23 starejše od MK22. Dokaz za to je, da ima MK22 posteljo iz ene vrste kamnov ter znak pri glavi in nogah, MK23 pa ima posteljo iz dveh vrst kamnov, nima križa, ampak samo trikoten kamen pri nogah, kjer že oblika pomeni znamenje. Tudi MK24 ima posteljo iz dveh vrst kamnov in je brez znamenj, kar kaže, da gre za izhodiščno mirilo. MK23 in MK24 lahko datiramo pred l. 1812, MK22 pa po tem letu in pred l. 1920, ker ima le en delno obklesan kamen pri nogah.

MK25–MK28 (sl. 9.17)

Vsa mirila te vrste imajo posteljo iz več vrst kamnov, kar bi kazalo, da so nastala pred l. 1812. Najstarejše bi bilo lahko mirilo MK28, ki nima nobenih znamenj. Sosednje mirilo MK27 ima pri glavi križ in pri nogah znak trizoba. Stratigrafsko je od njega mlajše MK26, ki je sicer brez znakov, vendar je kamen pri glavi zavestno oblikovan v trikotnik. MK25, ki ima samo znak pri glavi, bi bilo lahko najmlajše mirilo vrste.

Sl. 9.17: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK25–MK28.

Fig. 9.17: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK25–MK28.

MK30–MK32 (sl. 9.18)

Mirila imajo delno obklesane kamne pri glavi in nogah ter posteljo iz ene vrste kamnov, kar jih uvršča v čas po l. 1812, vendar pred l. 1920. Stratigrafsko je najstarejše MK31. Od njega sta mlajši mirili MK32, ki je brez znakov, in MK30, ki ima križ samo pri glavi. Izdelava vseh treh miril je zelo podobna in nasploh delujejo kot sklenjena celota. Verjetno so vsa tri nastala v krajšem časovnem razdobju.

MK34–MK35 (sl. 9.19)

Obe mirili imata posteljo iz več vrst kamnov. MK34 ima križ samo pri

Sl. 9.18: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK30–MK32.

Fig. 9.18: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK30–MK32.

Sl. 9.19: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK34–MK35.
Fig. 9.19: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK34–MK35.

Sl. 9.20: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK37–MK38.
Fig. 9.20: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK37–MK38.

glavi, MK35 je stratigrafsko starejši in brez znakov. Tudi mlajše mirilo MK34 bi bilo lahko še iz časa pred l. 1812.

MK37–MK38 (sl. 9.20)

Stratigrafsko je mirilo MK37 starejše od mirila MK38, kar potrjujeta tudi letnici 1832 in 1915.

MK39–MK40 (sl. 9.21)

Letnica 1896 kaže, da je mirilo MK39 starejše od mirila MK40 z letnico 1906.

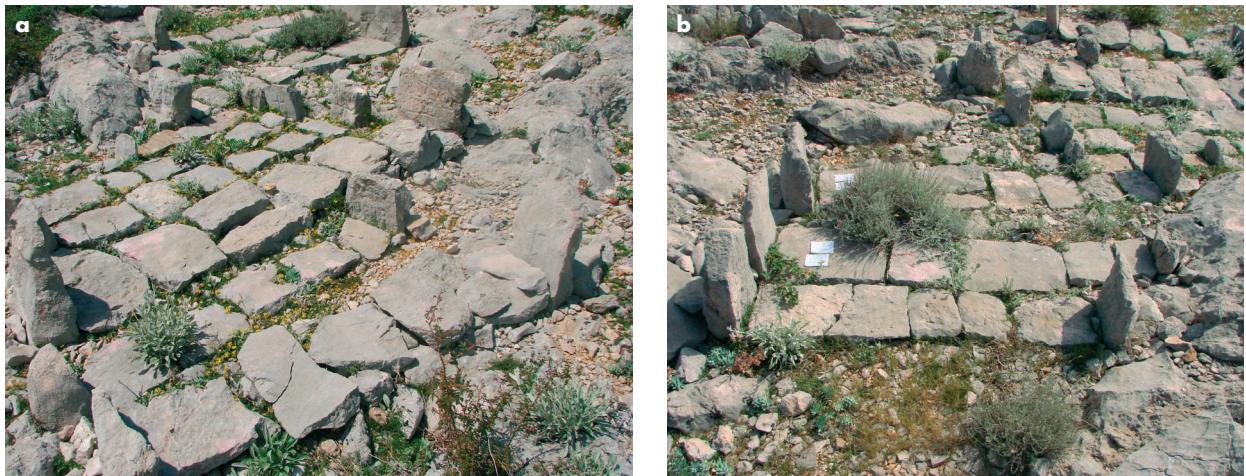
Sl. 9.21: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK39–MK40.
Fig. 9.21: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK39–MK40.

Sl. 9.22: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK41–MK43.
Fig. 9.22: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK41–MK43.

Sl. 9.23: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK44–MK46.
Fig. 9.23: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK44–MK46.

Sl. 9.24: Tribanj. Mirila Kruščice: a – vrsta MK48–MK54 in MK47 s severovzhoda; b – vrsta MK54–MK48 in MK55 z jugozahoda.

Fig. 9.24: Tribanj. Kruščica mirila. a - row MK48–MK54 and MK47 from the northeast; b - row MK54–MK48 and MK55 from the southwest.

MK41–MK43 (sl. 9.22)

Zaporedje miril v vrsti določajo letnice, ki potrjujejo stratigrafski odnos med mlajšima miriloma. Vrsto je 1885. začelo mirilo MK43, 1940. je sledilo mirilo MK42, zadnje je mirilo MK41 iz leta 1957.

MK44–MK46 (sl. 9.23)

Vsa tri mirila imajo posteljo iz do dveh vrst kamnov, kar jih uvršča v čas pred l. 1812. Stratigrafsko je najstarejše mirilo MK46. Zdi se, da sta bili postelji miril MK44 in MK45 narejeni sočasno.

MK48–MK54 (sl. 9.24)

Zdi se, da je bilo najstarejše mirilo v vrsti MK52. Od njega so se vrstila mirila najprej v smeri proti poti. Stratigrafsko mu sledi MK51 s trizobom ob nogah in križem pri glavi. MK51 sledi MK50, ki ima ob nogah križ, na kamnu ob glavi pa znak trizoba. Sosednje mirilo MK49 ima letnico 1812. Čeprav je brez stratigrafskega odnosa do MK50, očitno nadaljuje vrsto, kar pomeni, da je mlajše. Naslednje mirilo MK48 ima letnico 1818. Časovni vrstni red potrjuje tudi razporeditev znakov. Medtem ko MK52 nima nobenih znakov, so ti pri naslednjih štirih mirilih tako pri nogah kot tudi pri glavi. Mirila MK48–MK52 so narejena na zelo podoben način in so verjetno nastala v krajšem časovnem obdobju.

Stratigrafsko je od MK52 mlajše mirilo MK53 z letnico 1915, sosednje mirilo MK54 pa ima letnico 1919. Sledi še mirilo MK55, ki ga je po obliku napisa mogoče datirati v obdobje 1818–1840 (glej zgoraj pogl. 9.1). To pomeni, da sta bili mirili MK53 in MK54 vstavljeni med starejši mirili MK52 in MK55. Mirilo MK47, ki na drugi strani navidezno končuje vrsto, še nima klesarsko obdelanih kamnov postelje, Mirilo MK55 pa delno že. Poleg tega ima mirilo MK47 posteljo delno iz dveh vrst kamnov. To kaže, da je mirilo MK55 nastalo pozneje kot mirilo MK47, v določenem odmiku od tamkajšnje vrste miril, ki je zapolnila prostor med MK52 in MK47. Ta vrsta daje tudi pomembno informacijo, da so gradili mirila s posteljami iz ene vrste kamnov že vsaj kratko pred l. 1812.

MK56–MK57 (sl. 9.25)

Mirilo MK57 je stratigrafsko starejše od MK56, ki ima ploščo z domnevno letnico 1717. Vsekakor spadata mirili s posteljo iz več vrst kamnov med najstarejša.

Sl. 9.25: Tribanj. Mirila Kruščice. Vrsta MK56–MK57.
Fig. 9.25: Tribanj. Kruščica mirila. Row MK56–MK57.

Sl. 9.27: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO03–MKO04.
Fig. 9.27: Tribanj. Korita mirila. Row MKO03–MKO04.

MKO01–MKO02 (sl. 9.26)

Stratigrafsko starejše je mirilo MKO01, ki ima letnico 1813. Verjetno tudi sosednje mirilo MKO02 ni nastalo veliko pozneje, še zlasti če gre za mirili moža in žene.

Sl. 9.26: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO01–MKO02.
Fig. 9.26: Tribanj. Korita mirila. Row MKO01–MKO02.

Sl. 9.28: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO06–MKO07.
Fig. 9.28: Tribanj. Korita mirila. Row MKO06–MKO07.

MKO03–MKO04 (sl. 9.27)

Mirili nimata stratigrafskega odnosa. Glede na razmerje velikosti ni nemogoče, da gre za mater in njenega otroka. Mirilo MKO04 je po napisu mogoče datirati v čas 1818–1840 (glej zgoraj pogl. 9.1).

Sl. 9.29: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO08–MKO09.
Fig. 9.29: Tribanj. Korita mirila. Row MKO08–MKO09.

MKO06–MKO07 (sl. 9.28)

Tudi ti dve mirili nimata stratigrafskega odnosa. Napis datira mirilo MKO06 v čas 1813–1853. MKO07 ima letnico 1852. Ni nemogoče, da gre za moža in ženo.

MKO08–MKO09 (sl. 9.29)

Stratigrafsko je starejše mirilo MKO08. Obe po gradnji celo v skupini najstarejših miril delujeta arhaično. Njuna postelja ima širino običajne grobne jame.

MKO10–MKO15 (sl. 9.30)

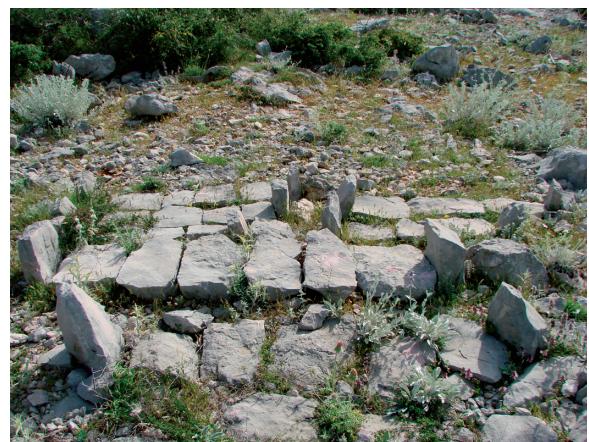
Izhodiščno mirilo vrste je MKO13 z letnico 1914. Od njega se je vrsta nadaljevala v dveh smereh. Proti zahodu je stratigrafsko mlajše mirilo MKO12 in od tega spet stratigrafsko mlajše MKO11. Vrsto končuje mirilo MKO10 z letnico 1958. Proti vzhodu sledi mirilo MKO14, ki že kaže kamnoseške posege, medtem ko jih MKO13 nima. Vrsto končuje MKO15, ki je stratigrafsko mlajše od MKO14. Gre za najmlajša mirila, pri katerih še niso uporabili zahtevnejše klesarske obdelave, ki je tedaj sicer že začela prevladovati.

MKO16–MKO22 (sl. 9.31)

Mirila te vrste nimajo stratigrafskih odnosov in so brez letnic. Po gradnji je videti najstarejše mirilo MKO16, ki ima posteljo iz več vrst kamnov, kar ga postavlja v čas pred l. 1812 (glej zgoraj pogl. 9.3). Sosednje mirilo MKO17 ima posteljo sicer iz ene vrste kamnov, vendar izjemne širine, ki posnema širino postelje iz več vrst kamnov, kar ga datira blizu l. 1812 (glej zgoraj: kot prej). Sledi pet malih miril zelo enotne izdelave, ki se v vrsti po tri in po dve prislanjajo ob MKO17. Verjetno je, da so nastala v krajšem obdobju, ki morda ni sledilo s prevelikim časovnim presledkom mirilu MKO17.

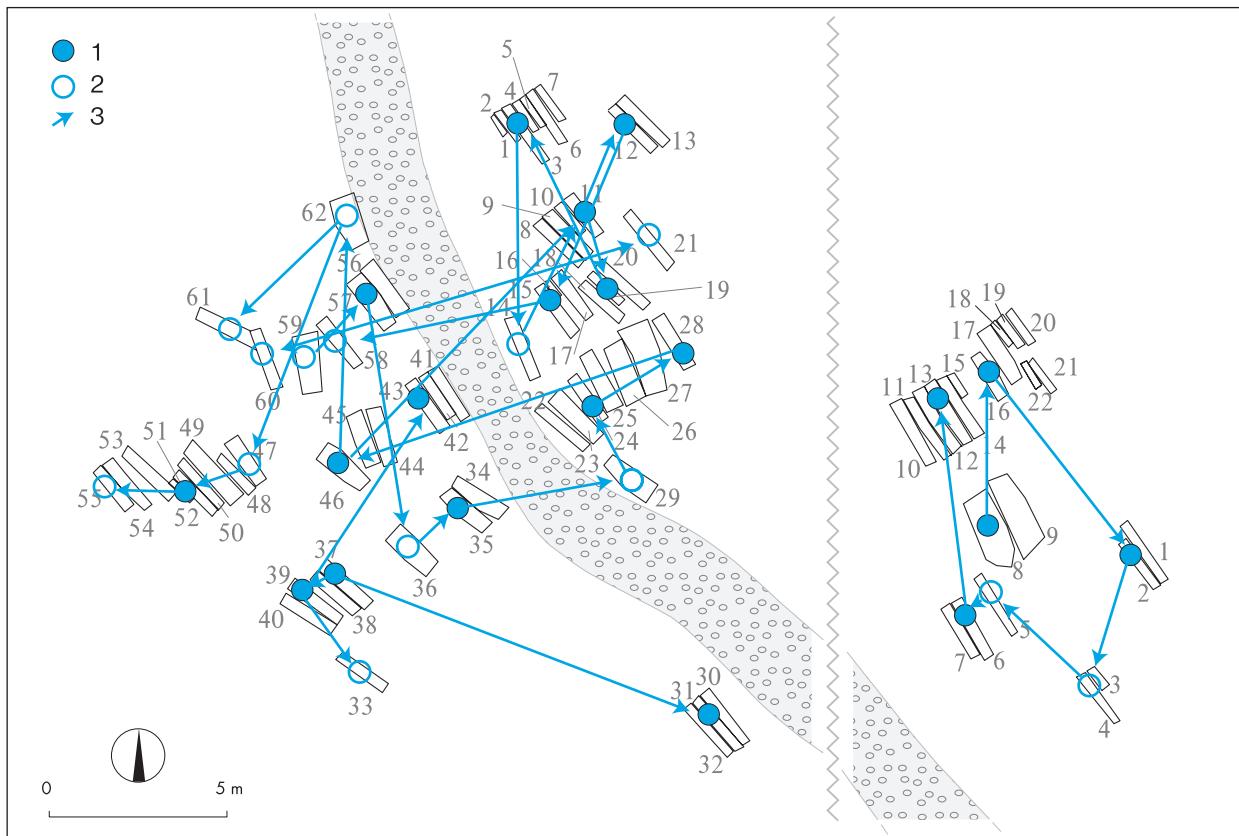
Sl. 9.30: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO10–MKO15.
Fig. 9.30: Tribanj. Korita mirila. Row MKO10–MKO15.

Sl. 9.31: Tribanj. Mirila Korit. Vrsta MKO16–MKO22.
Fig. 9.31: Tribanj. Korita mirila. Row MKO16–MKO22.

MEDSEBOJNA STAROST ZAČETNIH MIRIL POSAMEZNIH SKUPIN IN POSAMEZNIH GROBOV

Na enak način kot je mogoče ugotavljati zaporedje miril v posamezni vrsti, je mogoče sklepati tudi o vrstnem redu začetnih miril posameznih vrst ter tudi posamičnih miril. Ker med vsemi temi ni neposrednih stratigrafskih odnosov, te informacije pri presoji nimamo, obstajajo pa vse druge. Kljub navidezni kaotičnosti (sl. 9.32) premikov v prostoru, je opazna želja po uporabi osrednjega dela prostora mirilišča. To je vidno tako pri mirilih Kruščice in še lepše pri mirilih Korit, kjer so krožno zasedali prostor okrog najstarejših miril.

Sl. 9.32: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. 1 – začetno mirilo v vrsti, 2 – posamična mirila, 3 – relativna starost posameznih (skupin) mirila.

Fig. 9.31: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. 1 – the starting mirilo in the row, 2 – individual mirila, 3 – the relative age of the various groups of mirila.

9.6

PREGLEDNICA MIRIL, NJIHOVIH STRATIGRAFSKIH ODNOsov TER OPORIŠČ ZA DATIRANJE

Vse podatke o časovnem razvrščanju lahko vstavimo v preglednico (sl. 9.33), kjer pa širina strani omejuje njeno velikost. Določene poenostavitev so potrebne tudi zato, ker časovna opredelitev ne more biti vselej natančna. Letnice na mirilih, ki so si sosednja v isti vrsti, nam dajejo podatek o tem, kakšen je časovni razmik med njimi (sl. 9.34). Vidne so tri skupine: 3–17 let, 42–55 let, 83–97 let. Prva skupina bi pomenila mirila ene generacije, torej starše in njihove zgodaj umrle otroke. Druga skupina kaže na razmik med dvema generacijama (starši in odrasli otroci), tretja na razmik med tremi generacijami (stari starši in odrasli vnuki). Povprečen časovni razmik v prvi skupini je 8 let in pol, srednja vrednost pa 10 let. Povprečen razmik med dvema generacijama je 48 let in pol, med starimi starši in odraslimi vnuki pa 90 let, kar pomeni, da je povprečen razmik med dvema zaporednima generacijama 45 let. Taka razlaga bi pomenila, da vsaj v zadnjih dveh stoletjih sklenjene skupine miril pripadajo isti rodbini. To v določeni meri potrjujejo tudi začetnice imen na nagrobnikih (sl. 9.35).

Ker večinoma ne vemo, ali sosednji mirili pripadata isti generaciji pokopov ali več generacijam, bomo v nadaljevanju kot najmanjši časovni razmik med sosednjima miriloma iste skupine upoštevali 10 let. To pomeni, da je dejanska časovna razlika lahko tudi precej večja, veliko manj verjetno pa je,

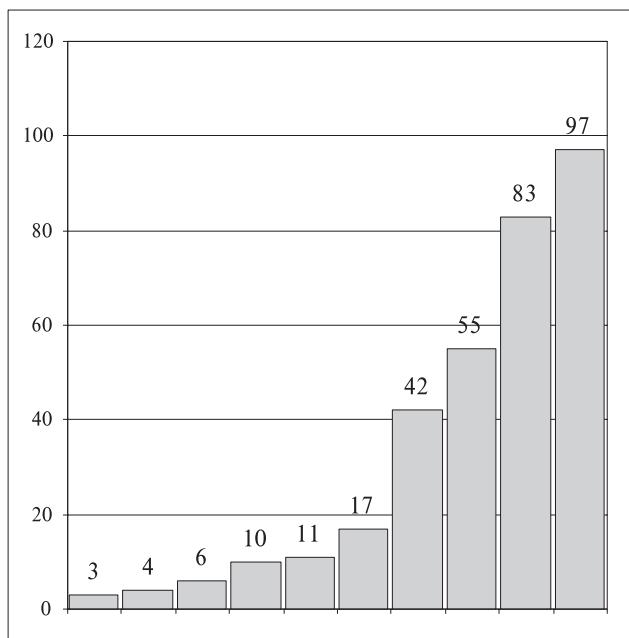
mirila Krusćice									
					3 3> 1812	2 4	5	6	1 7< 1920?
			11<> 1812						
				10					
28					20	9/ 1895	8/ 1898		
			19				8/ 1898		
						12> 1812	13< 1920		
					14				
			19> 1812		20< 1895	63/ 1900		15/ 1942	16
27				18					17/ 1953
			23<? 1812	22> 1812 <1920					21/ 1971
24< 1812									
28		27	26	25< 1812					
29					31	30		33/ 1918	
35	34				31	32			
36					37/ 1832			38/ 1915	
P6?							40/ 1906		
						39/ 1896			
					43/ 1885			42/ 1940	41/ 1957
			44						
46	45		47						
				48/ 1818					
			49/ 1812						
			52?						
			51?50						
			52				53/ 1915		
							54/ 1919		
57	56/ 1717			55/1818 ?1840					
59				61				58/ 1947	
			62						60/ 1951

... se nadaljuje ... / ... continued ...

mirila Korit																	
					2/ 1813	1											
						3											
						4/1818 ?1840											
						5/ 1840											
						6/1813 ?1852											
							7/ 1852										
8	9																10/ 1958
P4	16														13/ 1914	12	11
		17														14	15
			18														
				19													
					20												
						21											
						22											

Sl. 9.33: Časovna preglednica miril Kruščice in Korit. *Mirila v isti vrstici* preglednice so v stratigrafskem odnosu: levo starejše mirilo, desno mlajše. Senčenje: nakazuje posamezne vrste miril. Rdeče: mirila, katerih postelja je iz najmanj dveh vrst kamnov. Svetlomodro: mirila, kjer je vsaj eden od kamnov pri glavi ali nogah deloma obklesan. Temnomodro: mirila, kjer sta kamna pri glavi in nogah v celoti obklesana. Vijočasto: tipološko prehodna mirila. Črno: mirila s posteljo iz ene vrste neobklesanih kamnov, kamna pri glavi in nogah nista obklesana.

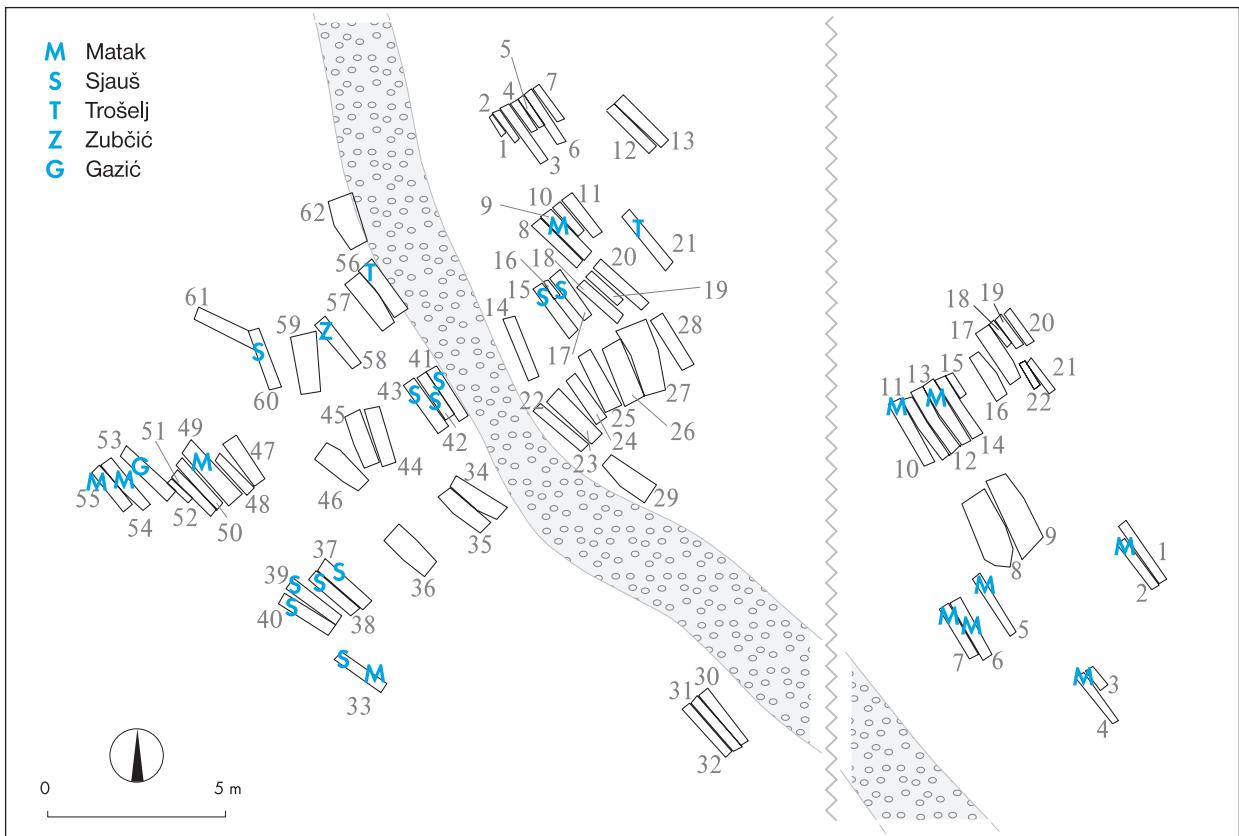
Fig. 9.33: Kruščica and Korita mirila, timescale. *Mirila in the same timescale row are in a stratigraphic relation: the older mirilo is on the left and the younger one on the right. Shading: individual rows of mirila. Red: the mirilo-bed made of a minimum of two rows of stones. Light blue: at least one stone at the head or at the feet is partially carved. Dark blue: the stones at the head and at the feet are entirely carved. Violet: typologically transitional mirila. Black: the mirilo-bed made of one row of stones, the stones at the head and at the feet are not carved.*

Sl. 9.34: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Razlika v letih med sosednjima miriloma iste vrste, ki imata napisano letnico. Fig. 9.34: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The age difference between two adjacent mirila in the same row, both with an inscribed date.

da je manjša. In tudi če je manjša, je samo za nekaj let, kar je v celotnem časovnem razponu miriliča zanemarljivo odstopanje.

Če upoštevamo vsa opisana izhodišča hkrati, je tako vsakemu mirilu mogoče določiti čas nastanka bodisi zelo natančno s pomočjo letnice na njem ali pa vsaj krajše ali daljše obdobje, v katerem je zelo verjetno nastalo. Slednje lahko opišemo z razmerjem najprej–najpozneje (sl. 9.36).

Sl. 9.35: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Priimki ali njihove začetnice na napisnih kamnih: G – Gazić, M – Matak, S – Sjauš, T – Trošelj, Z – Zubčić.

Fig. 9.35: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The surnames or initials on inscriptions stones: G – Gazić, M – Matak, S – Sjauš, T – Trošelj, Z – Zubčić.

mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina	mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina	mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina
MK59	1687	1697	1692	MK62	1777	1790	1783,5	MKO02	1813	1813	1813
MK57	1687	1707	1697	MK23	1757	1820	1788,5	MK48	1818	1818	1818
MK56	1717	1717	1717	MK26	1777	1800	1788,5	MK55	1818	1840	1829
MK36	1717	1730	1723,5	MK45	1777	1800	1788,5	MKO03	1818	1840	1829
MK35	1727	1740	1733,5	MK47	1787	1800	1793,5	MKO04	1818	1840	1829
MKO08	1680	1790	1735	MK25	1787	1810	1798,5	MK37	1832	1832	1832
MK29	1737	1750	1743,5	MK44	1787	1810	1798,5	MKO06	1813	1852	1832,5
MKO09	1690	1800	1745	MK50	1797	1810	1803,5	MKO05	1840	1840	1840
MK24	1747	1760	1753,5	MK51	1797	1810	1803,5	MK19	1810	1880	1845
MKO16	1700	1810	1755	MK52	1797	1810	1803,5	MKO07	1852	1852	1852
MK28	1757	1770	1763,5	MK61	1787	1820	1803,5	MK10	1820	1885	1852,5
MK34	1737	1810	1773,5	MK11	1800	1820	1810	MK03	1820	1890	1855
MK46	1767	1780	1773,5	MKO17	1800	1820	1810	MKO18	1810	1900	1855
MK27	1767	1790	1778,5	MK49	1812	1812	1812	MK04	1830	1890	1860

... se nadaljuje ... / ... continued ...

mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina	mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina	mirilo	najprej	najpozneje	datacijska sredina
MK22	1800	1920	1860	MK06	1850	1910	1880	MK33	1918	1918	1918
MKO22	1810	1910	1860	MK13	1850	1920	1885	MK54	1919	1919	1919
MK20	1830	1895	1862,5	MK43	1885	1885	1885	MKO12	1914	1924	1919
MK14	1830	1900	1865	MK30	1852	1920	1886	MKO14	1914	1924	1919
MKO19	1820	1910	1865	MK32	1852	1920	1886	MKO11	1924	1934	1929
MK05	1840	1900	1870	MK07	1860	1920	1890	MKO15	1924	1934	1929
MK18	1820	1920	1870	MK09	1895	1895	1895	MK42	1940	1940	1940
MKO21	1820	1920	1870	MK39	1896	1896	1896	MK15	1942	1942	1942
MKO01	1823	1920	1871,5	MK08	1898	1898	1898	MK16	1942	1942	1942
MK02	1830	1920	1875	MK63	1900	1900	1900	MK58	1947	1947	1947
MK12	1840	1910	1875	MK40	1906	1906	1906	MK60	1951	1951	1951
MKO20	1830	1920	1875	MKO13	1914	1914	1914	MK17	1953	1953	1953
MK31	1842	1910	1876	MK38	1915	1915	1915	MK41	1957	1957	1957
MK01	1840	1920	1880	MK53	1915	1915	1915	MKO10	1958	1958	1958
								MK21	1971	1971	1971

Sl. 9.36: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Datacijske posamezne mirile. Podane so s časovnimi razponi, znotraj katerih je z veliko verjetnostjo leto nastanka.

Fig. 9.36: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The dates of individual mirila. The time spans within which it is likely that they were created.

9.7

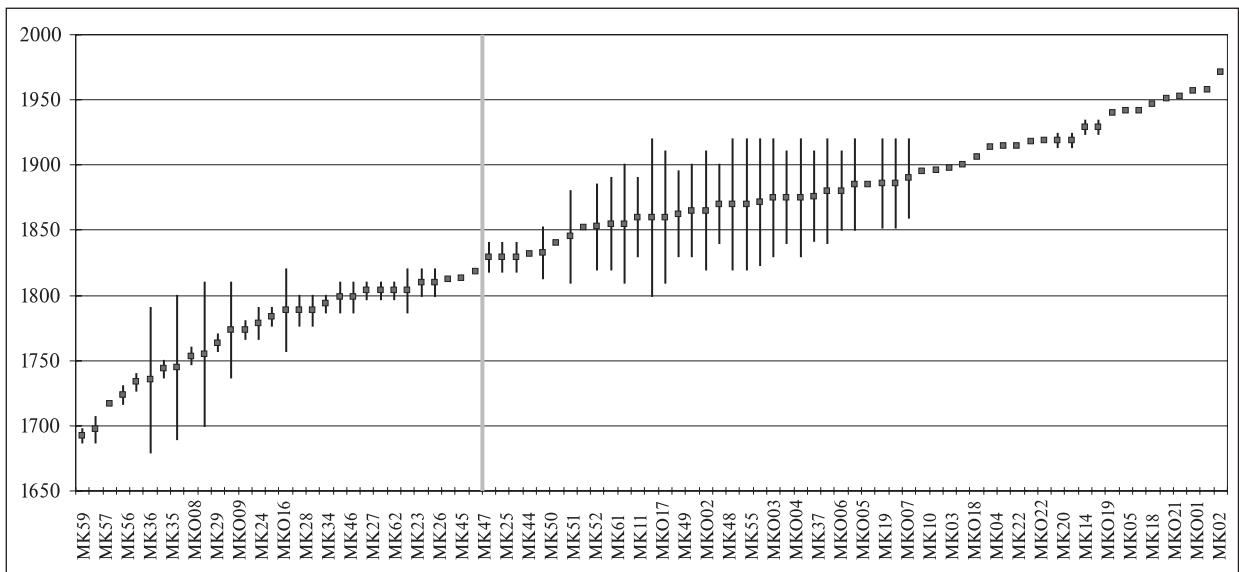
OVREDNOTENJE IN RAZPRAVA

Razporeditev miril v času je mogoče ponazoriti z grafikonom. Pri tem so nam na voljo najmanj tri možna zaporedja: po začetku možnosti nastanka, po koncu možnosti nastanka, po sredini časovnega razpona možnosti nastanka. Nastanek je lahko bil kadar koli v predvidenem časovnem razponu, če zanemarimo sicer majhno možnost, da v posamičnem primeru časovni razpon ni bil pravilno določen. Najmanj stopničasto sliko daje zaporedje srednjih vrednosti časa nastanka (sl. 9.37), ker predstavlja zlato sredino. Pri tem je možnost odstopanja od dejanskega časa nastanka posameznega mirila najmanjša. Mirila, ki so nastala po prvi svetovni vojni, imajo skoraj vsa letnico. Velika večina ohlapno datiranih miril spada v 19. st.

Najstarejše ohranjeno in prepoznano mirilo na mirilišču Kruščice je MK59, ki je nastalo že konec 17. stoletja. Najstarejši mirili Korit sta MKO08 in MKO09. Sicer ima večina miril Korit težišče v 19. st. Mirila Kruščice so časovno podobno razporejena.

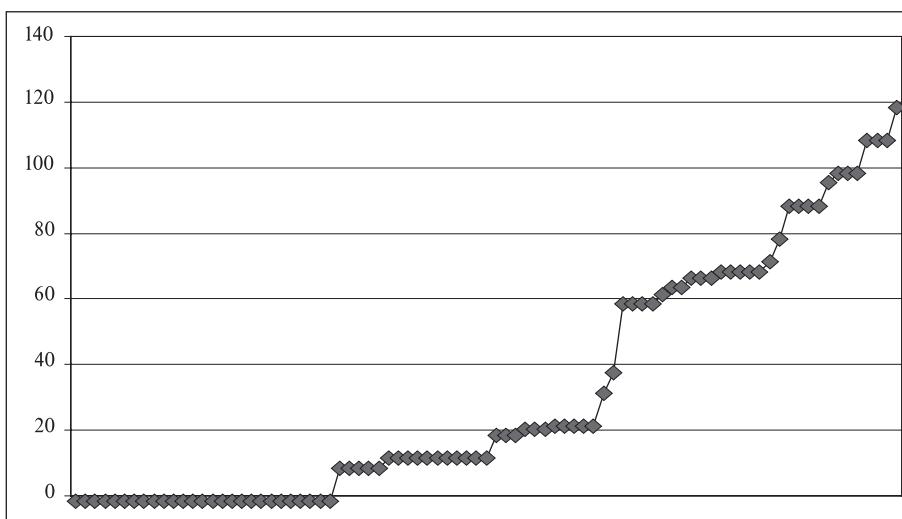
27 miril ima zapisano letnico nastanka, pri teh je časovni razpon pač 0. 29 je opredeljenih na manj kot 40 let natančno, 29 na 60 let ali več (sl. 9.38). Časovno lahko prikažemo gradnjo miril z grafikonom, ki prikazuje števila miril, ki s svojimi časovnimi razponi segajo v posamezno desetletje trajanja mirilišča (sl. 9.39). To je hkrati največje možno število novih miril v posameznem desetletju. Vendar višine stolpcev kažejo zgolj to možnost in nikakor ne pomenijo dejanskega števila miril. Razlike v višini le nakazujejo razlike v pogostosti nastajanja. Izraziti vrh v 19. st. je v precejšnji meri posledica večjega števila ohlapno datiranih miril v tistem času, ki so zato matematično razporejena čez več desetletij in povisujejo posamezne stolpce. Že če izpustimo mirila, ki so datirana samo na 80 let natančno ali še manj, se višina stolpcev v 19. st. močno zniža.

Pri razlagi moramo torej upoštevati tudi popačenja, ki jih povzroča različna natančnost datacij. Nekaj glavnih potez je vendarle dobro vidnih. Mirilišče Kruščice se začne že vsaj konec 17. st. in je v

Sl. 9.37: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Razvrščena so po datacijski sredini. Črtice označujejo datacijske razpone. Daljše črtice pomenijo manj natančne datacije.

Fig. 9.35: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Mirila arranged by the mean date. The lines are the time spans. Longer lines mark less accurate datations.

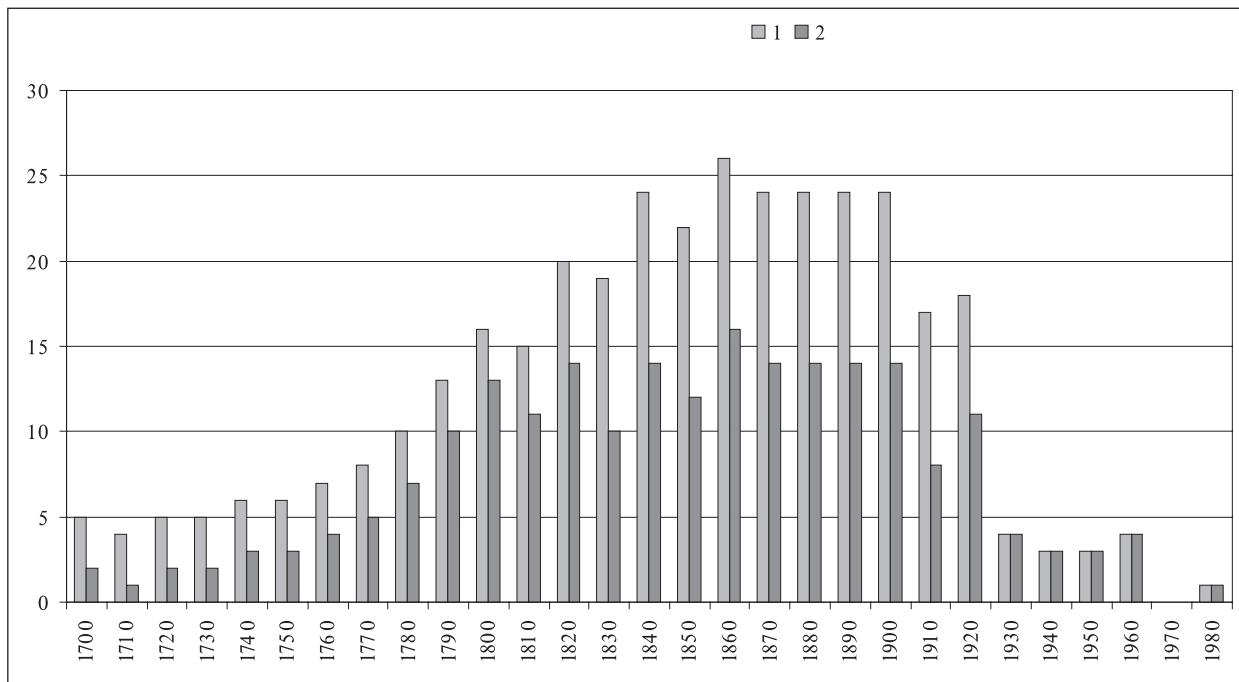

Sl. 9.38: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Preglednica natančnosti datiranja posameznih miril.

Fig. 9.35: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The table of date accuracy for individual mirila.

uporabi še v drugi polovici 20. st. Ni povsem nemogoče, da bo v prihodnosti dobilo še kakšno mirilo. Podoben časovni razpon nakazuje tudi mirilišče Korit. Nedvomno je največ miril na obeh miriliščih nastalo v 19. st. Zakaj jih je tedaj opazno več kot v 18. st., bo treba še raziskati. Manj verjetna je preprosta razlaga, da se je pač toliko povečalo število prebivalstva, saj bi moralo nekajkrat narasti, kar ni posebno verjetno v izjemno skopem življenjskem okolju Tribanja.

Druga možnost je, da se niso ohranila vsa starejša mirila ali pa so tako slabo ohranjena, da jih nismo prepoznali. V resnici so ob poti čez mirilišče površine z razsutim kamenjem, ki se zdi ponekod položeno v vrsto (slike: 11.58–11.61, 11.97–11.100), kar dopušča domnevo, da ne gre le za navadno

Sl. 9.39: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Grafikon števil miril, ki s svojimi časovnimi razponi posegajo v posamezno desetletje. 1 – vsa mirila, 2 – mirila ki so datirana natančneje od 80 let.

Fig. 9.35: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The numbers of mirila that stretch over one decade with their time spans. 1 – all mirila, 2 – mirila dated to a higher accuracy than 80 years.

površinsko preperelino skalne osnove ali samo za odpad pri gradnji miril. Vsaj v nekaterih primerih bi morda lahko šlo tudi za zelo razrušena stara mirila (sl. 10.2). Za njihovo prisotnost so različni vzroki. Prvi bi bil, da gre morda za najstarejša mirila sedanjega prebivalstva. Drugi, da gre za mirila prejšnjega prebivalstva. Tretji, da gre za mirila tistih novodobnih rodbin, ki jih danes ni več. Sem bi morda lahko prišteli pravoslavne Prodane iz Asanovca, ki naj bi imeli svoja mirila ob Matakih iz Korit in so bili pobiti v drugi svetovni vojni (informacija: Mirjana Trošelj). Vse te razlage in njihove poljubne kombinacije je treba še raziskati (glej tudi pogl. 10.2).

Tretja razлага povečanja števila miril v 19. st., ki sicer ne izključuje prejšnjih dveh, je, da gre tudi za posledico sprememb v običaju. Morda se je preprosto samo povečalo število tistih, ki so imeli možnost dobiti svoje mirilo. To misel podkrepljuje opažanje, da pred 19. st. skorajda ni majhnih miril. Najkrajše mirilo iz 18. st. MK62 ima posteljo dolgo 143 cm, kar si še vedno lahko predstavljamo kot majhno žensko (Mario Šlaus je sicer izračunal mejo med otroki in odraslimi med 148 cm in 149 cm: pogl. 8). Šele za začetka 19. st. je mirilo MK52, katerega postelja je dolga 83 cm. To dopušča razlagu, da so šele tedaj začeli delati mirila tudi umrlim otrokom. S tem se v neki meri ujema tudi *pripovedovanje domačinov*, da nekrščenim otrokom miril niso delali in so jih samo pokopavali na poseben prostor severno od cerkve v Ljubotiću. Je to ostanek starega običaja, po katerem mirila prvotno sploh niso bila namenjena otrokom?

Po prvi svetovni vojni je gradnja novih miril skokovito upadla. Vojno uničenje ter politične, gospodarske in družbene spremembe po prvi svetovni vojni so bili očitno tolikšni, da so povzročili opustitev številnih starih običajev (primerjaj: Medvešček 2006, 18, 118, 121, 123, 130, 146–147, 156, 171, 178, 208, 226; podobno je pripovedoval za Bohinj pokojni Joža Čop z Broda). Kot logična posledica se l. 1925 pojavijo nagrobniki z imeni in letnicami na sosednjem cerkvenem pokopališču (glej pogl. 10.7). Pretresljive razmere druge svetovne vojne in let po njej so verjetno spodbudile nastanek še zadnjih miril. V težkih časih se ljudje pogosto zatekajo k modrostim prednikov.

PROSTOR, OBIČAJI IN SPREMEMBE NA MIRILIH KRUŠČICE IN KORIT

10

Andrej
PLETERSKI

Korita so majhen zaselek, Kruščica pa je bila nekoč razmeroma pomemben kraj, saj je imela gostilno, pošto, šolo, cerkev in svoj pristan. Morda je to razlog, da imajo prav mirila Kruščice največ napisov. Ta mirila na lokaciji *Među klancin* ležijo ob starodavni poti od morja skozi Ljubotić čez Velebit v Liko (Jurić, pogl. 6). V neposredni bližini so tudi mirila sosednjih Korit. Prostor je ogolel, zelo skalnat pašnik. Od obojih miril se ne vidi niti Kruščice niti Korit niti pokopališke cerkve sv. Anteja v Ljubotiću. Severovzhodno obzorje zastavlajo pobočja Velebita, pogled je odprt na morsko, jugozahodno stran. Pot se tu ovija okoli nizkega skalnega grebena, na katerem stoji kamnita prazgodovinska gomila (Jurić, pogl. 6). Njena sredina je izvotljena, v drugi svetovni vojni je bilo v njej mitralješko gnezdo (Glavičić 1981–1982, 36).

Potem ko smo kataloško formalizirali mirila Kruščice in Korit (poglavlje 11), je bilo mogoče najti dovolj opornih točk za njihovo datiranje (poglavlje 9), kar pojavom na obeh miriliščih daje tudi časovno globino. S tem imamo možnost rekonstruirati starejša stanja mirilišč, jih primerjati med seboj in izluščiti spremembe. Opažanja, ki jih lahko povežemo z začetkom in razvojem, predstavljam v nadaljevanju. S časom so se opažanja množila, kar je zasluga priateljev, s katerimi sem razpravljal o mirilih. Bilo jih je preveč, da bi jih poimensko naštel, sem pa vsem hvaležen za njihov miselni prispevek in se jim zahvaljujem.

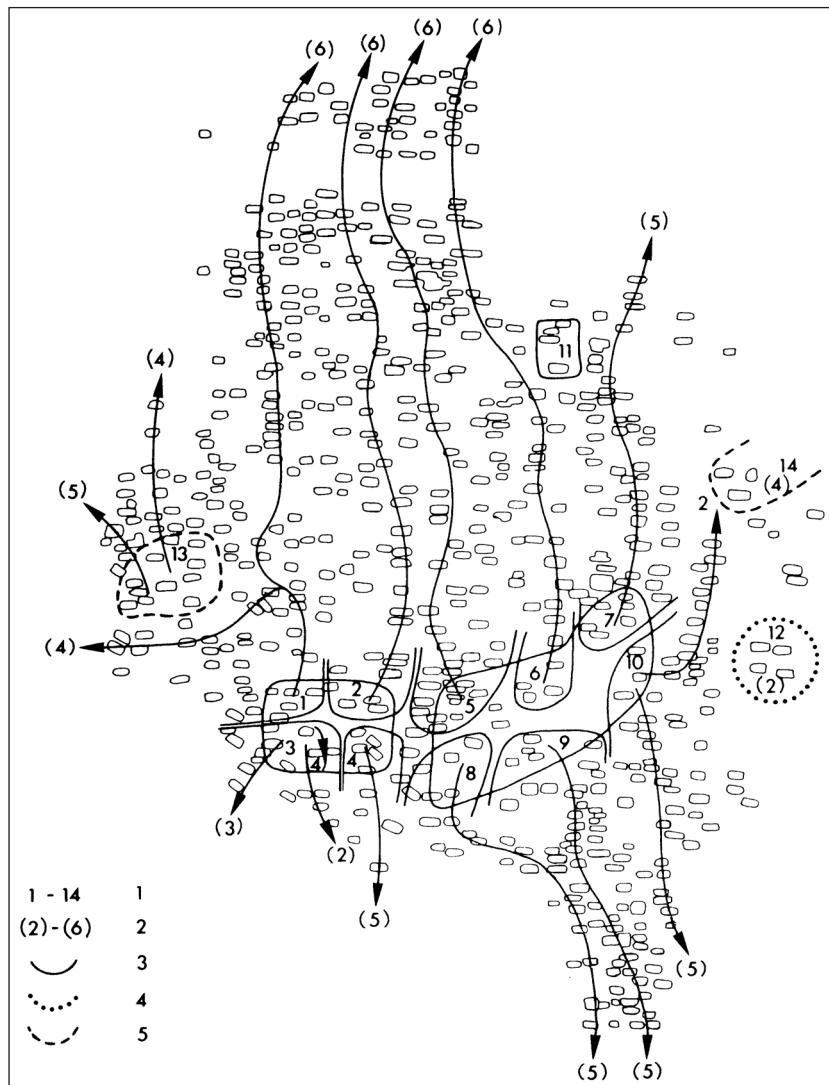
KORENINE

10.1

Grobišča z grobovi v vrstah imajo v merovinškem obdobju zahodne Evrope (5.–8. st.) tako značilno zgradbo, da so porodila celo arheološki pojem ‐Reihengräberkultur‐, torej ‐kultura vrstnih grobov‐. Čeprav je ta izraz danes že v marsičem zastarel, pa sam pojav vrst še vedno ni pojasnjen. Verjetno zato, ker so se dosedanje analize grobišč v prvi vrsti osredotočale na predmete v grobovih in veliko manj na prostorsko ureditev grobišč. Že sama misel, da obstajajo pravila ureditve, še danes marsikateremu arheologu vzbuja nelagodje. Kljub temu je že pred desetletji Heiko Steuer objavil zanimivo sliko (sl. 10.1) merovinškodobnega grobišča Schretzheim (južna Nemčija), na kateri prikazuje domnevo, da je na začetku vrste najstarejši grob, po katerem se ravnajo vedno mlajši grobovi in tako tvorijo vrsto (Steuer 1982, Abb. 95.1). Slike sicer podrobnejše ne komentira. Prilaga jo razpravi o možnosti arheološkega dokazovanja obstoja dinastij imenitnikov in o morebitnih dokazih za to v razporeditvi bogatih grobov (Steuer 1982, 369–392). Čeprav je prostorska analiza grobišč Altenerding in Lauterhofen (obe južna Nemčija) pokazala drugačna pravila (Pleterski 2003; 2008), je povsem mogoče, da bo neko drugo najdišče potrdilo Steuerjevo idejo. Vsaj deloma so v skladu z njo tudi mirila Kruščice in Korit.

Pokrivanje grobov s kamnitimi ploščami bolj ali manj pravilnih oblik ima v Dalmaciji seveda ti- sočletno tradicijo (primerjaj npr.: Jelovina 1976, T.V.:1, 4, T. X.: 1). Med najstarejšimi mirili Kruščice in Korit ter pokrovnnimi ploščami nekaterih grobov iz 15. st. ni opaznih razlik (npr.: Milošević 1991, str. 36 in slika 34). Še najopaznejša razlika sta kamna pri glavi in nogah miril. A če upoštevamo možnost, da najstarejše mirilo Kruščice MK59 že izvorno nima kamna pri nogah, izginja še ta vidna razlika. Gradbeni razvoj miril iz navadnih grobov se zdi v tem trenutku močno verjeten.

Po *pripovedi* iz Dobrosela tamkajšnji naseljenici izvirajo iz okolice Splita. Če temu dodamo pripoved iz Kruševa, da mora stati križ na obnožnem kamnu, da ga pokojnik lahko gleda, postanemo

Sl. 10.1: Schretzheim, Nemčija. 1 - grobiščna jedra oz. družine; 2 - konec pokopavanja v eni od stopenj 2-6;

3 - začetek pokopavanja v stopnji 1;

4 - začetek pokopavanja v stopnji 2;

5 - začetek pokopavanja v stopnjah

3 in 4. Puščice nakazujejo možno smer pokopavanja posameznih družin (prirejeno po: Steuer 1982, Abb. 95.1).

Fig. 10.1: Schretzheim, Germany.

1 - cemetery or family nuclei; 2 - end of burials in one of the periods 2-6;

3 - start of burials in the period 1; 4 -

start of burials in the period 2; 5 - start

of burials in periods 3 and 4. Arrows

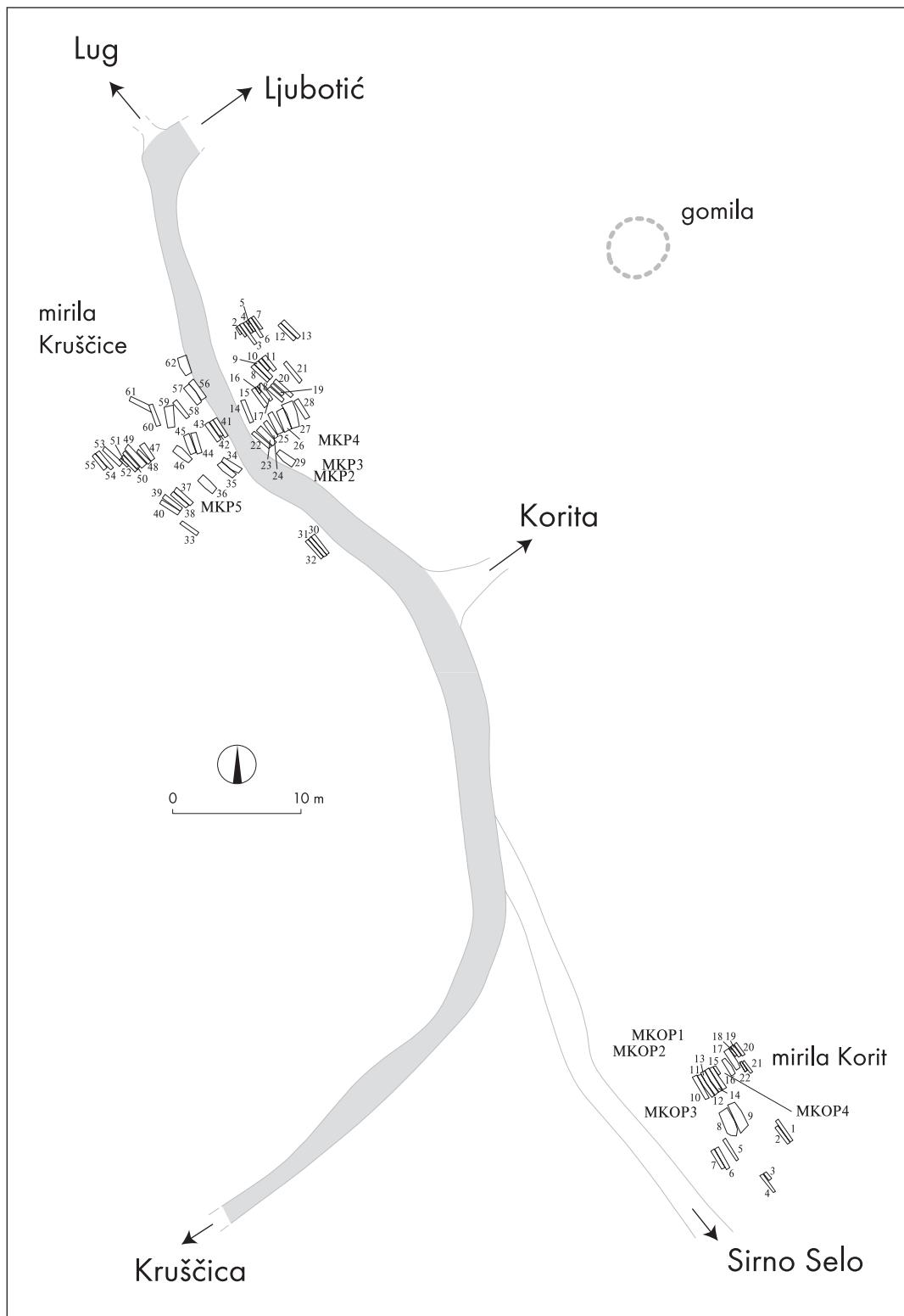
indicate the possible burial-directions of the families (edited after: Steuer 1982, Abb. 95.1).

pozorni na skupino zgodnjesrednjeveških grobišč cetinskega zaledja Splita. Tamkajšnji grobovi imajo pogosto v notranjosti na obnožnem kamnu vklesan križ. Ante Milošević jih povezuje s staroselskim prebivalstvom, ki je ohranljalo svojo identiteto še v stoletjih po naselitvi Slovanov (Milošević 2008). Čeprav so navedena ujemanja mikavna, je med cetinskimi grobišči in sedanjimi mirili trenutno še vrzel, ki je daljša od polovice tisočletja. Dokler ne bo raziskana, ne moremo tvegati prehitrih sklepov.

10.2

IZBIRA PROSTORA IN USMERITEV MIRIL

Mirila Kruščice in Korit ležijo ob vozlišču, kjer se združujejo poti iz Ljubotiča, Kruščice, Korit, Luga, Sirnega Sela. Stičišče se prislanja z jugozahoda na skalnato vznožje, na katerem stoji zgoraj omenjena kamnita gomila (sl. 10.2 in 10.3). V preteklosti, ki je domačini ne pomnijo, so jo na vrhu odprli, najverjetneje, ko so iskali dragocenosti. Še danes je viden del osrednje grobnice, ki je sestavljen iz velikih kamnitih plošč (sl. 10.4). To kaže, da je gomila prazgodovinska, morda bronastodobna

Sl. 10.2: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Stičišče poti. Poudarjena je magistralna pot od morja do Like.

Fig. 10.2: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The junction of roads. The main road from the sea towards Lika is highlighted.

Sl. 10.3: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Kamnita gomila z jugovzhoda.

Fig. 10.3: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The stone mound from the southeast.

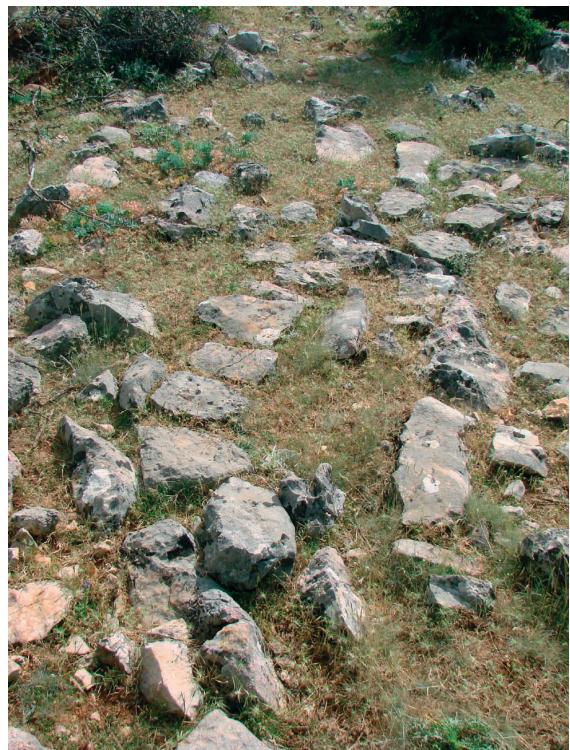

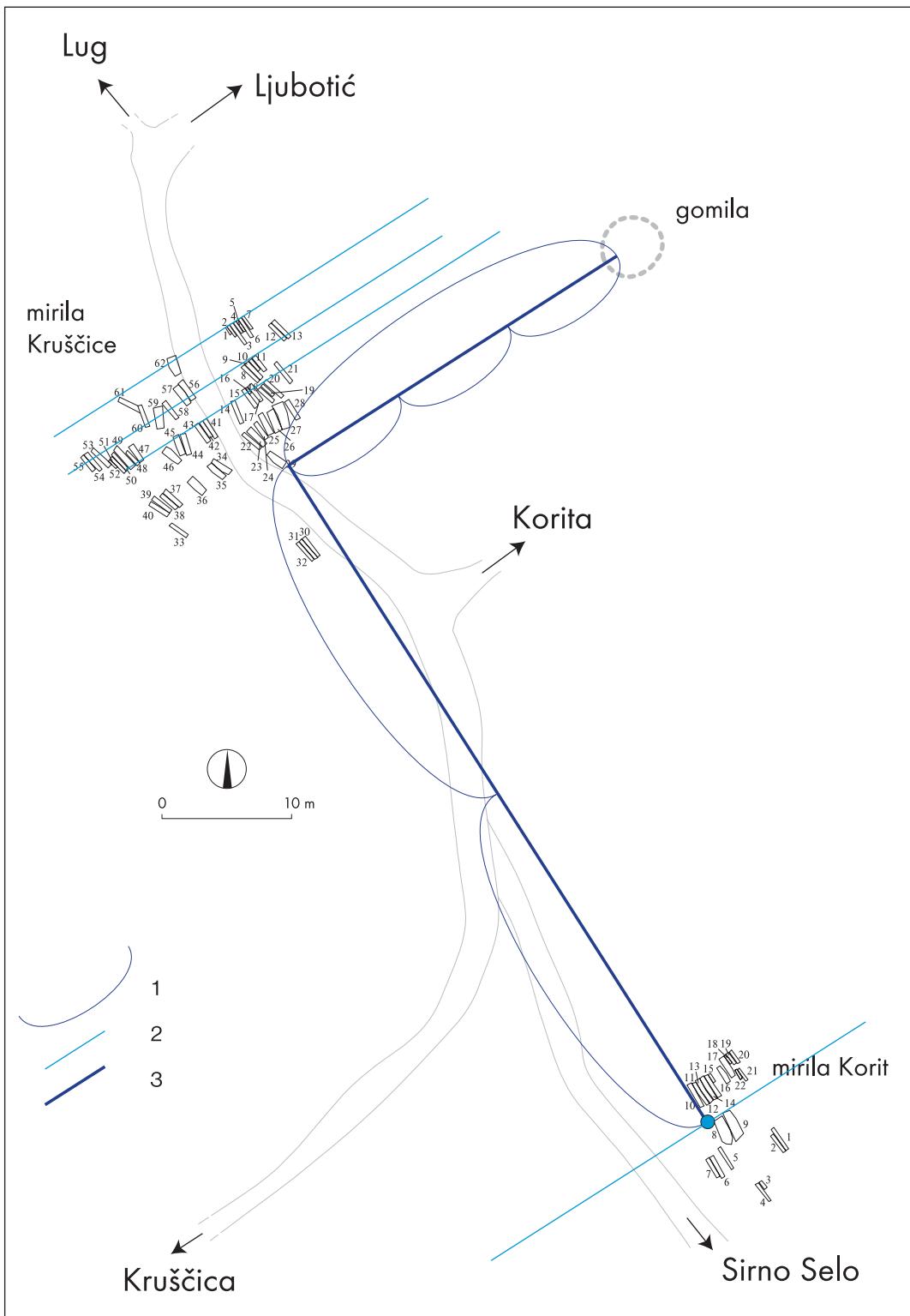
Sl. 10.4: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Osrednja grobnica kamnite gomile.

Fig. 10.4: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. The central grave in the stone mound.

Sl. 10.5: Tribanj. Ljubotić. Mirilo zahodno pred pokopališčem.

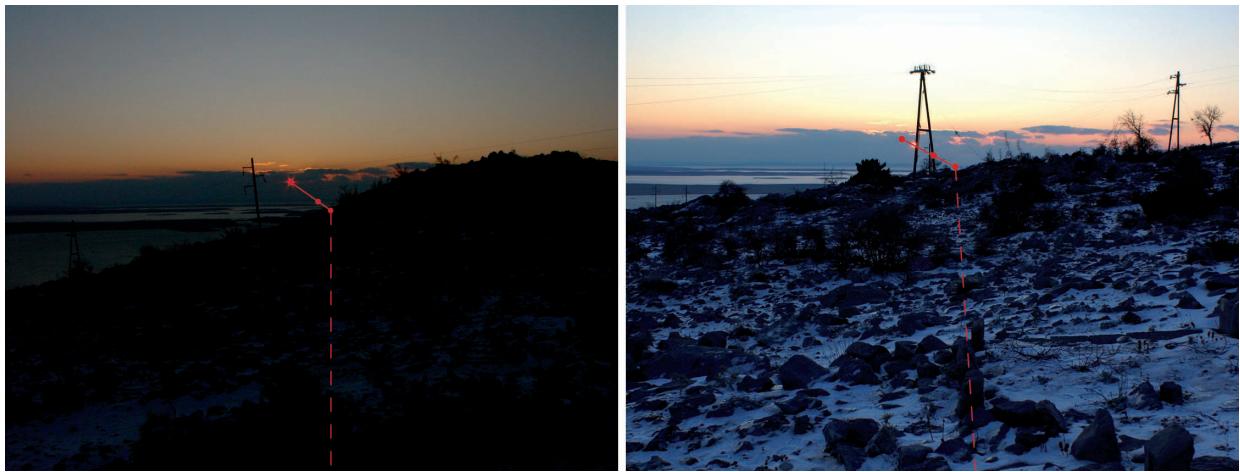
Fig. 10.5: Tribanj. Ljubotić. The mirilo situated west in the front of the churchyard.

Sl. 10.6: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Osnove prostorske ureditve. 1 – merska enota, 2 – smer vrste mirila, 3 – merska linija.

Fig. 10.6: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Space arrangement. 1 – measurement unit, 2 – the direction of mirila row, 3 – measurement line.

Sl. 10.7: Tribanj, 20. XII. 2009. Polna pika je dokumenirana lega sonca, krožec je interpolirana točka sončnega zahoda, črtkana črta je smer vrst miril. Levo – mirila Kruščice, merska smer od gomile preko mirila MK29; desno – mirila Korit, smer vrste miril MKO10–MKO14.

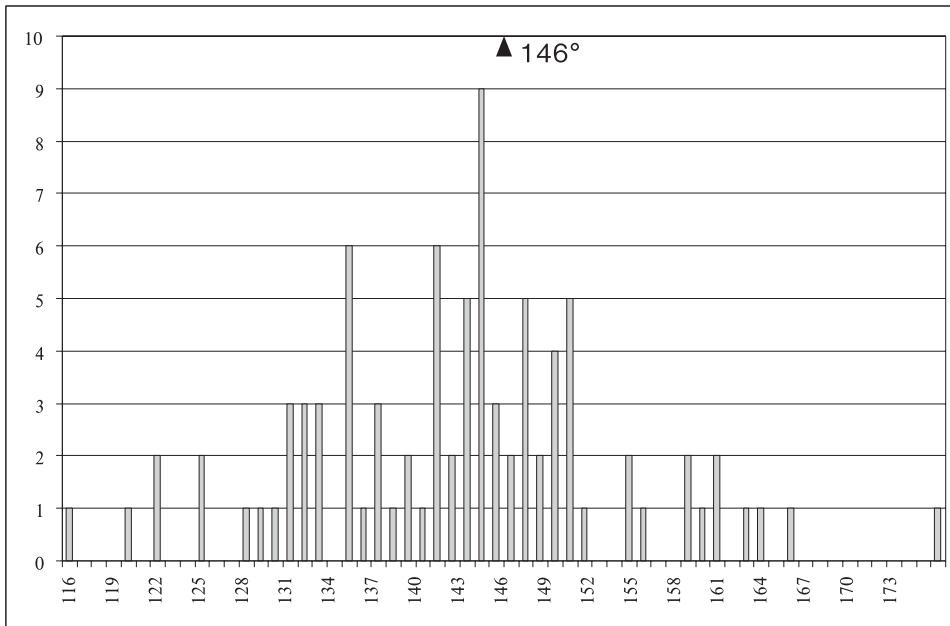
Fig. 10.7: Tribanj, 20. XII. 2009. The dot denotes the documented position of the sun, the small circle is the interpolated position of the sun at sunset, the hatched line denotes the direction of the mirila rows. Kruščica mirila left, the measurement direction from the mound over mirilo MK29; Korita mirila right, the direction of the mirila row MKO 10–MKO14.

(Jurić, pogl. 6). Nova asfaltna cesta in parkirišče ob njej sta dodobera uničila staro pot proti Koritom. Križišče je izgubilo stari pomen, ker je usekana bližnjica vzhodno od gomile.

Po *pripovedi* iz Dobrosela so mirila morda imeli že “Grci” (prejšnje prebivalstvo Velebita). Pripoved je mogoče razumeti tako, da je bilo to, kar so zapustili “Grci” tudi izhodišče za sedanja mirila. Ker imata mirilišči Kruščice in Korit med mirili tudi površino razsutega kamenja (glej še pogl. 9.7), ni nemogoče, da bi to bil zadnji ostanek starejših miril. Tudi če ni tako, pa bi bili morda v skladu s pripovedjo ostanki miril (?), ki ležijo na travnati ravni 90 m zahodno od cerkve v Ljubotiču in ne pripadajo nobenemu sedanjemu naselju ali zaselku (informacija: Šime Gazić, Ljubotić). Tam je mogoče najti celo kamne, ki so razporejeni v obrobo prave grobne jame (sl. 10.5). Šele arheološka izkopavanja bi lahko pokazala, ali gre za pravi grob z okostjem ali za mirilo, ki pa še v vsem posnema pravi grob.

Povsod se ponavlja *pripoved domaćinov*, da so mirila usmerjena proti vzhodu sonca (glej še Trošelj, pogl. 7). Na videz enaka je pripoved, da pokojnik na mirilišču zadnjikrat vidi sonce (Ljubotić). Izjema so Ranjevačka mirila, ki so usmerjena proti domači hiši. Vendar mirila Kruščice in Korit kljub mnenju domaćinov niso usmerjena proti sončnemu vzhodu, ampak zelo opazno južneje od najbolj južne možne točke sončnega vzhoda v času zimskega sončnega obrata (božiča). Tako njihova usmeritev na prvi pogled nima pomena, ki bi bil povezan z gibanjem sonca. Vendar tako mirila Kruščice kot tudi Korit tvorijo vrste, ki so si v osnovi vzporedne (sl. 10.6). Smer teh vrst ima azimut (od magnetnega severa) približno $58,5^\circ$. Če upoštevamo možnost natančnosti določitve smeri vrst ter 2° razlike med magnetnim in geografskim severom (glej pogl. 11.1), je verjetno upravičeno, da kot azimut od geografskega severa upoštevamo $56,5^\circ$. Geografska širina miril je $44,36^\circ$. To da deklinacijo sonca $23,24^\circ$, kar na najdišču pomeni točko sončnega **zahoda** v dneh od 19. do 24. XII. (za preračun smo uporabili efemeride na naslovu <http://www.cadastral.com>). To pomeni, da je smer vrst miril narekoval zahod sonca v času božiča. Nasprotna smer vzhoda kresnega sonca nedvomno ni bila upoštevana, ker so na severovzhodu vrhovi Velebita, zaradi katerih sonce tudi poleti vzhaja iznad vidnega horizonta veliko južneje od smeri vrst miril.

Zgornji kabinetni izračun je bilo mogoče v naravi preveriti 20. XII. 2009. Oblaki so sicer zakrili zadnjih nekaj minut sončnega zahoda, vendar se je dalo opazovati dovolj dolgo pot sonca, da je bilo mogoče zanesljivo interpolirati točko sončnega zahoda. Ta se ujema tako s smerjo vrst miril Kruščice kot tudi s smerjo vrst miril Korit (sl. 10.7).

Sl. 10.8: Tribanj, Mirila Kruščice in Korit. Usmeritve miril, odklon od severa. Višina stolpca pomeni število miril iste usmeritve.
Fig. 10.8: Tribanj, Kruščica and Korita mirila. Directions of mirila, azimuth. The column denotes the number of mirila with the same azimuth.

Logično je, da je v skupini prevladujočih smeri miril (sl. 10.8) pravokotnica na smer vrst miril z azimutom 146,5°. Na ta posredni način so mirila Kruščice in Korit torej vendarle usmerjena po soncu. V tej povezavi se potrjuje druga različica izročila. Kajti kaj je bolj zadnji pogled na sonce, kot je trenutek sončnega zahoda v času zimskega sončnega obrata. Hkrati vidimo, da so tako mirila Kruščice kot tudi Korit urejena na isti način, morda celo po istem načrtu.

Ker je osrednja grobnica v prazgodovinski gomili ob mirilih vidna le delno, njeni usmeritve lahko določimo samo približno z možnim odstopanjem nekaj stopinj. V tem okviru se njena usmeritev ujema z usmeritvijo miril in njihovih vrst. To je najverjetneje posledica podobnosti načrtov za ureditev prostora umrlih v obeh obdobjih.

UREDITEV PROSTORA

Tako postanemo pozorni na še eno okoliščino. Na nenavadno lego miril Korit. Po *pripovedih* domačinov so mirila na poti od domače vasi do cerkvenega pokopališča. Temu pogoju ustrezajo mirila Kruščice, ki so razporejena ob obeh straneh poti iz Kruščice do cerkvenega pokopališča v Ljubotiču. Mirila Korit pa so od njihove poti nekoliko odmaknjena in pravzaprav ob poti iz Sirnega Sela. Za to je moral obstajati razlog, ki je zahteval izjemo. Najdemo ga, če povežemo gomilo z obema miriliščema (sl. 10.6). Pri tem izhajamo iz predpostavke, da je bila ta gomila ljudem, ki so urejali prostor obeh mirilišč, pomembna simbolna točka v prostoru (o ljudskem odnosu do starih gomil v Dalmaciji in sosednjem prostoru: Škobalj 1970).

10.3

V zvezi s tem obstaja zanimiva primerjava iz jugovzhodne Slovenije. Vaščani Dolenje vasi pri Otočcu so do okoli 1968 svoje umrle nosili na pokopališče v Smolenji vasi mimo njive na vzpetini z imenom *Gomilca*, kjer so se obredno ustavili, položili pokojnika na tla in molili za duše umrlih, ki naj bi bili tam pokopani. To kaže, da je šlo za obredno počivalo. Arheološko izkopavanje na tem mestu je odkrilo ostanke rimskodobnega grobišča (Breščak 1986), ki je nedvomno povzročilo, da so si vaščani pozneje ravno tam izbrali prostor za počivalo.

Linija, ki gre iz sredine gomile v isti smeri kot vrste miril, torej proti točki zahoda božičnega sonca, po 30 m pride do miril Kruščice. Videli smo, da so mirila na to smer pravokotna, zato pravokotno zasukamo tudi povezovalno linijo in po 60 m dosežemo najstarejši mirili Korit. Okrog 30 m je stara dolžinska mera vrvi, s katero so nekoč merili prostor, na Češkem je z imenom "provazec" opisana že v

Sl. 10.10: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Mirila, ki imajo azimut od 144° do 152°.

Fig. 10.10: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Mirila with an azimuth ranging between 144° and 152°.

Sl. 10.9: Tribanj. Mirila Korit. Kamen ob mirilu MKO08.

Fig. 10.9: Tribanj Korita mirila. The stone at the mirilo MKO08.

17. stoletju, z njo so urejali prostor Prage (Pleterski, Mareš 2003, 26). Bila je v uporabi že v zgodnjem srednjem veku, z njo sta bila v jugovzhodnih Alpah npr. urejena prostora Bodešč na Bledu (Pleterski 1996, 179) in Polic na Cerkljanskem (Pleterski 2006, 52).

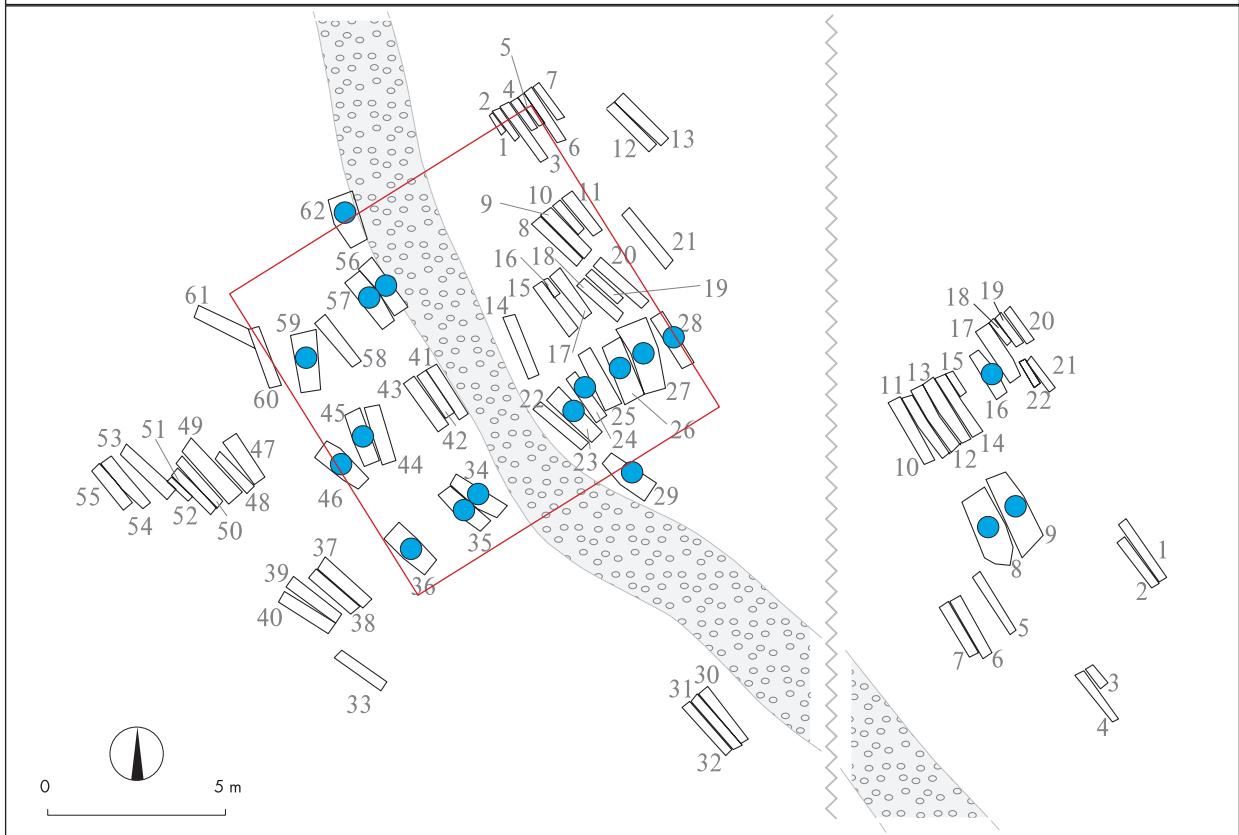
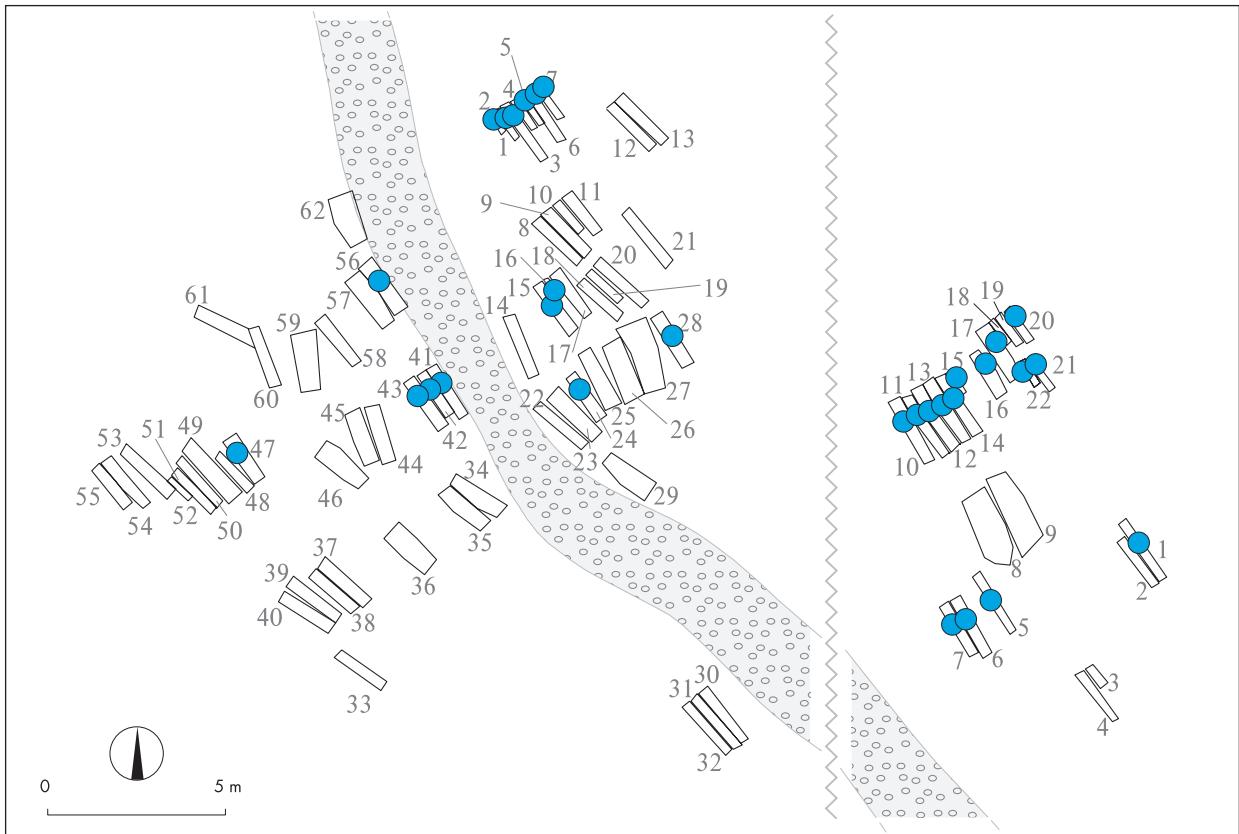
Linijo 30 m in 2×30 m sem seveda določil in izmeril kabinetno. Možno odstopanje od mere, ki je bila dejansko uporabljena, ocenjujem na $\pm 1\%$. Kako pa je v naravi, na najdišču samem? V tem trenutku sem se spomnil na dober meter dolg kamen, ki mi je pri ogledu miril zbudil pozornost, a si ga nisem znal pojasniti. Leži ob mirilu MKO08, na mestu, kjer se konča opisana linija (sl. 10.9). Z ozko in koničasto obliko spominja na menhirje. V zgornjem kontekstu potrjuje pravilnost rekonstrukcije merske linije in hkrati dobi svoj pomen. Označeval je konec razdalje 60 m. Tedaj je nedvomno stal in ne ležal tako kot danes. Morda je padel sam, morda mu je kdo pri tem pomagal. Kot pokončen kamen je imel zaradi koničaste oblike tudi pomen gnomona, telesa, ki meče senco. Z njim lahko določamo višino sonca, poldan, smeri neba. Kadar so bili točka preloma merske linije pri mirilih Kruščice, kamen Korit in njegova senca poravnani, je bil trenutek, v katerem je bilo mogoče določiti smer novemu mirilu. Ta smer je bila v tistem trenutku vzporedna smeri merske linije. Podobnega kamna pri mirilih Kruščice danes ni. Morda ga nikoli niti ni bilo. To bi lahko bil razlog, da so mirila Korit usmerjena bistveno pravilneje kot mirila Kruščice (sl. 10.10). Morda za slednje obstaja še kakšna drugačna razlaga. Vsekakor pa smo dobili tudi pojasnilo za nenavadno lego miril Korit. Ta je posledica celostne prostorske ureditve skupaj z mirili Kruščice. Tako je bila obojim zagotovljena skupna tradicija in hkrati omogočena potrebna individualnost.

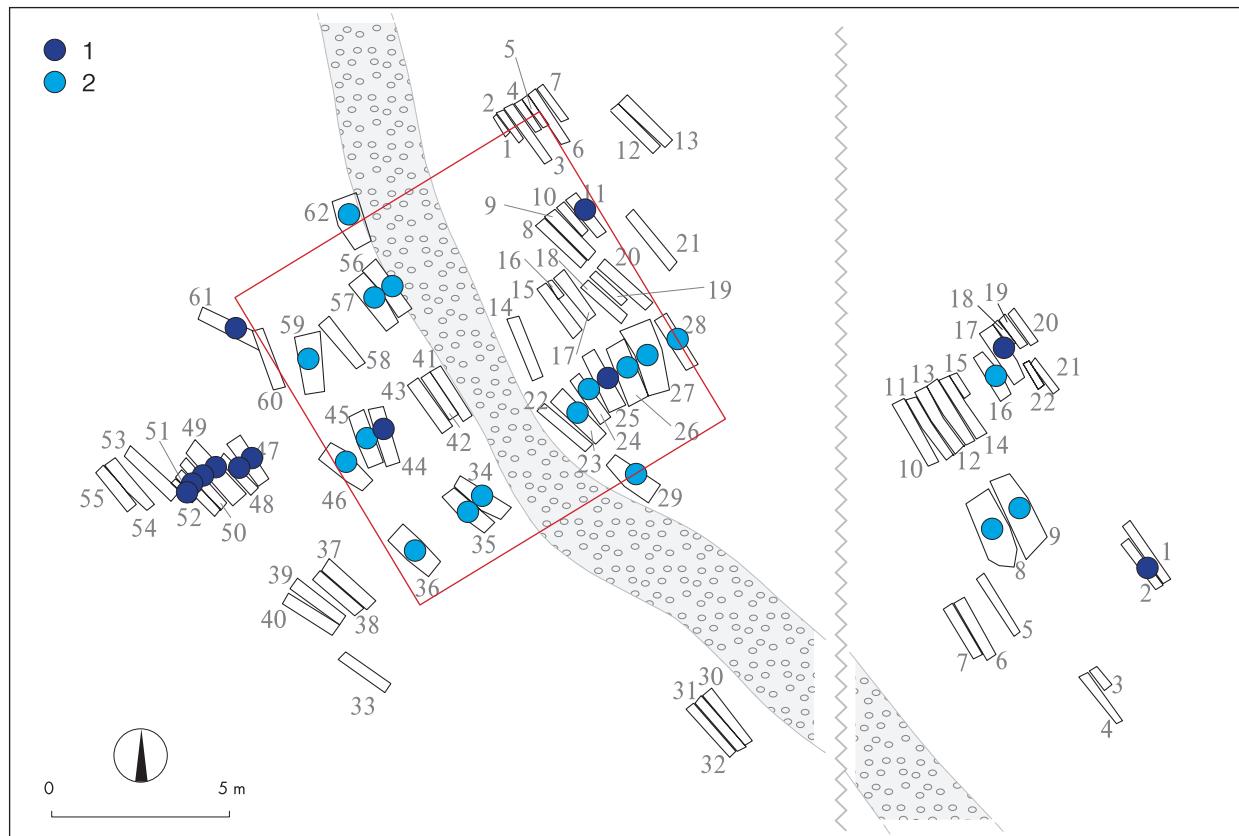
Odličen dokaz, da so tudi v Dalmaciji nekoč merili prostor z vrvjo, ponuja 62. člen Poljiškega statuta (Poljica ob spodnjem toku Cetine). V zapisu s konca 15. st. ali najpozneje z začetka 16. st. (Junković 1968b, 119) ta člen med drugim pravi: ... *se more vazda ... vrv pojati i primiriti gđi se komu krivo vidi* ... – v Junkovićevem zelo prostem prevodu “... se uvijek može ... izmjeriti plemensko srodstvo, i – kad tko misli da mu je krivo učinjeno – izvršiti mjerjenje ...” (Izvorni 1968, 60–61). Prevod se zavestno naslanja na interpretacijo, da vrv tu pomeni krvno sorodstvo in ne sosedske povezave (primerjaj: Junković 1968a, 113; Pera 1988, 150–151). Temu pravzaprav oporeka že formulacija v istem členu, ki ob bližnjih in daljnih bratih posebej omenja še vrvne brate (Izvorni 1968, 60–61), kar bi bil nesmiseln pleonazem, če bi šlo v vseh primerih samo za krvno povezano. Odkar pa je Jaroslav V. Baran na primeru najdišča Raškiv v Ukrajini dokazal, da so že v zgodnjem srednjem veku tudi starí

Sl. 10.11: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1789. Upoštevana je datacijska sredina. Vsa mirila Kruščice ležijo znotraj kvadrata s stranicami pribl. 10 m.

Fig. 10.11: Tribanj. Kruščica and Korita mirila that were created prior to 1789. The mean date was taken into account. All Kruščica mirila lay within a square with roughly 10 m sides.

Sl. 10.12: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1818 in kvadrat začetne površine mirilišča Kruščice.

Upoštevana je datacijska sredina. 1 – mirila, nastala po 1789; 2 – mirila, nastala do 1789.

Fig. 10.12: Tribanj. Kruščica and Korita mirila that were created prior to 1818 and the starting-square of the Kruščica's mirila. The mean date was taken into account. 1 – mirila that were created post 1789; 2 – mirila that were created prior to 1789.

Slovani prostor naselbine urejali z vrvjo in s tem ponazarjali družbene vezi, ter pri tem izrecno opozoril na Poljiški statut (Baran 1992), je postal tudi arheološko utemeljeno, da ima *vrv* dvojni pomen: kot oblika družbene vezi in orodje za merjenje. Drugi pomen je izhodišče za prvi. Pomen vrv na navedenem mestu statuta seveda določa glagol *pojati*. Da statut vsebuje nekatere zelo stare izraze, je opozoril tudi Junković (1968b, 131) in morebitno današnje napačno razumevanje statuta simpatično opravil z: "za nejasnoće i nesporazume koji nastaju danas pri čitanju nije kriv zakonodavac, več vrijeme koje nas je udaljilo od njega" (Junković 1968b, 132).

"*Pojati*" izvira od praslovanskega "*pōd'ati", kar je ponavljalni glagol od praslovanskega "*pōditi", to pa je prvotno pomenilo "napenjati, raztegovati" (Snoj 1997, 459 in 463). "*Vrv pojati*" ima zato v statutu veliko verjetneje stari pomen "raztegovati vrv", torej z vrvjo meriti prostor, v tem primeru tam, kjer se je komu zdelo, da se mu godi krivica. In ker so tisti, ki so skupaj izmerili prostor, vrvni bratje, lahko sklepamo, da način prostorske ureditve mirilišč Kruščice in Korit kaže na vrvno bratstvo obojih. S tem seveda ne trdim, da so v tedanjem Tribnju uporabljali za to vsebino prav to isto poimenovanje. To ni nujno, je pa mogoče.

Zdi se, da je 30 m sestavljen tudi iz 3×10 m, kar predstavlja enotnost iz trojnosti (glej dalje). Na mirilišču Kruščice namreč najdemo kot mersko enoto tudi 10 m. Vsa mirila, katerih srednja datacija sega do leta 1789, je mogoče zaobjeti s kvadratom, ki je usmerjen v skladu z mersko linijo obeh mirilišč in ima stranico 10 m (sl. 10.11). Vsa mirila Kruščice, ki so po svoji srednji dataciji nastala do leta 1818, ta kvadrat še vedno upoštevajo ali pa so na enem samem mestu ob njegovi jugozahodni stranici (sl. 10.12). To pa našo pozornost ponovno usmeri na napisni kamen iz domnevnega leta 1717.

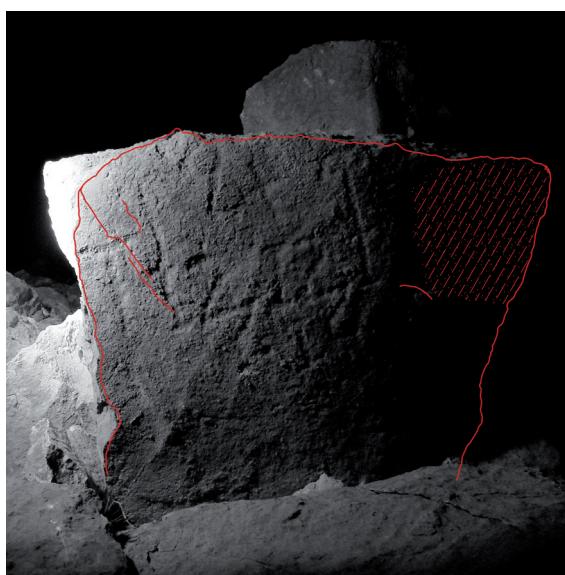
Že v katalogu (glej pogl. 11.2: MK21, MK56) je bilo ugotovljeno, da napisni plošči teh miril nista navadni, da ju z običajno zgradbo spominskih napisov ne moremo v celoti pojasniti. Poskus razlage v nadaljevanju podaja nekatere možnosti, ujemanja in okoliščine. Zaradi simbolnega bogastva napisov s tem njuna sporočilnost nikakor ni izčrpana. Verjamem, da nosi v sebi še marsikaj, kar ta hip ne razumemo. Predvsem pa se zavedam, da je ključno to, kar je z njima hotel povedati njun vsakokratni avtor, in ne moje razumevanje njegovih namenov. Ker pa so me bolj izkušeni kolegi nekoč opozorili, da je boljša kakršna koli interpretacija kot nikakršna, ker se le tako lahko začne diskusija, predstavljam prve ugotovitve.

MIRILO MK56

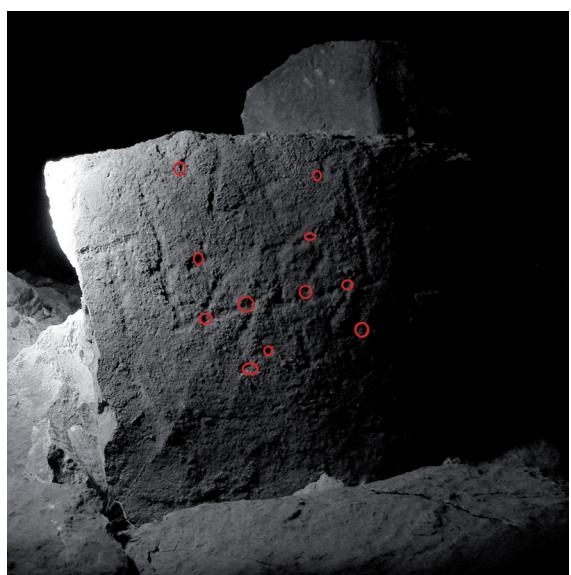
10.4.1

Napis na *uzglavnici* je vklesan zelo plitvo v naravno površino kamna, ki je v zgornjem desnem vogalu odbita. Površina je razbrazdانا z več naravnimi razpokami (sl. 10.13). Klesar si je nato razdelil prostor napisa s pomočjo vdolbenih pik, od katerih so nekatere še dobro razpoznavne (sl. 10.14). Nato je vklesal črte, ki sestavljajo napis in "okras" hkrati. Vse to je pomaknjeno tik do gornjega roba in prav tako do levega roba, ki se je pri klesanju celo nekoliko okrušil (sl. 10.15). Če skušamo za to, kar je ustvaril, najti eno samo besedo, bi bila morda še najustreznejša ideogram. Kaj vsebuje?

Za uvod morda ni odveč misel, da bi lahko bila posebej izpostavljena številka 2 na vrhu napisa med drugim tudi opozorilo na njegove dvoumnosti. Ne pozabimo, da smo domnevno v letu 1717, v baročnem času, ko se pojavljajo zavajajoči napisи v kamnu, besedne igre (npr. zelo verjetna ponaredka Janeza Gregorja Dolničarja, vzdiana v južno steno ljubljanskega semenišča, iz prvega desetletja 18. st.: Šašel Kos 1998, 341–344). To je čas numerologije, čas, ko iz črk sestavljamo letnice. Če izhajamo iz podmene, da imamo pred seboj celoten napis, ki ga je klesar sestavil kot uganko, kjer imajo

Sl. 10.13: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56. Fotografija ni ortogonalna. Risba je narejena po odtisu originalnega kamna. Rob plošče, naravne razpokane, odbita površina.
Fig. 10.13: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The photograph is not orthogonal. The drawing is made from the print of the original stone. The edge of the plate, natural cracks, chipped surface.

Sl. 10.14: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56. Fotografija ni ortogonalna. Risba je narejena po odtisu originalnega kamna. Prostorski načrt ideograma.
Fig. 10.14: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The photograph is not orthogonal. The drawing is made from the print of the original stone. The ideogram spatial plan.

10.15

Sl. 10.15: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56. Fotografija ni ortogonalna. Risba je narejena po odtisu originalnega kamna. Ideogram.

Fig. 10.15: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The photograph is not orthogonal. The drawing is made from the print of the original stone. Ideogram.

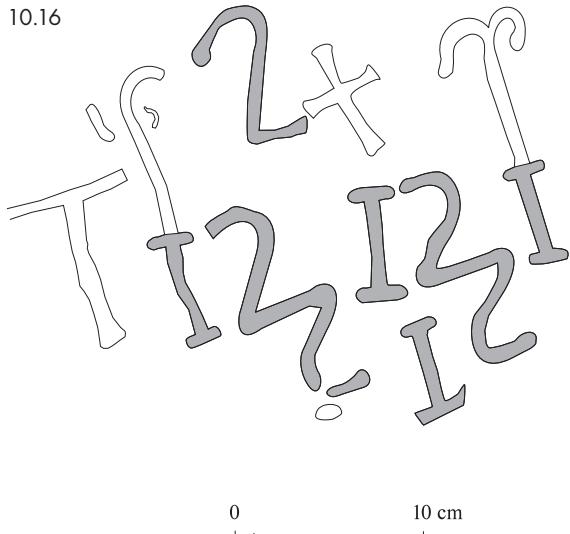
Sl. 10.16: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, številke napisa.

Fig. 10.16: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The numbers of inscription.

Sl. 10.17: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, ponavljanje 17.

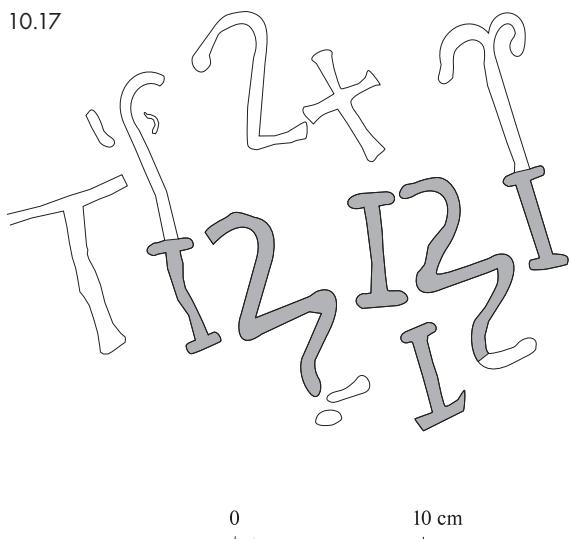
Fig. 10.17: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Iteration of the number 17.

10.16

0 10 cm

10.17

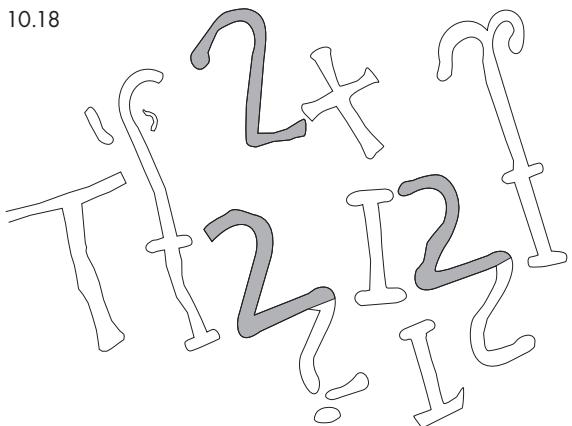
0 10 cm

isti znaki lahko hkrati različne pomene, se odpirajo številne možne razlage. Na tej začetni stopnji raziskave jih je mogoče predstaviti zgolj kot delovne hipoteze, ki jih bodo nadaljnje raziskave bodisi ovrgle bodisi spremenile bodisi potrdile.

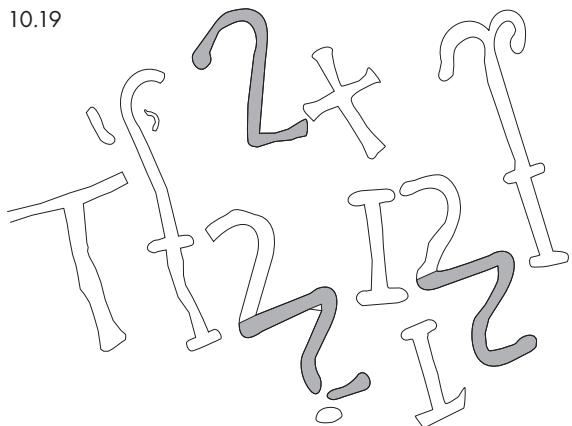
Številke (sl. 10.16). Pred seboj imamo štiri rimske I in več arabskih številk. Če prečno črtico na I-ju razumemo tako, da ima tudi vrednost enice, je vpadljivo ponavljanje 1 in 7: 17171717. Lahko jih razstavimo na 17 17 17 17 (sl. 10.17). Brati jih je mogoče v kateri koli smeri. Število 17 se prikaže tudi drugače. Če preprosto seštejemo vse številke na napisu: $(1 \times 2) + (4 \times 1) + (4 \times 7) = 34 = 2 \times 17$. Že samo seznam možnih matematičnih in simbolnih pomenov števila 17 bi bil dolg več strani. Tu navajam samo dve zanimivosti. Po Knjigi ravnotežja alkimista in sufija Jâbirja Ibn Hayyâna je število 17 osnova teorije ravnotežja; v Italiji pa je 17 nesrečno število namesto 13, ker je rimska 17 XVII, njen anagram pa VIXI – “živel sem”, ozioroma preneseno, “sem mrtev” (<http://www.ridingthebeast.com/numbers/nu17.php>, dostop. 5. XI. 2009).

Vendar je treba priznati, da sedmice ideograma lahko beremo tudi kot dvojke, kar odpira vrsto različnih možnih branj, pri katerih so lahko tako sedmice kot dvojke tako pokončne kot tudi obr-

10.18

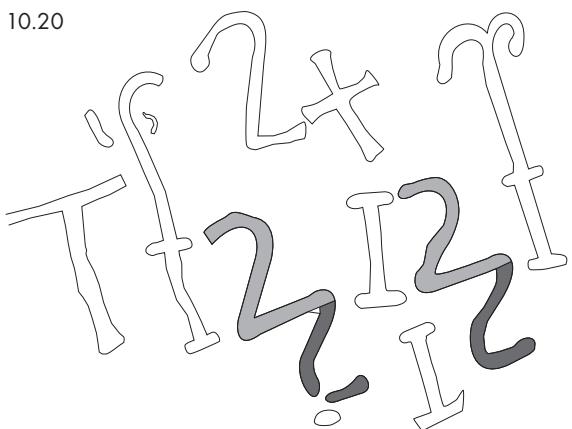

10.19

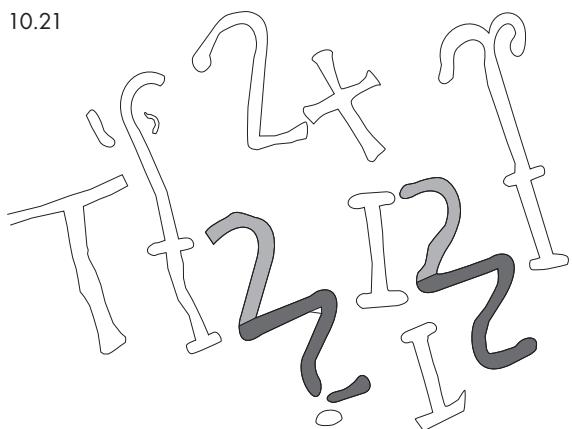
0 10 cm

10.20

0 10 cm

10.21

0 10 cm

njene na glavo ter v različnih zaporedjih 22, 77, 27, 72 (sl. 10.18–23). In podobno kot se enice in sedmice vrtijo v spodnjem krogu (glej zgoraj), se vrtijo enice in dvojke v zgornjem krogu: 121212 (sl. 10.24). Razstavimo jih lahko na 12 12 12. To bi lahko pojasnilo izpostavljenje 2 v vrhnjem delu ideograma. Če pa se odločimo za somerno branje, dobimo datum zimskega solsticija 12 21 (sl. 10.25), ki ga upošteva usmeritev miril (glej zgoraj 10.2).

Sl. 10.18: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, tri 2.

Fig. 10.18: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Three times 2.

Sl. 10.19: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, tri 2, dve obrnjeni.

Fig. 10.19: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Three times 2, two of them inverted.

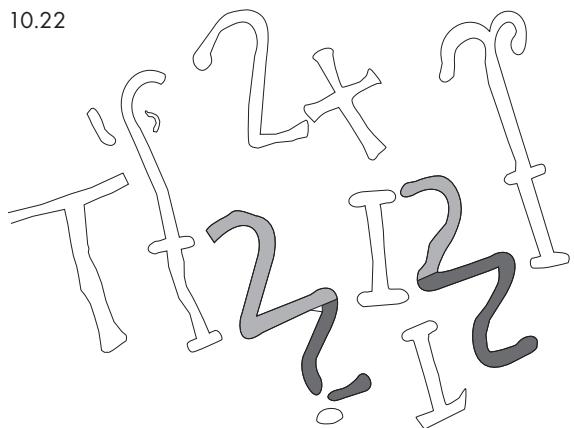
Sl. 10.20: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, zgoraj 22, spodaj 77 obrnjeno.

Fig. 10.20: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. 22 above, below inverted 77.

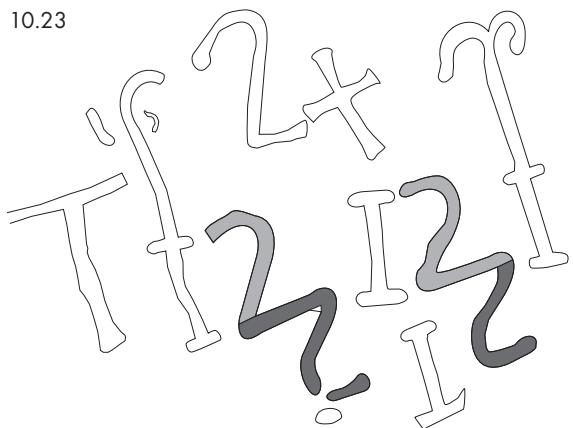
Sl. 10.21: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, zgoraj 77, spodaj 22 obrnjeno.

Fig. 10.21: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. 77 above, below inverted 22.

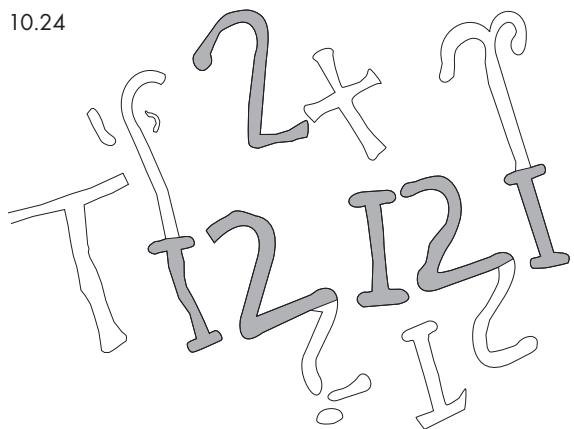
10.22

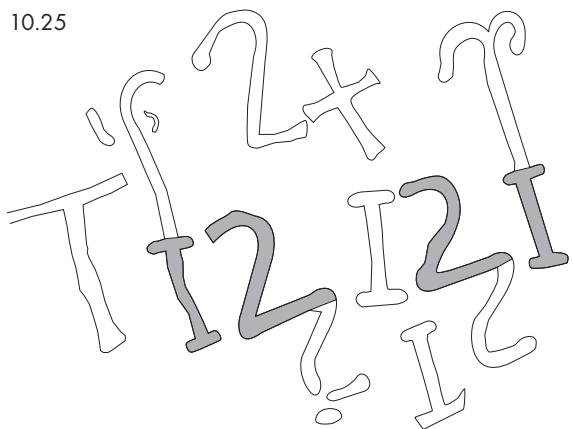
10.23

10.24

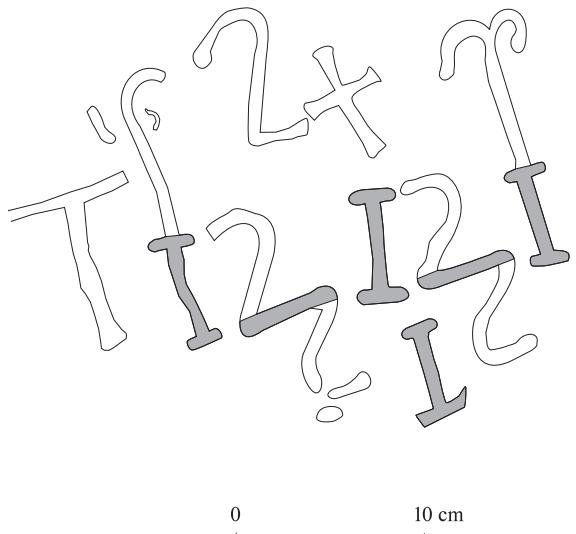
10.25

Stara vera. To je celosten način življenja, ki uskljuje delovanje človeka in nasprotja v naravi ter ustvarja možnost preživetja. Razumljen je kot troedino ravnovesje treh temeljnih sil narave: ognja (sonca, neba), zemlje in vode.

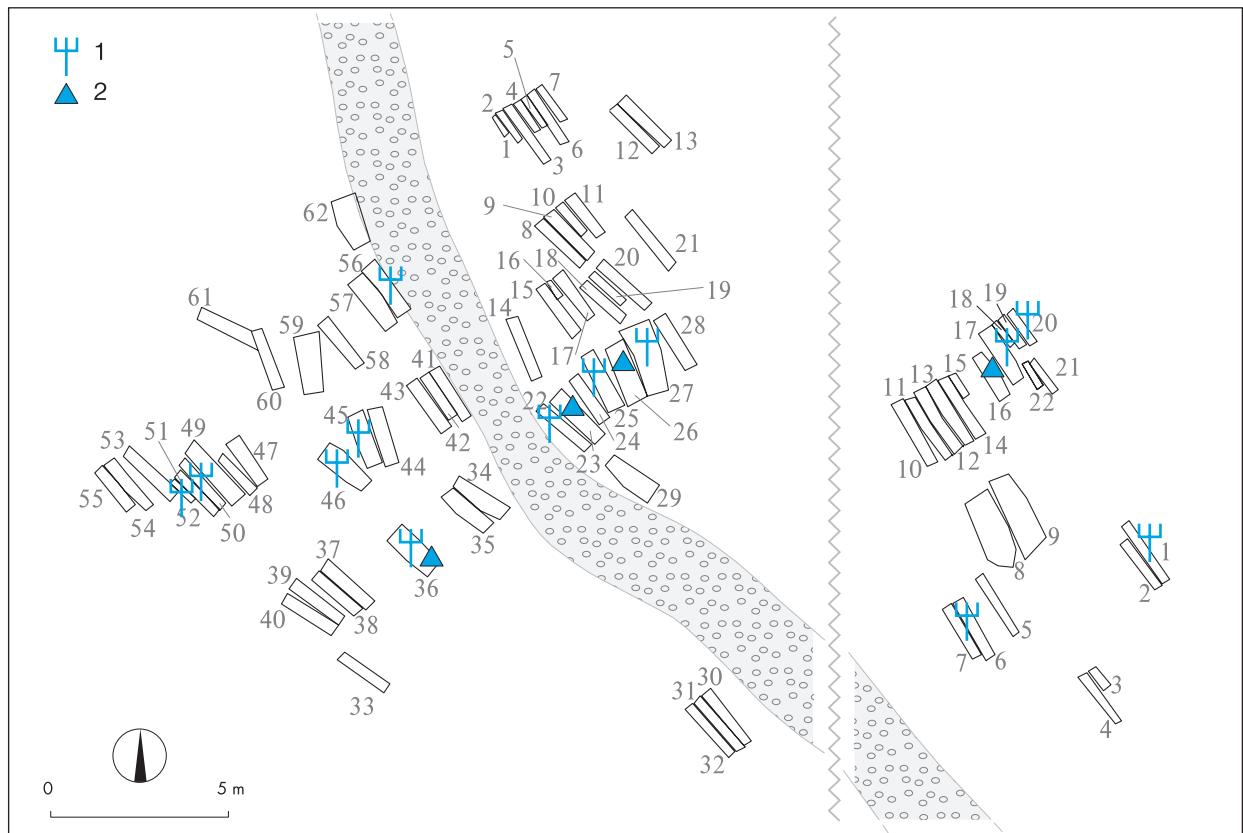
Napis ima arabske in rimske številke. S slednjimi so zapisane enice. Če pa jih razumemo zgolj kot ravne črte, se nam v kombinaciji z vodoravnimi prikaže lik trizoba (sl. 10.26), kakršnega smo našli tudi na drugih mirilih (slike 11.27, 11.28, 11.46, 11.49, 11.62, 11.85, 11.91). Lik trizoba je splošno razširjen v času in prostoru. Izmed številnih možnih primerjav navajam za vzorec samo razmeroma bližnje trizobe, ki so vklesani na kamnitni plošči, ki je pokrivala grob 88 na zgodnjesrednjeveškem grobišču Mejica pri Buzetu v Istri (Marušić 1979–1980, fig. 12). Grob je datiran v prvo polovico 7. st. (Torcellan 1986, fig. 12).

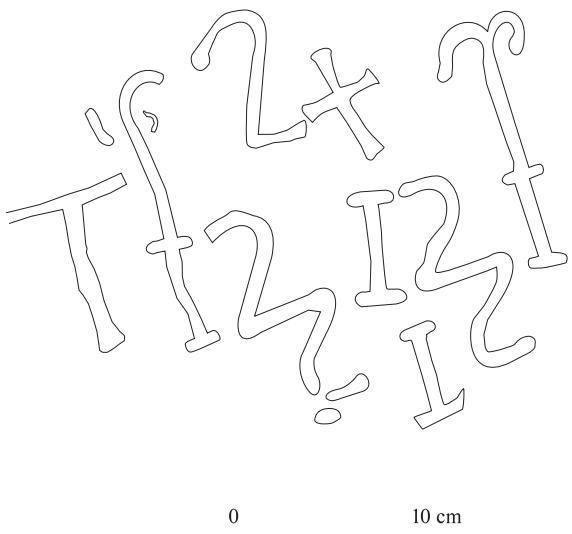
Čeprav bi bila možna preprosta krščanska razlaga, da je trizob simbol Svete trojice oziroma troedinega Boga, temu na mirilu MK56 oporeka latinski križ, ki je vklesan nad trizobom. Če bi veljala zgornja razlaga, bi šlo za pleonazem, kar je v nasprotju s splošno željo kamnosekov, da s čim manj vrezni podajo čim več vsebine. Trizob ima tu veliko verjetnejše drugačen pomen, ki je odvisen od konteksta. Najdemo ga lahko v starem izročilu iz Bohinja pod Triglavom, „da je ta življenska sila ustvarjanja, ki je združena tudi z vsem pomnenjem rajnih [.] pravtako trodelna,

Sl. 10.26: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, trizob.
Fig. 10.26: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Trident.

Sl. 10.27: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Trizobi znaki in trikotni kamni.
Fig. 10.27: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Trident signs and triangular stones.

Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56.
Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56.

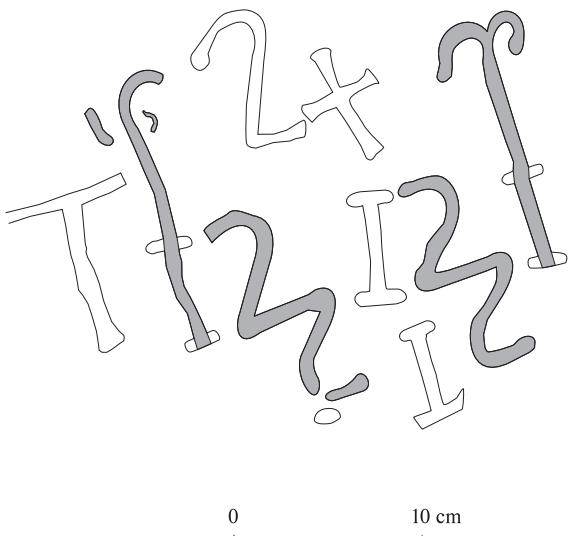
Sl. 10.28: Starigrad. Mirila zaselka Jatara.
Trikotni kamen.

Fig. 10.28: Starigrad. Jatara mirila.
Triangular stone.

kakor je Kašar ob velikonočnem spraševanju pravil za vile [! ki so imele tri roglje, torej trizob – op. A. P.], kakor je tudi Triglav in domača zastava. Je v tleh pri Matješi, je v sapi ali vетru in mokroti in je v oblakih neba, ki jih robi in farba Sonce. V tem da je vsa ta sila, od katere dobivajo odgovorja-joči del rastline, živali in človek za časa življenja. Od tam da prihaja vse, tudi prava pamet in tja se vse povrne – tudi pomnenje.” (Čop 2007–2008, 308) Jugozahodno od Bohinja na Tolminskem se je za to trojno silo iz starih časov ohranilo ime in izročilo o *tročanu*, “ki je takrat pomenil tudi način življenja. Ko so se odločili, da bodo postavili hišo, kaščo in hlev, so najprej poiskali tri kamne. Dva so uporabili za temelj, tretjega pa so imeli za binkl – varuha, ki so ga varovali kot skrivnost, saj je zanj vedel le gospodar – graditelj, ki je na smrtni postelji povedal bodočemu gospodarju, kje je. Tročan je bil vedno v znamenju ognja (sonca), vode in zemlje. Prenekatero kmetijo je pobralo, ker se je vedenje o hišnem tročanu izgubilo ali pa so ga celo iz nevednosti uničili. Kmetije, hiša, kašča, hlev, kozolec ali čebelnjak so bili vedno grajeni v tročanu. Tudi v sadovnjaku so sadili po tem pravilu. Če to ni bilo mogoče, so to storili s posevkami.” (Medvešček 2006, 55–59) Trizobov graditelji miril zagotovo niso razlagali s temi istimi besedami, vendar je zelo verjetno, da so jim imeli enak pomen. Da gre za staro vero, kaže okoliščina, da imajo trizobe že najstarejša mirila (sl. 10.27, pri-merjaj še sl. 10.12) in da so bili zadnji trizobi vklesani najpozneje v drugi polovici 19. st., nato pa je to znamenje izginilo iz uporabe. Druga oblika prikazovanja trojne enotnosti je bila najverjetneje trikotni kamen (sl. 10.28 in slike 11.23, 11.25, 11.83).

Če imamo pred seboj simbol troedinosti sil narave in življenske energije, potem v našem ideo-gramu te sile prepoznamo še enkrat. Radoslav Katičić opozarja, da je v mitski strukturi desna, prava stran stran nebesnega gromovnika, leva, kriva pa s svojo krivino ponazarja zvijanje kače (zmaja), gromovnikovega nasprotnika (Katičić 1985, zlasti opomba 6). Gre za eno najstarejših mitskih proti-

Sl. 10.29: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, simboli zemlje, vode in neba.

Fig. 10.29: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The symbols of earth, water and sky.

stav desno – levo, pravo – krivo (Katičić 1985; Leeuwen-Turnovcová 1990; Needham 1973; Pleterski 1997, 37), ki zahteva vzpostavljanje ravnotežja. In ko se nam zazdi mogoče, da je tudi to vsebina napisa, se nam prikažejo novi liki (sl. 10.29). Črka I napisa na desni je izjemno dolga in na vrhu izhajata iz nje zavojka. Verjetno ne bomo zgrešili, če ju razumemo kot nebesno reko, ki izvira na nebu in teče od zgoraj navzdol (sl. 10.30). Njej nasproti na levi je še daljša črta, ki opazno vijuga. Ker ne gre verjeti, da klesar ni bil sposoben vrezati ravne črte, je verjetneje, da je vijuga namerna. Na desni strani imamo tako ravno (pravo) črto, na levi krivo. Da ne bi bilo nikakrnega dvoma, kaj je na levi, se tam črta zgoraj končuje v prepoznavno kačjo glavo z značilnim rožičkom modrasa (*poskok, vipera ammodytes*). In če imamo na desni res nebo, na levi kačo, ki je httonski simbol, torej simbol zemlje, nam za vse tri sile tročana manjka samo še voda. Sedaj postane jasno, kaj še pomenita siamski dvojici številk. Sestavlja valovnici, ki predstavljata vodo. Tročan je popoln. In hkrati razlagata trizob.

Ob vsem tem je latinski križ na vrhu videti samo še kot kamuflaž za nevednega opazovalca.

Trodelni svet. Po starih predstavah je svet trodelen: zgornji svet, srednji svet, kjer živimo ljudje, in spodnji svet, podzemlje (podrobni opis pri npr. Risteski 2005, 262–296). To idejo najdemo tudi v našem ideogramu (sl. 10.31). Nekatere njegove sestavnine je možno razumeti kot trikratni zapis začetnic IT (pač Ivan Trošelj). V srednjem delu je nesporen T na levi strani in zelo verjeten I na desni. To bi bil Ivan Trošelj v srednjem svetu. Zgoraj je znak, ki ga takoj prepoznamo kot latinski križ. Vendar ima zelo verjetno tudi drugi pomen kot ligatura IT. Križ hkratno kot črka T se pojavi tudi na bližnjih mirilih Krčevine v imenu KATA (T. 8: 4). Tu bi torej imeli Ivana Trošelja v zgornjem svetu. Znak je izrazito poševen, kar bi kazalo, da je v gibanju od izvira nebesne reke na desni proti ponoru v odprtrem žrelu zemeljske kače na levi. To je seveda tudi gibanje sonca od vzhoda do zahoda. Tretjič lahko vidimo ligaturo IT v najnižjem znaku. Da bi šlo za ligaturo, kaže neenakost prečnih črtic, ena

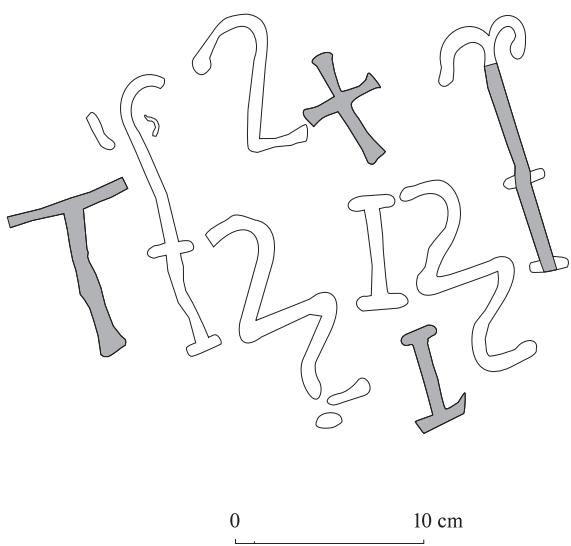

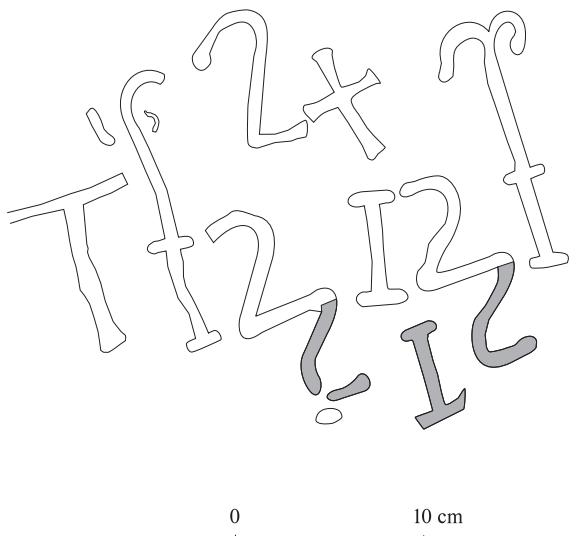
Sl. 10.30: Žrnovnica pri Splitu. Sv.

Mihovil, relief nad vhodom.

Fig. 10.30: Žrnovnica near Split. St. Michael, the relief above the entrance.

Sl. 10.31:
Tribanj. Mirila
Kruščice. Mirilo
MK56, tri
začetnice TI.
Fig. 10.31:
Tribanj. Kruščica
mirila. Mirilo
MK56. Three
initials TI.

Sl. 10.32: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, obrnjeni znaki.

Fig. 10.32: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Inverted signs.

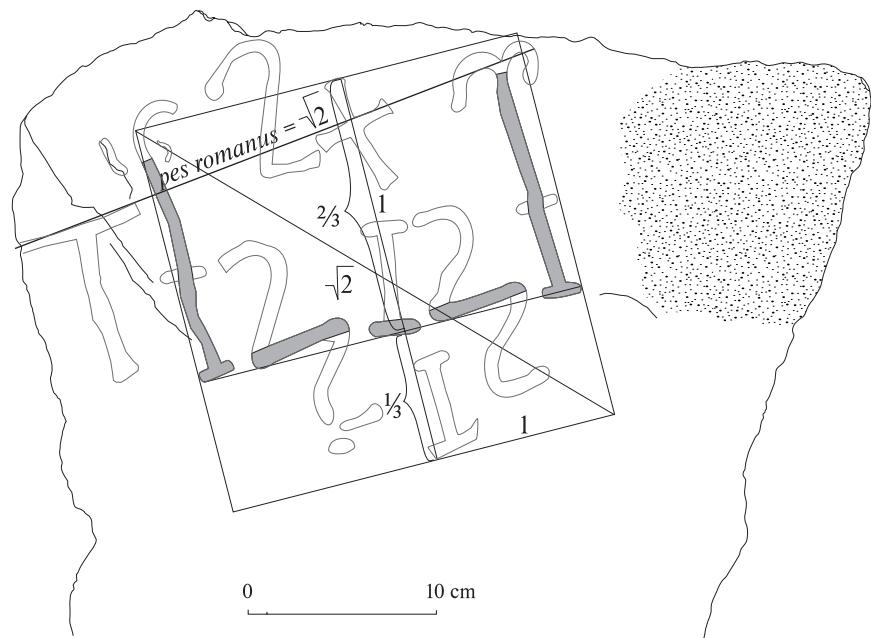
Sl. 10.33: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, kvadrat v napisu in dolžina rimskega čevlja.

Fig. 10.33: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. The square in the inscription and the length of the roman foot.

je bistveno daljša s poudarjenima zaključkoma. Da gre za Ivana Trošla v spodnjem svetu, kažejo znaki, ki tam stojijo na glavi (sl. 10.32).

Graditeljstvo. Raziskave zgodnjesrednjeveške arhitekture v Dalmaciji so pokazale pomen števila 17 v graditeljstvu. Prvi je nanj opozoril Mladen Pejaković, dokazala sta ga Željko Peković in Ante Milošević pri modularni analizi cerkve Sv. Spasa v Cetini. V kvadratu s stranico 12 čevljev je njegova diagonalna skoraj natančno 17 čevljev. Dejansko je 16,97 čevlja, kar pa je tako majhna razlika, da so jo tedanji gradbeniki zanemarili. Z dolžino 17 rimskih čevljev kot polmerov krogov je mogoče sestaviti gradbeni načrt, po katerem je bil zgrajen Sv. Spas (Milošević, Peković 2009, 248–255).

Imamo s tem tudi pomen števil 12 in 17 na našem napisnem kamnu? Obstajajo resni indici za potrditev te domneve. Navpične in vodoravne črte napisa so postavljene tako, da ustvarjajo videz pravokotnika (sl. 10.33). Njegova osnovnica je enako dolga kot razdalja med vrhom križa in spodnjim koncem najnižjega znaka, nebesnega in podzemnega IT-ja (glej zgoraj). Pri tem vodoravnica pravokotno seka navpičnico pri $1/3$ višine in jo deli na dela, ki imata razmerje $1/3 : 2/3$, kar je enako razmerje, kot ga ima zалomljena prostorska os obeh mirilič (glej zgoraj pogl. 10.3). Tako lahko določimo kvadrat, katerega diagonala je enaka širini celotnega napisa in meri 1 rimski čevelj, *pes romanus*. Danes je širina napisa za nekaj mm krajša od dolžine rimskega čevlja 296,20 mm. Razlog je najverjetneje v tem, da je pri klesanju črke T odletel rob plošče. Načrtovana širina je bila torej povsem pravilna. Napis zato nima samo algebrskega sporočila, ampak tudi geometrijsko.

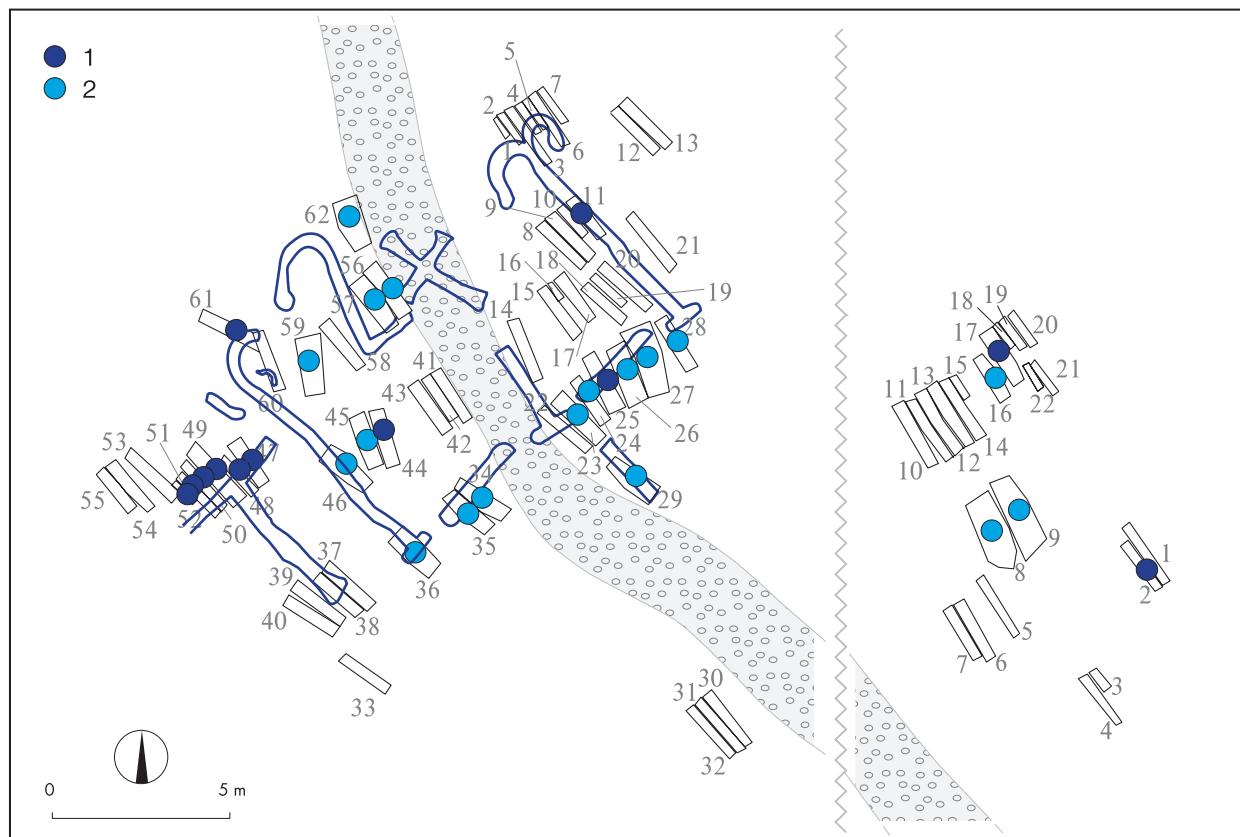

Če sedaj upoštevamo številko 2 napisa kot multiplikator in z njim pomnožimo 17, dobimo 34, kar je isto število, ki smo ga dobili kot seštevek vseh številk. Nam napis sporoča, naj bomo pozorni na kvadrat s stranico 34 rimskih čevljev? To pomeni kvadrat s stranico 10,07 m. To pa je velikost kvadrata, v katerem ležijo najstarejša mirila Kruščice (glej zgoraj pogl. 10.3). Če je to ujemanje namensko, potem je napisna plošča tudi gradbeni načrt mirilišča. Ali je poševnost napisa zato opozorilo na azimut vrst miril?

Ta miriliščni kvadrat pa bi lahko izmerili tudi s 30 rimskimi čevljji, kar nas opozori, da 17 rimskih čevljev pomeni skoraj enako razdaljo kot 15 karolinških (glej spodaj pogl. 10.5). Zdi se, da je tudi ta namig zapisan v ideogram. Če siamski dvojici številk beremo kot 77 zgoraj in na glavi stoeče 22 spodaj ter obrnjeno spodnjega števila razumemo tako, da ga je treba odšteti od zgornjega, dobimo 55. Ko jo preberemo skupaj z 2, ki stoji nad njo, dobimo 255, kar je zmnožek od 15×17 . V tem pogledu se ideogram kaže tudi kot memotehnični grabeniški pripomoček.

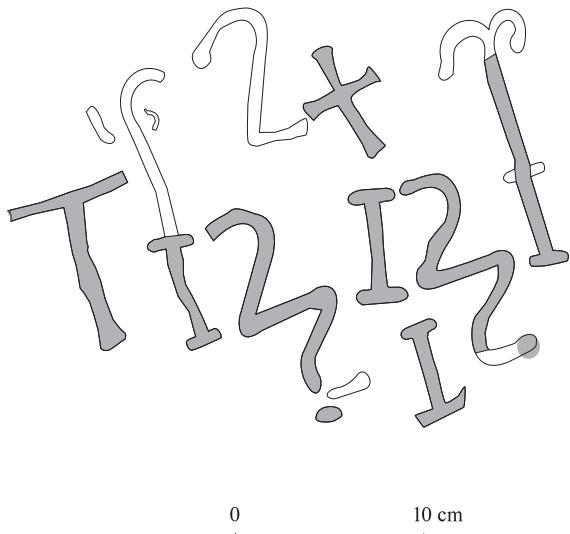
In če se nam zdijo zgornje razlage mogoče in napis položimo na načrt mirilišča, najdemo pojasnilo za lego prvih miril, ki so nastala zunaj začetnega kvadrata (sl. 10.34). Njihov položaj je tam, kjer stoji črka T zunaj kvadrata napisa. Če je bil ta kraj dober za črko T, je tudi za mirila. Pojasnjena je izpostavljena lega miril MK29, MK61, MK62, prav tako manj miril na severovzhodni stranici. Križ v napisu pa stoji v prostoru poti, torej gibanja, in je sosed mirilu Ivana Trošlja, kar se ujema z zgornjimi razlagami pomena tega znaka. Napis so torej uporabljali tudi kot likovni načrt mirilišča. To ni bilo težko, saj si ga je še vedno mogoče ogledati vsak dan.

Kako so se tedanji ljudje lahko ravnali po načrtu? Zelo verjetno je, da je bila vsaj nekaterim med njimi ideja načrta znana. Poleg tega so svoje poznavanje lahko obnovili vsakič, ko so šli mimo napisnega kamna.

Sl. 10.34: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit. Ideogram napisa MK56 in starejša mirila Kruščice. 1 – mirila, nastala po 1789; 2 – mirila, nastala do 1789.

Fig. 10.34: Tribanj. Kruščica and Korita mirila. Ideogram of MK56 and the older Kruščica mirila. 1 – mirila that were created post 1789; 2 – mirila that were created prior to 1789.

Sl. 10.35: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, datum smrti?

Fig. 10.35: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56. Date of death?

10.4.2

MIRILO MK21

V družinskem spominu je 17. julij 1971 pravi datum smrti Ivana Trošlja. Vendar je v letnici na betonski postelji med 7 in 1 dodatna črtica, ki tja pravopisno pravzaprav nikakor ne spada. Dobi pa svoj smisel, če ta sedmica prikazuje tudi trizob (sl. 10.36), ki ga imajo sicer samo stara mirila.

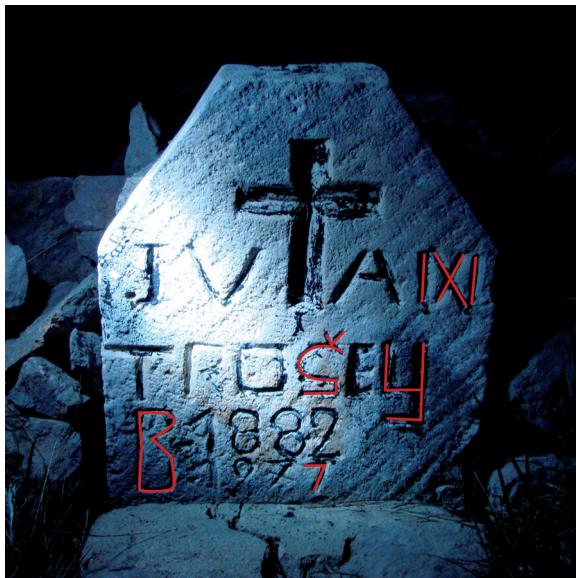
Sl. 10.36: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21. Trizob? v zapisu datuma smrti.

Fig. 10.36: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK21. Trident? in the inscription of the date of death.

Datum in ime. Ali ideogram res vsebuje letnico 1717? In celo podrobnejši datum 7. 17. (sl. 10.35)? Kronološka analiza (pogl. 9) je pokazala, da mirilo spada med tri najstarejša in je vsekakor nastalo okoli leta 1700. V poštev bi potem prišlo tudi leto 1712. Ali sta v spodnjem, obrnjenem delu napisa res dan in mesec smrti, je verjetno, čeprav vsekakor ne nujno. Tudi tu je več možnih branj: poleg 7. 17. še 21. 2., 2. 12. ter celo 7. 12. Bilo bi logično, da je med zgornjimi datumimi tudi pravi datum smrti ali jih vsaj tako blizu, da se je avtorju ideograma porodila misel, kako prikladne številke vključiti v zapis. Ali je pri tem katero priredil, ne vemo.

Po vsem povedanem se celo videz, da imamo na nagrobniku datum smrti 1717 7. 17., ne zdi več nujno enopomenki. Če smo začetnici T in I pravilno razrešili s Trošelj Ivan, se porodi osupljivo opažanje. Če prvemu, najstarejšemu Ivanu Trošelju iz datuma odstranimo 1 in 7, torej 17, ki se v napisu tolkokrat ponovi, dobimo datum 17. 7. 71. In najmlajše mirilo MK21 na mirilišču prav tako pripada Ivanu Trošlju (T. 8: 1). Spomnimo se zapisa datuma njegove smrti – 17. 7. 71. (T. 8: 2), ki je vrezan v beton drugotne postelje. Naključje?! Vsaj z matematičnega stališča zanj ni nikakršne možnosti. Razlog mora biti kulturni, zavesten vpliv na datumsko ujemanje.

Seveda se sedaj takoj postavi vprašanje, ali tudi sam napis pri glavi mirila ne vsebuje dodatnih sporočil. Pri nočnem ogledu opazimo zanimive podrobnosti, ki jih dnevna svetloba ter sugestivna črna barva v črkah in številkah sicer zakrivata ali vsaj preusmerjata pozornost. Na tem mestu bomo poskušali samo opozoriti na možnost prikritih sporočil. Pri tem se opiramo na tiste dele napisa, ki imajo videz klesarjevih napak ali vsaj nespretnosti (sl. 10.37). Sem spadajo popravljeni N, izjemno nesomeren in nebogljén Š, stikajoča se L in J, čeprav je bilo na voljo še dovolj prostora, da to ne bi bilo potrebno, spojena R in U ter številka 1, ki je zapisana z vodoravnim črticom namesto s poševno. Tako opazno je, da je "popravljeni N" sestavljen iz IXI (sl. 10.38). Če temu dodašo še črko V iz imena, preberemo VIXI, v anagramu XVII ali 17, kar je ista sestavina, ki smo jo srečali na mirilu MK56 (glej zgoraj). Če to drži, potem tudi L in J nista spojena po nerodnosti, ampak najverjetneje posnemata mali pisani G. Ta pa odpre nekaj novih in razburljivih možnosti. Spoj R in U v B je povsem očiten. Če dodamo samo še vmesni O iz priimka, dobimo besedo BOG (sl. 10.39). In potem lahko tudi nenavadni Š z močno poudarjenim zgornjim delom in povsem zakrnelim spodnjim preberemo kot Č. Začetek

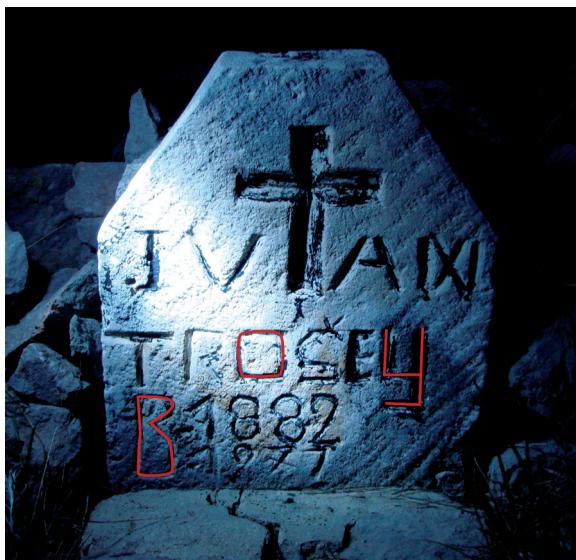

Sl. 10.37: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21. "Napake" v napisu.
Fig. 10.37: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK21. "Errors" in the inscription.

Sl. 10.38: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21. VIXI, 12, 17, 27.
Fig. 10.38: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK21. VIXI, 12, 17, 27.

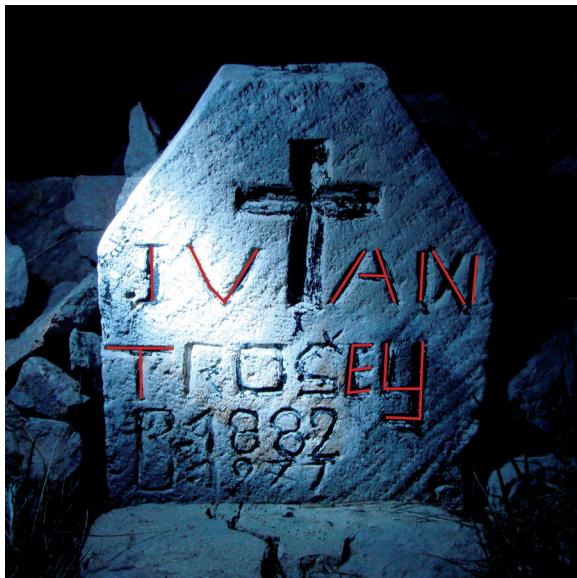
priimka se tako glasi TROČ. Da se nadaljuje v zadnji del imena AN, se ponuja kar samo (sl. 10.40). Torej TROČAN. "Popravljeni" N ponuja še nadaljnjo možnost. V pogledu И nakazuje, da bi kazalo brati tudi od desne proti levi, torej NAVI. In ko nadaljujemo v naslednji vrstici z "nerodnima" L in J kot G, pridemo do GE. Za slovenično pravilno obliko 3. osebe konjuktiva prezenta glagola *navigare* nam sedaj manjka samo še T, ki je seveda začetek priimka (sl. 10.41). Izraža željo: *naj pluje*. Verjetna povezava besed je BOG NAVIGET, to pa je isto kot sončni križ, ki pluje po nebesnih vodah, kot nam kaže mirilo MK56. In seveda ideja o bogu soncu, ki je tako jasno vedno znova in znova pokazana

Sl. 10.39: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21. Napis BOG.
Fig. 10.39: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK21. The inscription BOG (GOD).

Sl. 10.40: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21. Napis TROČAN.
Fig. 10.40: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK21. The inscription TROČAN.

Sl. 10.41: Tribanj. Mirila Kruščice, MK21.
Napis NAVIGET.

Fig. 10.41: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo
MK21. The inscription NAVIGET.

kamnom in lesom. Povezava s prvim Ivanom Trošljem mirila MK56 je videti prepričljiva, on sam in njegov sin Ivan, ki mu je zelo verjetno postavil mirilo, pa se vedno bolj izkazujeta kot nekakšna stanovska kolega starodavnih *pontifexov*.

10.5

SIMBOLIKA MER

***Tri vrvi.** Doslej smo pokazali uporabnost kvadrata stranice 10 m in merske enote 30 m (vrvi). Seveda pa je logično tudi vprašanje, zakaj je merska linija dolga ravno 3×30 m in ne recimo 4×30 m ali še kateri drugi mnogokratnik. Odgovor najverjetneje tiči v drugi merski enoti, ki je bila v uporabi sočasno ob rimskem čevlju. To je t. i. karolinški čevlji, v rimskem času znan kot *pes drusianus*, ki je bil v uporabi v Galiji in spodnji Germaniji že pred osvojitvijo Rimljani, favoriziral ga je Karel Veliki in prevzeli so ga benediktinci (Rottländer 2006). V zgodnjem srednjem veku je bil razširjen tudi daleč po ozemljih, ki so jih naseljevali Slovani. Dolžina tega čevlja je 333,22 mm, trije čevlji so torej samo tretjino milimetra krajsi od 1 m. Pri krajših razdaljah je zato razlika od metrskega sistema zanemarljiva. Pri 5 m se z malenkostnim odstopanjem prvič ujamejo mnogokratniki rimskega in karolinškega čevlja: to je 15 karolinških čevljev (4,998 m) in 17 rimskih (5,035 m). Kaj je potem 3×30 m? V rimskih čevljih je to približno 3×102 čevlja (90,63 m). V karolinških čevljih pa je to 3×90 čevljev (89,96 m). To število je simbolno izjemno močno, saj predstavlja čarobno formulo $3 \times 9 \times 10$ oziroma 27×10 . Klicanje 27 dni sideričnega meseca je urok, ki so ga uporabljali tudi za to, da bi se vrnili tisti, ki so odšli (primerjaj: Žolobov 2004). Merska linija 3×30 m bi lahko tako pomenila tudi formulo, s pomočjo katere naj bi se pokojni na neki način vrnili.

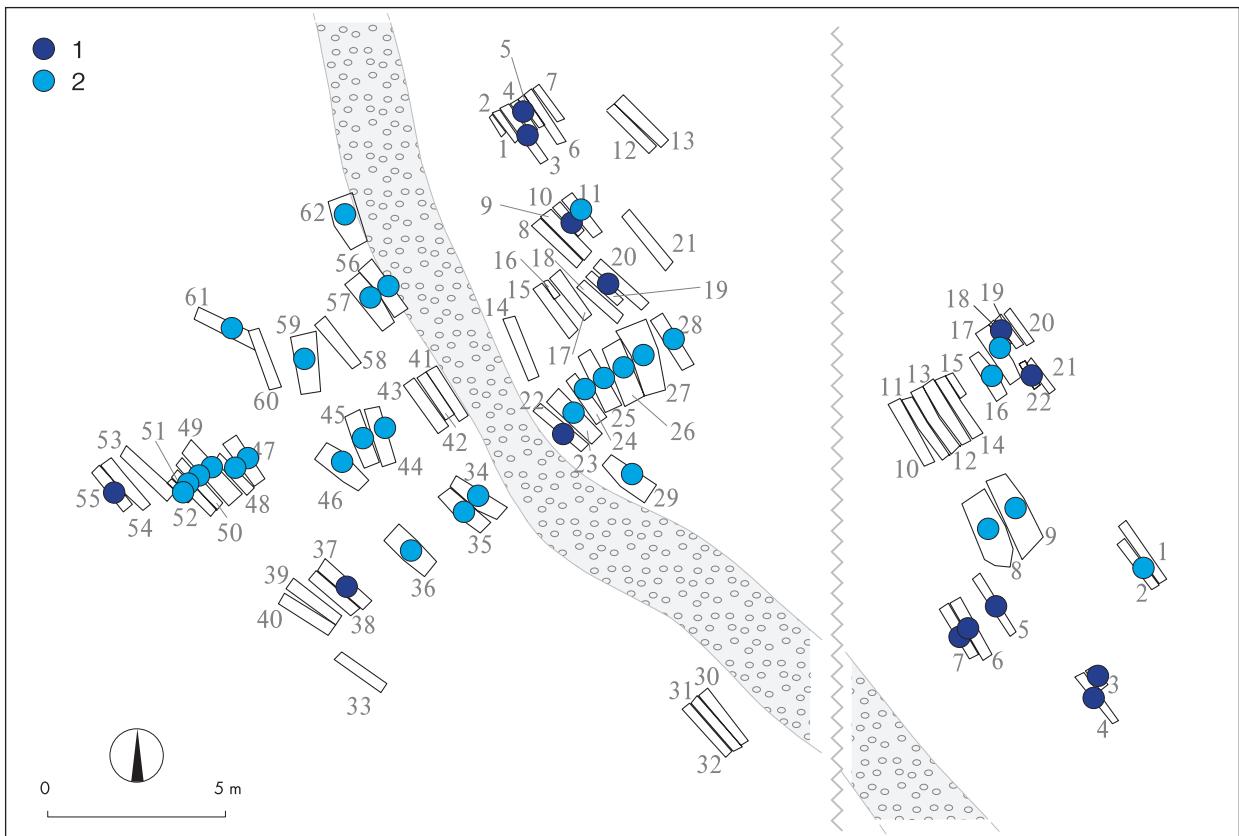
10.6

SPREMEMBE

V začetku 19 st. se začnejo rahljati stara pravila. Tudi otroci dobijo možnost svojih miril (glej pogl. 9.7). Leta 1812 se začne vrsta individualiziranih napisov, po letu 1818 ne upoštevajo več prostorskega koncepta napisa iz 1717. Na začetku 19. st. je še v uporabi ime L(j)uba (MK002) in morda

na mirilih (Trošelj, pogl. 7). TROČAN bi pomenil trizob, na katerem vse sloni. In ko vidimo vsebinske vzporednice z ideogramom mirila MK56, tudi nenavadna 1, ki v vsem posnema 7, postane smiselna (sl. 10.38). Stoji pod 2 in sestavlja 27, katere simboliko kaže tudi ureditev mirilišča (glej spodaj pogl. 10.5). Poleg tega dobimo tudi para 12 in 17, ki ju tako kot 27 vsebuje tudi ideogram prvega Ivana. Zelo verjetno pa to še ni vse, kar napis vsebuje, a za prepoznavanje bo treba več znanja.

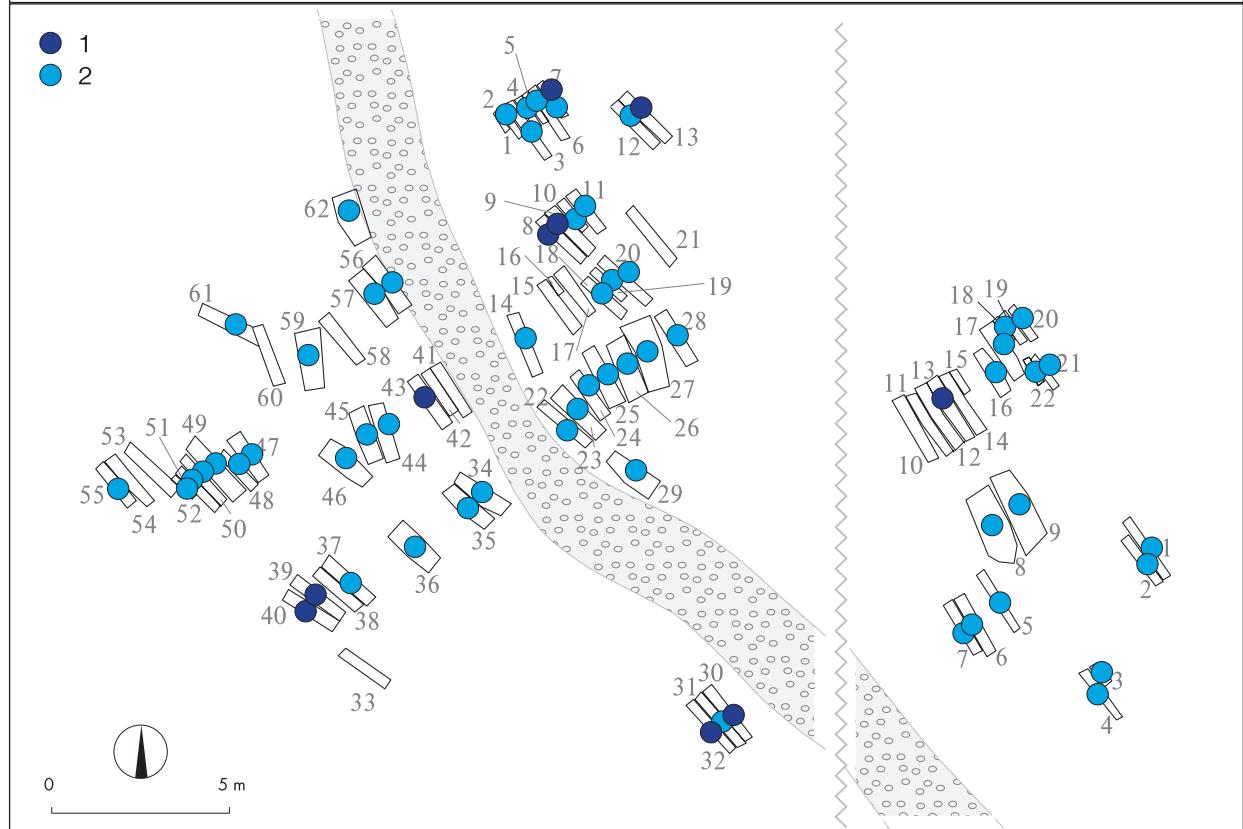
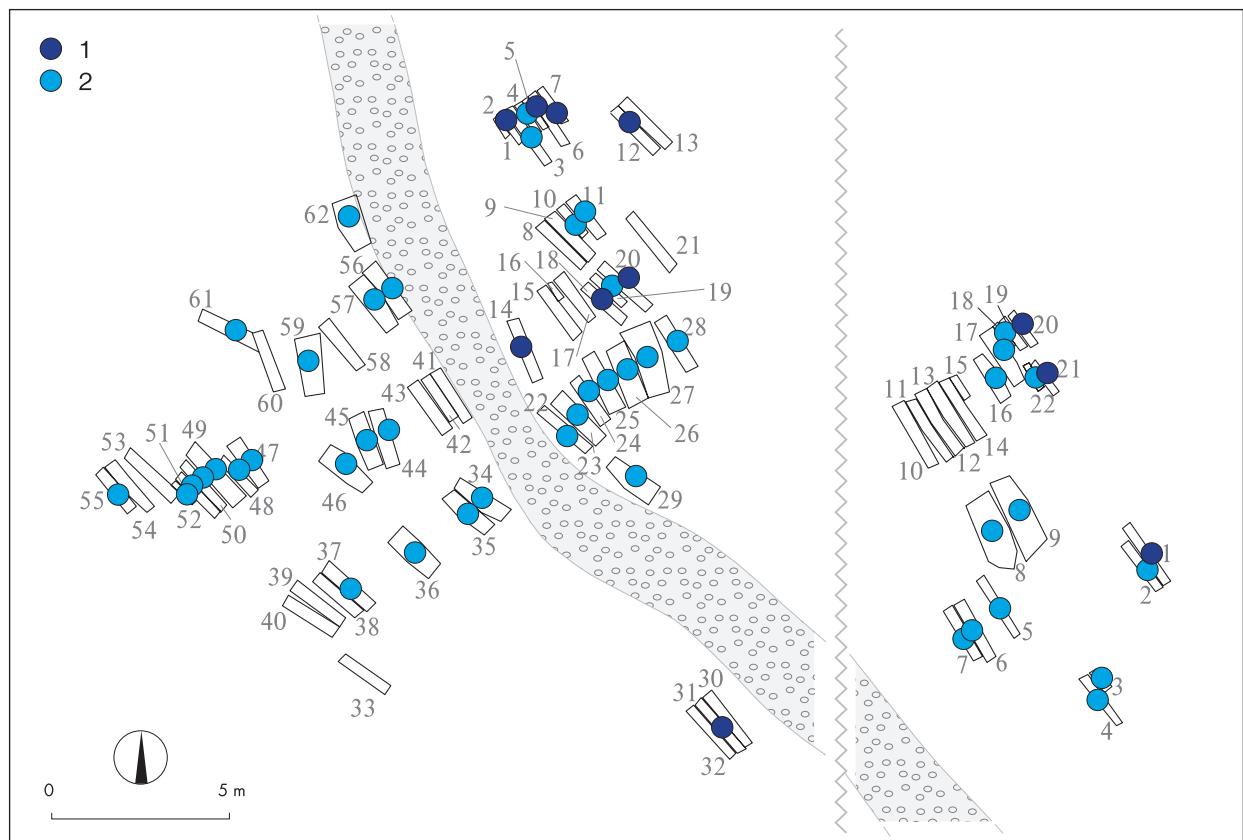
Od kod ljudem poznavanje latinskih besed, če se je niso učili v šoli? Tudi če zanemarimo možnost, da je vsaj nekaj latinskih besed ujel vsakdo, ki je hodil k cerkvenim obredom, se je iz roda v rod ohranjalo znanje vulgarne latinščine. Še danes znajo Podgorci šteti ovce v tem jeziku (informacija: Mira Trošelj). Kdo je pravi idejni avtor napisa, Ivan Trošelj ali njegov sin Ivan, lahko samo ugibamo, a navsezadnje niti ni pomembno. Nedvomno je bil napis vklesan, še preden je bilo mirilo dokončano. Vendar je bila zadnja vrstica vklesana šele, ko je bila betonska postelja že dokončana. In to je lahko naredil samo sin Ivan, ki je tudi sicer v celoti izdelal mirilo. Po izročilu je bil v vsaki generaciji te družine Trošljev vedno en sin Ivan. Moški so veljali za odlične, naravno nadarjene zidarje, gradbenike, ki so znali delati s

Sl. 10.42: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1860. Upoštevana je datacijska sredina. 1 – mirila, nastala po 1818; 2 – mirila, nastala do 1818.

Fig. 10.42: Tribanj. Kruščica and Korita mirila that were created prior to 1860. The mean date was taken into account. 1 – mirila that were created post 1818; 2 – mirila that were created prior to 1818.

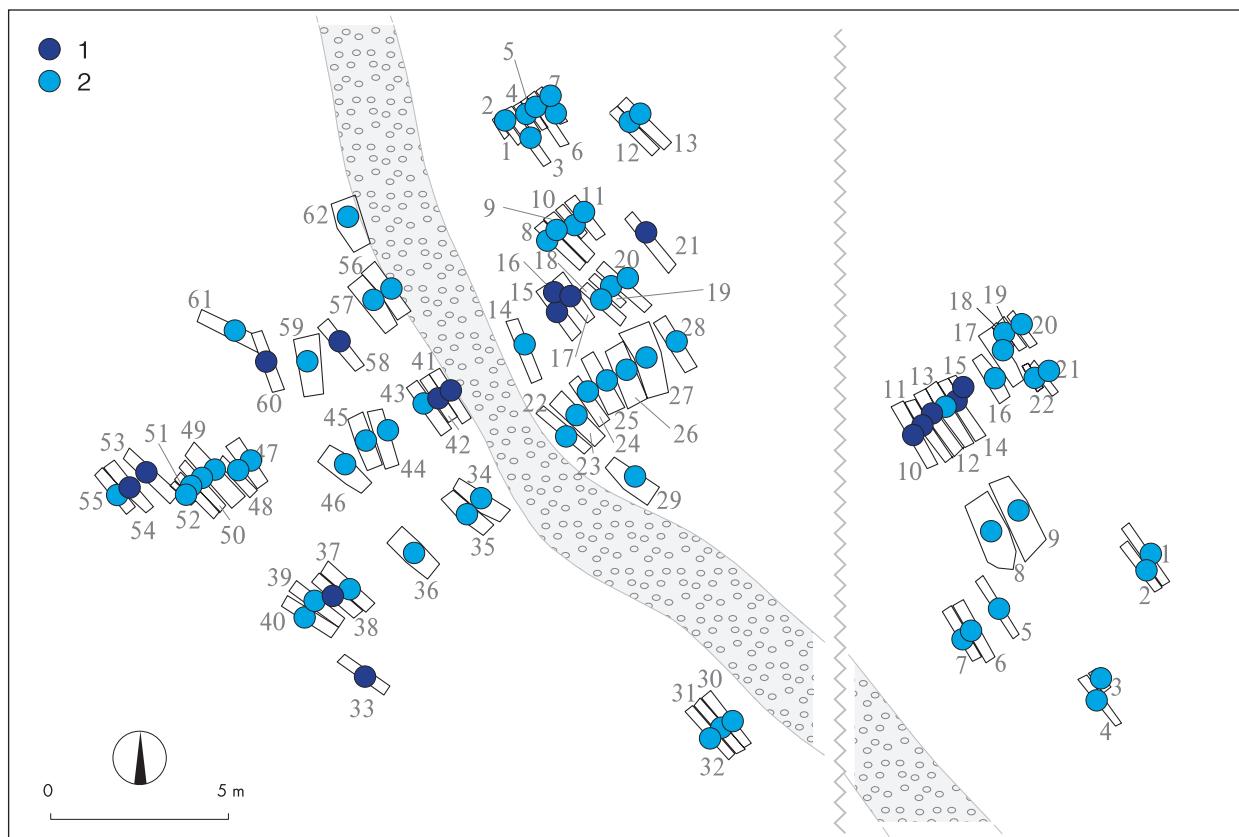
tudi L(j)ubo (MKO06), v čemer še lahko vidimo spomin na ustanovitelja naselja Ljubotić. Pozneje gre ime povsem v pozabavo, na cerkvenem pokopališču ga prav tako ni (glej pogl. 10.7). Do konca 19. st. z miril izgine tročanski trizob, stara vera izgubi pomen. Kljub temu je videti gradnja novih miril še dolgo na neki način pod skupnim nadzorom. Najprej se usmerijo na obrobje (sl. 10.42). Tudi nato jih ne gradijo povsod, ampak samo na nekaterih predelih (sl. 10.43). Ob koncu 19. st. pa že začnejo samo še zapolnjevati vrzeli (sl. 10.44) in zato tudi v 20. st. nastajajo povsod, kjer je še prostor (sl. 10.45). Vse te spremembe kažejo, da so v 19. st. opustili prvotni koncept, po katerem je posameznik samo del skupnosti, ki je skrbno domišljena celota in tako tudi deluje. Materialno gre ljudem bolje, prevladata individualizem, odtujenost, skupnost izgubi pomen. Z gradnjo napisnih nagrobnikov na sosednjem cerkvenem pokopališču v Ljubotiću se začne nova navada, ki zadosti individualni potrebi po spominu na pokojnega, ki je anonimni pokopi ob cerkvi prej niso omogočali, marveč so ji ustrezala dobro vidna mirila. Ob gradnji modernih cest, spremembri pogrebnih poti in prevozu pokojnih z avtom je končno potreba po novih mirilih povsem izginila.

Sl. 10.43: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1880. Upoštevana je datacijska sredina. 1 – mirila, nastala po 1860; 2 – mirila, nastala do 1860.

Fig. 10.43: Tribanj. Kruščica and Korita merila that were created prior to 1880. The mean date was taken into account. 1 – mirila that were created post 1860; 2 – mirila that were created prior to 1860.

Sl. 10.45: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1971. Upoštevana je datacijska sredina. 1 – mirila, nastala po 1914; 2 – mirila, nastala do 1914.

Fig. 10.45: Tribanj. Kruščica and Korita mirila that were created prior to 1971. The mean date was taken into account. 1 – mirila that were created post 1914; 2 – mirila that were created prior to 1914.

NOVA NAVADA

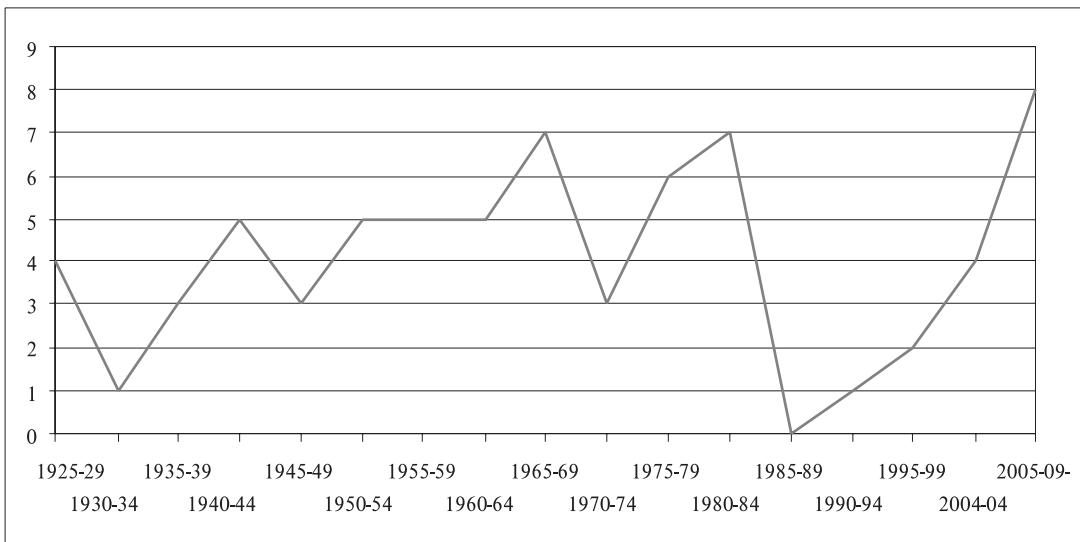
10.7

Zdi se, da se je navada postavljati nagrobnike z napisni na cerkvenem pokopališču v Ljubotiću pojavi razmeroma pozno. Najstarejša ohranjena nagrobnna plošča z imenom pokojnika je šele iz leta 1925. Od tedaj naprej se število novih nagrobnikov množi s spremenljivo hitrostjo. Na nagrobnikih so večkrat napisani tudi pokojniki, ki so umrli, še preden je bila plošča postavljena. Kot merilo starosti nagrobnika je z določeno verjetnostjo mogoče vzeti leto smrti prvonapisanega pokojnika. Tako lahko sestavimo grafikon (sl. 10.46), ki kaže postopno uveljavljanje navade pokopaliških nagrobnikov.

Sl. 10.44: Tribanj. Mirila Kruščice in Korit, nastala do 1914. Upoštevana je datacijska sredina. 1 – mirila, nastala po 1880; 2 – mirila, nastala do 1880.

Fig. 10.44: Tribanj. Kruščica and Korita merila that were created prior to 1914. The mean date was taken into account. 1 – mirila that were created post 1880; 2 – mirila that were created prior to 1880.

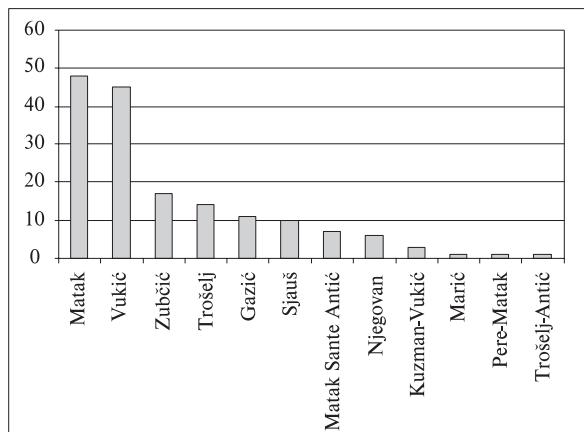

Sl. 10.46: Tribanj. Ljubotić, pokopališče. Število novih nagrobnikov z napisu v posameznih petletjih.

Fig. 10.46: Tribanj. Ljubotić, churchyard. The number of new tombstones with inscriptions, in five year time spans.

Obe veliki dolini grafikona najverjetneje ne pomenita morebitnega nezanimanja za postavitev nagrobnikov, ampak sta veliko verjetneje podoba gospodarske stiske, v kateri ni bilo denarja za kamnoseke. Prvo lahko pojasnimo s svetovno gospodarsko krizo v 30. letih 20. stoletja, drugo pa s krizo pred razpadom Jugoslavije in po njem.

Ta nova navada pa nam vendarle lahko pomaga bolje razumeti tudi starejša mirila. Imena na nagrobnikih nam ponujajo razlage za kratice na mirilih. Domačini poudarjajo, da je v kraju samo nekaj priimkov. To pripovedujejo tudi nagrobniki krajevnega pokopališča v Ljubotiću (sl. 10.47). Ogromno večino sestavlja priimki Matak, Vukić, Zubčić, Trošelj, Gazić, Sjaus in Njegovan. Priimki Antić, Kuzman, Pere se pojavljajo samo v povezavi s prejšnjimi, povsem osamel je pojav priimka Marić. To seveda daje močno napotilo, kako razlagati kratice na nagrobnikih miril. Med osebnimi ženskimi imeni je seveda na prvem mestu Marija (z različicama Mara, Marica), ki se pojavi v 16 primerih, na drugem mestu je Ana (z različicami Anka, Ankica in Anica) s 13 primeri, močno že zaostaja Milka s 5 primeri, Kristina s 3 primeri, vsa druga imena pa so posamična ali pa se ponovijo samo enkrat. Pri moških imenih je izbor nekoliko večji. Na prvem mestu je Matija (Mate) z 12 primeri, na drugem sta Ivan (Ive) in Kuzman s po 8 primeri, na tretjem Jure (Jurica, Jurikan), Josip (Joso) in Stipe (Stepan) s po 7 primeri. Sledijo Ante s 6 primeri, Nikola (Niko), Šime s po 5, Marko s 4 primeri, vseh drugih je manj.

Sl. 10.47: Tribanj. Ljubotić, pokopališče.

Priimki oseb, ki so zapisane na pokopaliških nagrobnikih. Višina stolpca kaže število oseb z istim priimkom.

Fig. 10.47: Tribanj. Ljubotić, churchyard.

Family names from the tombstones. The column height denotes the number of individuals with the same family name.

MERITVE

11.1

Andrej
PLETERSKI

Mirila Kruščice in Korit smo merili z laserskim teodolitom Leica TC 307. Vsakemu mirilu smo izmerili najmanj štiri točke. To so vogali "postelje". Če ni bila četverokotna, smo izmerili več točk. Izhodišče meritev sta bili stojišči 1 in 2, postavljeni na liniji, ki naj bi potekala v smeri S–J. Ta smer je bila določena z busolnim teodolitom 23. V. 2009, ki seveda kaže magnetni sever. Geografske koordinate obeh stojišč so bile izmerjene z ročno GPS-napravo Garmin Oregon 300 s po tremi meritvami. Te kažejo, da je med izmerjenim magnetnim severom busolnega teodolita in izmerjenim geografskim severom GPS-naprave razlika, ki pa zanesljivo ne presega 2° . Za ta kot je magnetni sever zahodnej od geografskega. Načrti ohranjajo izmerjeni magnetni sever. Isto velja za azimute grobov, saj odstopanje od geografskega severa ni večje od natančnosti samega merjenja azimuta. Ta je bil izmerjen kabinetno v programu AutoCad s pomočjo arbitrarne določene vzdolžne osi mirila.

KATALOG

11.2

Mirilišča so bila nedavno urejena tako, da so odstranili trnje in grmovje ter ponovno postavili pokonci nekatere padle plošče. Pri tem so pazili na prvotno stojišče (informacija: Mirjana Trošelj). Plošče, ki so ležale in so jih nato dvignili, imajo značilno rjavordečo površino, ki je dež še ni spral (sl. 11.1). Na mirilih Kruščice in Korit takih plošč ni.

Vse mere so v centimetrih. Azimut je merjen v stopinjah od magnetnega severa (glej zgoraj). Fotografije niso bile narejene ortogonalno in zato prikazujejo mirila v perspektivi. Objavljamo samo fotografije kamnov, ki imajo vkllesane znake.

Napisi na spominskih kamnih so predstavljeni s pomočjo edicijskih načel, ki jih uporablja latinska epigrafika (za strokovne nasvete se najlepše zahvaljujem kolegici Marjeti Šašel Kos). O razrešitvi kratice B P piše Mirjana Trošelj v poglavju 7.1: A.4.

RAZLAGA EPIGRAFSKIH ZNAKOV

<i>ab c</i>	ločilo vrstic
<i>(abc)</i>	črke, ki jih v napisu ni, razrešitev kratice
<i>()</i>	nerazrešena kratica
<i>[...]</i>	del, ki je odlomljen in manjka, število črk je znano
<i>[--]</i>	del, ki je odlomljen in manjka, število črk ni znano
<i>[[abc]]</i>	izbrisane črke,
<i><abc></i>	popravek objavitelja
<i>abc</i>	črke, katerih branje ni zanesljivo.

KRATICE

MK = mirilo Kruščice

MKO = mirilo Korit

P = kamnita groblja, ki bi bila lahko ostanek starega mirila.

Sl. 11.1: Starigrad, mirila Opuvani dolac.
Fig. 11.1: Starigrad, mirila in Opuvani dolac.

Sl. 11.2: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK01, križ pri glavi.
Fig. 11.2: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK01, the cross at the head.

Sl. 11.3: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK02, križ pri glavi.
Fig. 11.3: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK02, the cross at the head.

Št. mirila: **MK01**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta, pri nogah vklesana v živo skalo. Dol.: 64. Šir.: 17. Azimut: 147°. Kamen pri glavi: grobo obklesan, lice naravno. Viš.: 26. Šir.: 21. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.2). Kamen pri nogah: obklesana živa skala. Viš.: 14. Šir.: 22. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nejasen odnos do MK02

Opombe: Vprašljivo je, kako so na tako neravnini merili pokojnika.

Št. mirila: **MK02**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 103. Šir.: 21. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 25. Šir.: 26. Znaki: križ, narejen brez veščine (sl. 11.3). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 20.. Šir.: 22. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: mlajši od MK03?

Sl. 11.4: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK03, križ pri glavi.
Fig. 11.4: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK03, the cross at the head.

Sl. 11.5: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK03, križ pri nogah.
Fig. 11.5: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK03, the cross at the feet.

Št. mirila: **MK03**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 155. Šir.: 27. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 27. Šir.: 24. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.4). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 28. Šir.: 24. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.5). Stratigrafski odnos: starejši od MK02(?) in MK04.

Št. mirila: **MK04**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 100. Šir.: 19. Azimut: 143°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 24. Šir.: 26. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.6). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 26. Šir.: 24. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad MK03. Kamen pri nogah se naslanja na posteljo od MK03.

Sl. 11.6: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK04, križ pri glavi.
Fig. 11.6: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK04, the cross at the head.

Sl. 11.7: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK05, križ pri glavi.
Fig. 11.7: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK05, the cross at the head.

Št. mirila: **MK05**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 105. Šir.: 21. Azimut: 144° . Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 24. Šir.: 21. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.7). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 23. Šir.: 18. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad MK04. Plošče postelje se naslanjajo na ploščo posteje MK04, tudi kamen pri nogah se naslanja na kamen pri nogah MK04.

Št. mirila: **MK06**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 175. Šir.: 26. Azimut: 147° . Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 29. Šir.: 25. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.8). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 27. Šir.: 29. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.9). Stratigrafski odnos: nad MK05. Plošče postelje so nad ploščami postelje MK05 in kamnom pri nogah.

Sl. 11.8: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK06, križ pri glavi.
Fig. 11.8: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK06, the cross at the head.

Sl. 11.9: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK06, križ pri nogah.
Fig. 11.9: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK06, the cross at the feet.

Št. mirila: **MK07**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 119. Šir.: 22. Azimut: 144° . Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 20. Šir.: 19. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.10). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 15. Šir.: 16. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad MK06. Plošče postelje so nad ploščami postelje MK06 in kamnom pri nogah.

Št. mirila: MK08. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 168. Šir.: 27. Azimut: 133° . Kamen pri glavi: delno obklesan lomljenec. Viš.: 29 in več. Šir.: 30. Znaki: križ(?). Napis (T. 4: 3).

Sl. 11.10: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK07, križ pri glavi.
Fig. 11.10: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK07, the cross at the head.

Sl. 11.11: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK08, križ pri nogah.
Fig. 11.11: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK08, the cross at the feet.

Sl. 11.12: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK10, križ pri nogah.
Fig. 11.12: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK10, the cross at the feet.

Številka 1 je zgoraj rahlo poškodovana, kar kaže, da je kamen poškodovan in zgornji del manjka. Tam sta bila zelo verjetno oznaka pokojnika in križ. Noben drug napisni kamen namreč nima v napisu samo letnice smrti.

Kamen pri nogah: delno obklesan lomljene. Viš.: 19. Šir.: 29. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.11). Stratigrafski odnos: nad MK09 in MK19.

Opombe: številka je nekoliko poškodovana, kamnu očitno manjka zgornji del, kjer sta bila zelo verjetno tudi križ in napis.

Št. mirila: **MK09**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 163. Šir.: 36. Azimut: 136°. Kamen pri glavi: delno obklesana plošča. Viš.: 30. Šir.: 35. Znaki: križ, narejen kamnošeško. Napis (T. 4: 1).

M() B(oga/je?) pomilova 1895

Pod napisom je vklesan križ. Zgornji in spodnji rob vrstic si je klesar narahlo označil z vodoravno črto. Zgornji in delno tudi spodnji robovi črk so poudarjeni. L je zato bolj podoben T-ju kot L-ju.

Kamen pri nogah: delno obklesana plošča. Viš.: 25. Šir.: 32. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: pod MK08(?) in nad 20. Plošče postelje so pod ploščami postelje MK08.

Št. mirila: **MK10**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 106. Šir.: 23. Azimut: 139°. Kamen pri glavi: lomljene. Viš.: 21. Šir.: 20. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 21. Šir.: 22. Znaki: križ, narejen brez veščine (sl. 11.12).

Št. mirila: **MK11**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta, pri glavi več vrst. Dol.: 138. Šir.: 35. Azimut: 143°. Kamen pri glavi: lomljene. Viš.: 18. Šir.: 33. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljene. Viš.: 17. Šir.: 27. Znaki: jih ni.

Sl. 11.13: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK12, križ pri glavi.
Fig. 11.13: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK12, the cross at the head.

Sl. 11.14: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK13, križ pri glavi.
Fig. 11.14: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK13, the cross at the head.

Sl. 11.15: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK14, križ pri glavi.
Fig. 11.15: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK14, the cross at the head.

Št. mirila: **MK12**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 170. Šir.: 28. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: delno obklesan. Viš.: 28. Šir.: 27. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.13). Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 20. Šir.: 32. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: pod(?) MK13, katerega plošča pri glavi in plošče postelje se naslanjajo(?) na MK12.

Št. mirila: **MK13**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 181. Šir.: 34. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: delno obklesan. Viš.: 29. Šir.: 31. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.14). Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 17. Šir.: 17. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad(?) 12.

Opombe: Konča se ob skalni steni.

Št. mirila: **MK14**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 182. Šir.: 36. Azimut: 158°. Kamen pri glavi: odlomljena plošča. Viš.: 43. Šir.: 33. Znaki: križ, narejen brez veščine (sl. 11.15). Kamen pri nogah: delno obklesana plošča. Viš.: 12. Šir.: 32. Znaki: jih ni.

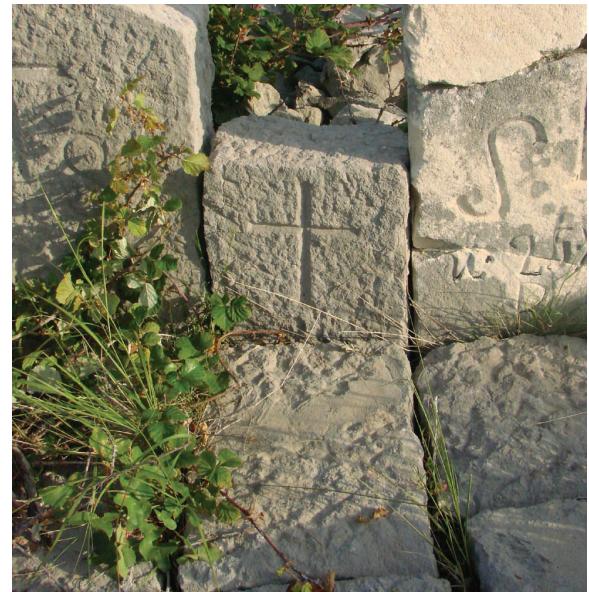
Št. mirila: **MK15**. Postelja: klesani kvadri, 1 vrsta. Dol.: 168. Šir.: 37. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: pravilno klesan kamen hišaste oblike. Viš.: 41. Šir.: 37. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 6: 1).

K() S(jauš) | 12. 9. (19)42

Med K in S je vklesan križ. Kamen pri nogah tega mirila je zagozden z odlomkom nagrobnika iz 1900, zato se letnica 42 nanaša pač na 1942. Poleg tega se pokojnice ljudje še spominjajo. Po izjavi očividke S pomeni Sjauš.

Kamen pri nogah: pravilno klesan kvader s porezanimi zgornjimi vogaloma. Viš.: 24. Šir.: 35. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: pod(?) MK16: kamen pri glavi MK16 se naslanja na kamen pri glavi MK15. Uniči(?) MK63: kamen pri nogah je zagozden z odlomkom nagrobnika MK63.

Št. mirila: **MK16**. Postelja: klesani kvadri, 1 vrsta. Dol.: 54. Šir.: 20. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: pravilno klesan

Sl. 11.16: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK16, križ pri glavi.
Fig. 11.16: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK16, the cross at the head.

kvader. Viš.: 21. Šir.: 21. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.16). Kamen pri nogah: pravilno klesan kvader. Viš.: 15. Šir.: 20. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad(?) MK15, pod MK17, je pod ploščo pri glavi MK17.

Št. mirila: **MK17**. Postelja: klesani kvadri, 1 vrsta. Dol.: 152. Šir.: 31. Azimut: 143°. Kamen pri glavi: pravilno klesana plošča s porezanima zgornjima vogaloma. Viš.: 46. Šir.: 33. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 7: 2).

S(jauš) T() | u. 25. XII. 1953 | B(ogje) p(omilova)

Napisna plošča je bila razbita na 4 kose in ponovno sestavljen. Med S in T je vklesan križ. Po izjavi očividke S pomeni Sjauš. V črkah so ostanki črne barve. U nedvomno pomeni, da je umrla, ni pa znana slovnična oblika, ki jo je imel klesar v mislih. Spodnji dve vrstici je izklesala druga roka kot zgornjo vrstico (opozorilo: Mirjana Trošelj).

Kamen pri nogah: pravilno klesan kvader. Viš.: 21. Šir.: 29. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nad MK16. Plošča glave se naslanja na MK16.

Opombe: V črkah so ostanki črne barve. Napisna plošča je bila razlomljena na 4 kose in ponovno sestavljen.

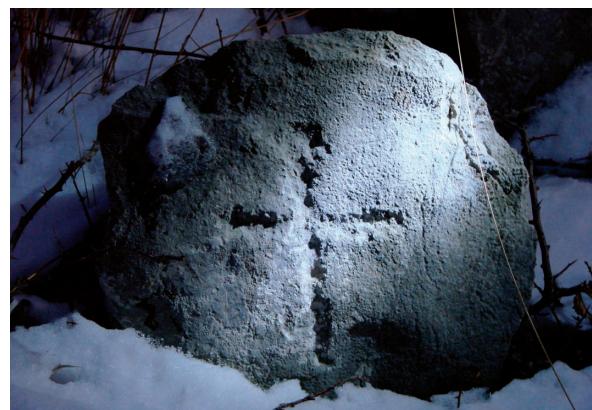
Št. mirila: **MK18**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 149. Šir.: 29. Azimut: 131°. Kamen pri glavi: delno obklesan. Viš.: 25. Šir.: 25. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: delno obklesana plošča. Viš.: 32. Šir.: 92. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.17). Stratigrafski odnos: nad MK27. Plošča pri nogah se naslanja na kamen glave mirila MK27.

Št. mirila: **MK19**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 121. Šir.: 24. Azimut: 133°. Kamen pri glavi: lomljenc. Viš.: 15. Šir.: 19. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 24. Šir.: 26. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.18). Stratigrafski odnos: pod MK20. Obloga naglavne plošče MK20 se naslanja na kamen glave MK19. Je tudi pod MK08: obloga plošče pri nogah MK08 se naslanja na kamen glave MK19.

Št. mirila: **MK20**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta. Dol.: 185. Šir.: 32. Azimut: 132°. Kamen pri glavi: delno obklesana plošča. Viš.: 34. Šir.: 30. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: delno obklesan kamen. Viš.: 42. Šir.: 32. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.19). Stratigrafski odnos: nad MK19; pod MK09. Obloga kamma nog MK09 se naslanja na ploščo glave MK20. Je nad MK28: obloga plošče nog MK20 se naslanja na kamen glave MK28.

Sl. 11.17: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK18, križ pri nogah.
Fig. 11.17: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK18, the cross at the feet.

Sl. 11.18: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK19, križ pri nogah.
Fig. 11.18: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK19, the cross at the feet.

Št. mirila: **MK21**. Postelja: prvotno kamnita, pozneje prekrita z betonom. Dol.: 195. Šir.: 29. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: pravilno klesana plošča s porezanimi zgornjimi vogaloma. Viš.: 37. Šir.: 32. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 8:1).

Ivan | Trošelj | r.() 1882 | u.() 1971

Pred I je vklesana pika. Med Iv in an je vklesan križ, ki sega nad vrstico. N je navidezno popravljen iz II. R in U sta postavljena eden nad drugega in se spajata v B, ki je tako nesomeren, da bi ga lahko razumeli tudi kot ligaturo BP. Če je bil to namen, potem gre za zapis formule *boga pomilova*. Domačini vedo, da je pokojnik umrl leta 1971. Letnica je sicer na prvi pogled videti kot 1977, vendar druga 7 nima prečne črtice kot prva, zato jo je mogoče brati kot 1, čeprav se loči od enice tisočletja. V črkah so ostanki črne barve. R in u pred letnicama nedvomno pomenita "rojen" in "umrl". Ni pa znano, kakšno slovnično obliko je imel klesar v mislih. Najnižja vrstica je bila očitno vklesana šele, ko je bilo mirilo že narejeno, ker se prilagaja preostalemu prostoru.

17. VII. | (19)71

Napis na betonski postelji mirila (T. 8: 2). Z njim so svojci očitno skušali poudariti pravo letnico smrti na nagrobni plošči.

Napisa sta na nek način enigmatična in potrebujeta dodatno razlago (glej pogl. 10.4).

Kamen pri nogah: pravilno klesana plošča s porezanimi zgornjimi vogaloma. Viš.: 17. Šir.: 33. Znaki: jih ni.

Opombe: Betonsko posteljo so naredili pozneje. Ta je prečno narezana in posnema zložene kamnite plošče (sl. 11.20). Graditelji so bili opozorjeni, da ne delajo tako, kot se mirila dela. Mirilo naj bi tudi po ustnem izročilu nastalo 1971.

Št. mirila: **MK22**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti. Dol.: 176. Šir.: 32. Azimut: 130°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 22. Šir.: 31. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.21). Kamen pri nogah: delno obklesan lomljenec. Viš.: 26. Šir.: 32. Znaki: dvojni trizob, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.22). Stratigrafski odnos: poškoduje MK23. Postelja MK22 poškoduje posteljo MK23.

Sl. 11.19: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK20, križ pri nogah.

Fig. 11.19: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK20, the cross at the feet.

Sl. 11.20: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK21.

Fig. 11.20: Tribanj. Mirila of Kruščice. Mirilo MK21

Sl. 11.22: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK22, dvojni trizob pri nogah.

Fig. 11.22: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK22, the double trident at the feet.

Sl. 11.21: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK22, trizob pri glavi.

Fig. 11.21: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK22, the trident at the head.

Sl. 11.24: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK25, trizob pri glavi.

Fig. 11.24: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK25, the trident at the head.

Sl. 11.23: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK23, trikotni kamen pri nogah.

Fig. 11.23: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK23, the triangular stone at the feet.

Št. mirila: **MK23**. Postelja: lomljene plošče v do 2 vrstah. Dol.: 179. Šir.: 41. Azimut: 132°. Kamen pri glavi: neobdelan(?) kamen. Viš.: 18. Šir.: 32. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: ploščat lomljenec obklesan v trikotnik (sl. 11.23). Viš.: 20. Šir.: 35. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: starejši od MK22.

Št. mirila: **MK24**. Postelja: lomljene plošče v do 2 vrstah. Dol.: 148. Šir.: 33. Azimut: 145°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 20. Šir.: 20. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 10. Šir.: 21. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK25**. Postelja: lomljene plošče v do 2 vrstah. Dol.: 181. Šir.: 41. Azimut: 154°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 25. Šir.: 18. Znaki: nepravilen trizob, narejen brez klesarske veščine, spominja na glagolsko črko "buki" (sl. 11.24). Kamen pri nogah: lomljena plošča. Viš.: 20. Šir.: 19. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK26**. Postelja: lomljene plošče v do 2 vrstah. Dol.: 176. Šir.: 59. Azimut: 158°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec obdelan v trikotnik (sl. 11.25). Viš.: 39. Šir.: 38. Znaki: jih ni. Napis. Kamen pri nogah: neobdelan. Viš.: 22. Šir.: 28. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: se naslanja(?) na MK27.

Sl. 11.25: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK26, trikotni kamen pri glavi.

Fig. 11.25: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK22, the triangular stone at the head.

Sl. 11.26: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK27, križ pri glavi.

Fig. 11.26: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK27, the cross at the head.

Sl. 11.27: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK27, trojni križ pri nogah.

Fig. 11.27: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK27, the triple cross at the feet.

Sl. 11.28: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK27, trojni križ na stranski ploskvi kamna pri nogah.

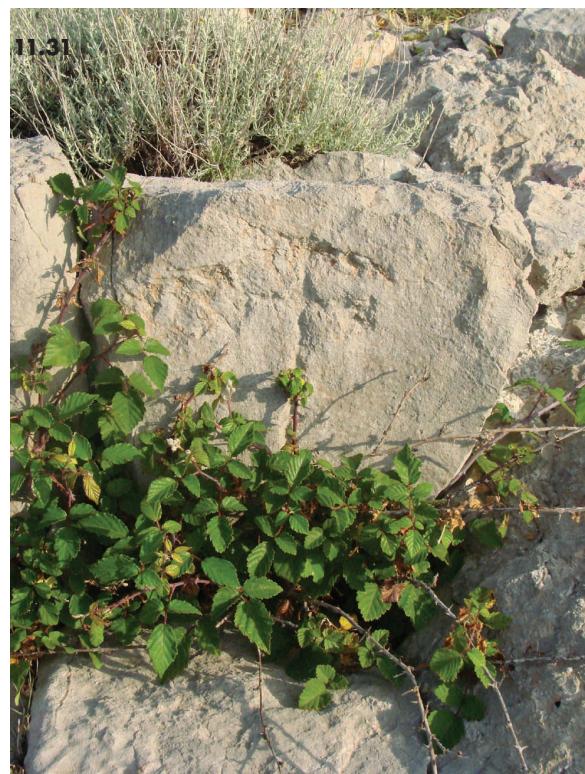
Fig. 11.28: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK27, the triple cross on the lateral surface of the stone at the feet.

Št. mirila: **MK27**. Postelja: ploski lomljenci, pa tudi povsem neobdelani kamni v do 3 vrstah. Dol.: 206. Šir.: 88. Azimut: 159°. Kamen pri glavi: naraven kamen. Viš.: 32. Šir.: 42. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.26). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 26. Šir.: 37. Znaki: trojni križ, narejen brez klesarske veščine na ploskvi proti postelji mirila (sl. 11.27) in enak znak na stranski ploskvi proti sosednjemu mirilu MK26 (sl. 11.28). Stratigrafski odnos: nanj se naslanjata MK26 in MK18.

Št. mirila: **MK28**. Postelja: neobdelane kamnite plošče, do 2 v vrsti. Dol.: 169. Šir.: 37. Azimut: 148°. Kamen pri glavi: naraven kamen. Viš.: 22. Šir.: 23. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 13. Šir.: 16. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK29**. Postelja: ploščati lomljenci v 2 vrstah (sl. 11.29). Dol.: 151. Šir.: 43. Azimut: 125°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenc. Viš.: 34. Šir.: 29. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.30). Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 12. Šir.: 26. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK30**. Postelja: lomljene, delno obklesane plošče, 1 vrsta. Dol.: 184. Šir.: 34. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: ploščat, delno obklesan. Viš.: 30. Šir.: 29. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.31). Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 21. Šir.: 23. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: se naslanja(?) na MK31.

Sl. 11.29: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK29.
Fig. 11.29: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK29.

Sl. 11.30: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK29, križ pri glavi.
Fig. 11.30: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK29, the cross at the head.

Sl. 11.31: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK30, križ pri glavi.
Fig. 11.31: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK30, the cross at the head.

Št. mirila: **MK31**. Postelja: lomljene, delno obklesane plošče, 1 vrsta. Dol.: 190. Šir.: 32. Azimut: 139°. Kamen pri glavi: delno obklesan. Viš.: 32. Šir.: 30. Znaki: navpična črta (sl. 11.32). Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 23. Šir.: 24. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nanj se naslanjata(?) MK30 in MK32.

Št. mirila: **MK32**. Postelja: lomljene, delno obklesane plošče, 1 vrsta. Dol.: 183. Šir.: 27. Azimut: 138°. Kamen pri glavi: ploščat, delno obklesan. Viš.: 32. Šir.: 28. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: ploščat, delno obklesan. Viš.: 21. Šir.: 25. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: se naslanja(?) na MK31.

Št. mirila: **MK33**. Postelja: lomljene plošče, 1 vrsta (sl. 11.33). Dol.: 153. Šir.: 31. Azimut: 125°. Kamen pri glavi: ploščat, delno obklesan. Viš.: 38. Šir.: 31. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 5: 4).

M() S() M() | B(oga/je?) p(omilova) | 1918

Med *B* in *p* je vklesan križ. Klesar je bil zelo nevešč svojega dela. Črka *P* od *pomilova* na prvi pogled zato bolj spominja na *J*. Ni nemogoče, da je križ delo druge osebe, ker je vklesan bolje kot pa napis. Verjetno je, da *S* pomeni Sjauš.

Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 31. Šir.: 25. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.34).

Št. mirila: **MK34**. Postelja: pobrani kamni v 2 vrstah. Dol.: 171. Šir.: 35. Azimut: 122°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 19. Šir.: 27. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.35). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 14. Šir.: 26. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: se naslanja na MK35: ena postelja preko druge.

Št. mirila: **MK35**. Postelja: pobrani kamni v do 3 vrstah. Dol.: 152. Šir.: 41. Azimut: 131°. Kamen pri glavi: nara-

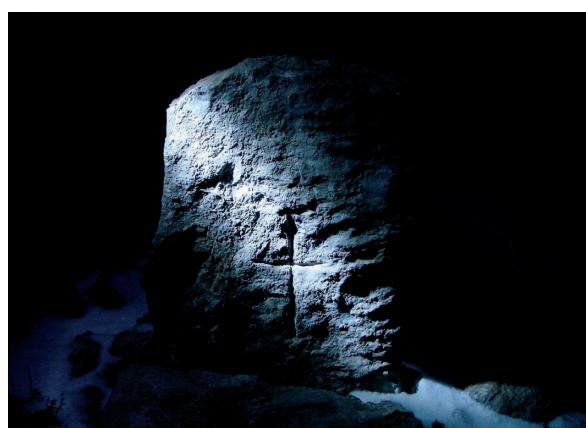
Sl. 11.32: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK31, navpična črta(?) pri glavi.

Fig. 11.32: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK31, the vertical line(?) at the head.

Sl. 11.33: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK33.

Fig. 11.33: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK33.

Sl. 11.34: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK33, križ pri nogah.

Fig. 11.34: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK33, the cross at the feet.

Sl. 11.35: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK34, križ pri glavi.

Fig. 11.35: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK34, the cross at the head.

Sl. 11.36: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK36.
Fig. 11.36: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK36.

Sl. 11.37: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK36, znak pri glavi.
Fig. 11.37: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK36, the sign at the head.

ven kamen. Viš.: 25. Šir.: 32. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 26. Šir.: 28. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nanj se naslanja MK34.

Št. mirila: **MK36**. Postelja: naravno plosko kamenje v do 3 vrstah (sl. 11.36). Dol.: 155. Šir.: 53. Azimut: 137°. Kamen pri glavi: trikoten naraven kamen. Viš.: 28. Šir.: 29. Znaki: črta, narejena brez klesarske veščine (sl. 11.37). Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 24. Šir.: 35. Znaki: jih ni.

Opombe: Na kamnu pri glavi je vidna osrednja navpičnica in kratka navpičnica levo od nje. Zdi pa se, da je kamen nato počil in klesar znaka ni dokončal.

Št. mirila: **MK37**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 175. Šir.: 38. Azimut: 132°. Kamen pri glavi: naravna plošča, rahlo obklesana. Viš.: 31. Šir.: 38. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 2: 3).

(18)32 | A() S() B(oga/je?) | pomilova

Med S in B je vklesan križ. Med drugo in tretjo vrstico je vodoravna črta. Klesar je bil zelo nevešč, znaki so izjemno plitvi. Po zasnovi in izvedbi se ujema z napisi iz prve polovice 19. stoletja (glej pogl. 9.1), zato gre najbolj verjetno za leto 1832. Možno je, da S pomeni Sjauš.

Kamen pri nogah: grobo obklesana plošča. Viš.: 30. Šir.: 39. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: nanj se naslanja(?) MK38. Podlaga postelje in oblage kamna pri glavi MK38.

Št. mirila: **MK38**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 155. Šir.: 32. Azimut: 131°. Kamen pri glavi: delno klesana plošča. Viš.: 29. Šir.: 35. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 5:2).

S() M() | umii(sic!) god(ine) 1915 | Bog <g>i pomilova

Med S in M je vklesan križ z izjemno širokimi in plitvimi kraki. Ti dve črki sta klesani drugače kot druge črke, ki so mnogo tanjše. Razlika je tudi v M-jih. Prvi je veliki tiskani, druga dva sta mala tiskana. Vse to nakazuje, da sta napis naredila dva klesarja, prvi začetnici imena in križ, drugi preostalo. Pri *umii* gre najverjetneje za klesarjevo pomoto namesto *umri*. Podobno je *Bog gi skrajšal v Bogi*. Neveščega klesarja kažejo tudi zelo plitvi znaki ter mešanje velikih in malih črk. S bi lahko pomenil Sjauš.

Kamen pri nogah: delno klesana plošča. Viš.: 29. Šir.: 34. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.38). Stratigrafski odnos: se naslanja(?) na MK37.

Opombe: Križ je vklesan zelo široko in plitvo.

Sl. 11.38: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK38, križ pri nogah.
Fig. 11.38: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK38, the cross at the feet.

Št. mirila: **MK39**. Postelja: delno obklesane naravne plošče, 1 vrsta. Dol.: 176. Šir.: 38. Azimut: 128°. Kamen pri glavi: delno obklesana naravna plošča. Viš.: 33. Šir.: 35. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 4: 2).

P() S() Bo|g <g>a pomilo|va (18)96

Pred letnico spodaj je vklesan križ. G je napisan zrcalno in ima očitno vlogo ligature g g. Letnica 96 se ne more nanašati na 1996, ker tedaj tu niso več delali miril. Prav tako je le malo verjetno da bi šlo za 1796, zato je najbolj verjetno leto 1896. S bi lahko pomenil Sjauš. Drugi o v pomilova je tako na robu kamna, da niti ni bilo prostora za celo črko. Poleg tega je napisan plitveje in tanjše kot drugi znaki. To kaže, da je klesar nanj pozabil in ga je dopisal še, ko je bil napis že gotov.

Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 29. Šir.: 27. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK40**. Postelja: ploski lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 169. Šir.: 36. Azimut: 122°. Kamen pri glavi: delno obklesana plošča. Viš.: 40. Šir.: 42. Znaki: napis (T. 5: 1).

M() S() B|og <g>i pomi|lova 1906

G je napisan zrcalno in ima očitno vlogo ligature g g. S bi lahko pomenil Sjauš. Po klesarski izvedbi in zrcalnem g-ju ta napis močno spominja na sosednjega (MK39). Ni nemogoče, da gre za istega klesarja.

Kamen pri nogah: delno obklesan. Viš.: 26. Šir.: 28. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.39). Stratigrafski odnos: uniči MKP6.

Št. mirila: **MK41**. Postelja: zelo pravilno klesane plošče, 1 vrsta. Dol.: 166. Šir.: 32. Azimut: 147°. Kamen pri glavi: pravilno klesana plošča s porezanima zgornjima vogaloma. Viš.: 49. Šir.: 42. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 7: 3).

Sjauš Jure | r() 1942 g(odine) | umra 1957 | 15. X.

Med Sjauš in Jure je vklesan križ. Med drugo in tretjo vrstico je vodoravna črta. R pred letnico 1942 nedvomno pomeni "rojen", vendar ni znano, katero slovnično obliko je imel klesar v mislih.

Kamen pri nogah: pravilno klesana plošča. Viš.: neznano, odlomljeno. Šir.: 31. Znaki: neznano, odlomljeno. Stratigrafski odnos: se naslanja(?) na MK42.

Opombe: Prostor med ploščama glav MK41 in MK42 je zalit z betonom.

Sl. 11.39: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK40, križ pri nogah.
Fig. 11.39: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK40, the cross at the feet.

Sl. 11.40: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK42, križ pri nogah.
Fig. 11.40: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK42, the cross at the feet.

Sl. 11.41: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK45, znak pri nogah.
Fig. 11.41: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK45, the sign at the feet.

Št. mirila: **MK42**. Postelja: klesane kamnite plošče, 1 vrsta. Dol.: 144. Šir.: 31. Azimut: 146°. Kamen pri glavi: grobo klesan. Viš.: 39. Šir.: 33. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 6: 4).

23. I. (19)40 | M() S(jauš) | B(oga) p(omilova)

Med M in S je vklesan križ. Letnica 40 se pač nanaša na 1940, kar se ujema s pripovedjo očividke, da gre za pokop deda (mirilo MK43) in vnuka.

Kamen pri nogah: grobo klesan. Viš.: 24. Šir.: 30. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.40). Stratigrafski odnos: pod MK41.

Št. mirila: **MK43**. Postelja: klesane kamnite plošče, 1 vrsta. Dol.: 167. Šir.: 37. Azimut: 145°. Kamen pri glavi: grobo klesan. Viš.: 44. Šir.: 33. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 3: 4).

2. 2. 1885 | M() S(jauš) | B(oga) p(omilova)

Med prvo in drugo vrstico ter skozi njuno sredino je vklesan križ. S je napisan zrcalno, kar bi kazalo na neukega kamnoseka. Da S pomeni Sjauš, glej opis mirila MK42.

Kamen pri nogah: grobo klesan. Viš.: 33. Šir.: 34. Znaki: jih nima.

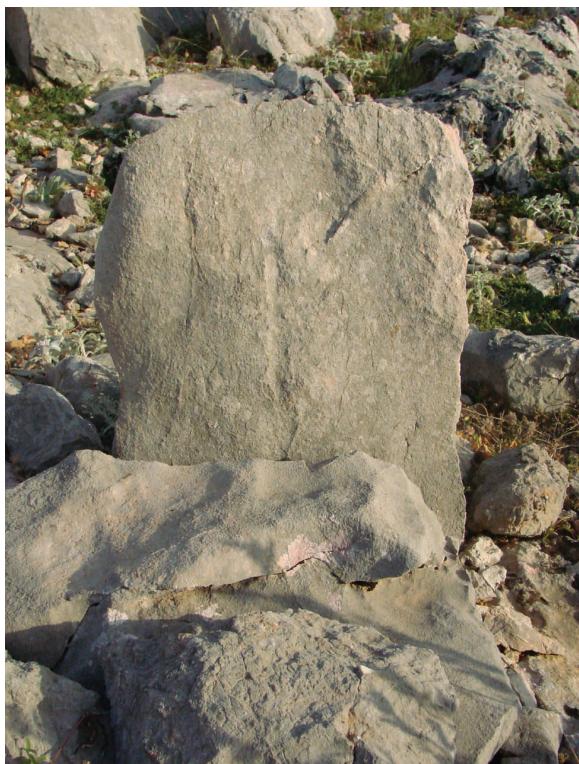
Št. mirila: **MK44**. Postelja: naravne plošče do 2 vrsti. Dol.: 169. Šir.: 41. Azimut: 163°. Kamen pri glavi: naraven kamen. Viš.: 29. Šir.: 32. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 25. Šir.: 26. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: dvojno(?) mirilo z MK45.

Št. mirila: **MK45**. Postelja: naravne plošče do 2 vrsti. Dol.: 156. Šir.: 43. Azimut: 160°. Kamen pri glavi: lomljene. Viš.: 26. Šir.: 25. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljene. Viš.: 28. Šir.: 33. Znaki: križ z dodatno prečko v spodnjem delu in s polkrogom, ki spaja konca zgornje prečke (sl. 11.41). Stratigrafski odnos: nad MK46. Obloga kamna pri nogah sloni na MK46.

Št. mirila: **MK46**. Postelja: neobdelane plošče, do 2 vrsti. Dol.: 155. Šir.: 43. Azimut: 129°. Kamen pri glavi: lomljene. Viš.: 23. Šir.: 25. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljene. Viš.: 24. Šir.: 18. Znaki: trizob, narejen brez klešarske veščine (sl. 11.42). Stratigrafski odnos: pod MK45(?).

Opombe: Trizob je obrnjen navzdol in je tako enak glagolski črki "az".

Sl. 11.42: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK46, trizob pri nogah.
Fig. 11.42: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK46, the trident at the feet.

Sl. 11.43: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK47, križ pri glavi.
Fig. 11.43: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK47, the cross at the head.

Št. mirila: **MK47**. Postelja: ploščati lomljenci, do 2 vrsti. Dol.: 151. Šir.: 37. Azimut: 146°. Kamen pri glavi: lomljenc. Viš.: 28. Šir.: 27. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.43). Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 14. Šir.: 37. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK48**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta (sl. 9.24). Dol.: 132. Šir.: 29. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: lomljenc. Viš.: 21. Šir.: 27. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 1: 4).

[[.]]() [[.]]() | 1812

V prvi vrsti je križ med dvema nečitljivima črkama, ki nedvomno pomenita začetnici imena in priimka.

Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 23. Šir.: 25. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.44). Stratigrafski odnos: ga ni.

Sl. 11.45: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK49, križ pri nogah.
Fig. 11.45: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK49, the cross at the feet.

Št. mirila: **MK49**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 209. Šir.: 48. Azimut: 137°. Kamen pri glavi: lomljenc. Viš.: 33. Šir.: 40. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 1: 2).

B() M() | 1812

Med B in M je vklesan križ. Letnica je med dvema vodoravnima črtama.

Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 36. Šir.: 32. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.45).

Sl. 11.44: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK48, križ pri nogah.

Fig. 11.44: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK48, the cross at the feet.

Sl. 11.46: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK50, trizob pri glavi.

Fig. 11.46: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK50, the trident at the head.

Sl. 11.48: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK51, križ pri glavi.

Fig. 11.48: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK51, the cross at the head.

Sl. 11.47: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK50, križ pri nogah.

Fig. 11.47: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK50, the cross at the feet.

Sl. 11.49: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK51, trizob pri nogah.

Fig. 11.49: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK51, the trident at the feet.

Št. mirila: **MK50**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 171. Šir.: 26. Azimut: 137°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 22. Šir.: 24. Znaki: križ trizob, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.46). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 22. Šir.: 23. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.47). Stratigrafski odnos: mlajši od MK51(?)

Št. mirila: **MK51**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 153. Šir.: 24. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 18. Šir.: 23. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.48). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 17. Šir.: 19. Znaki: trizob, obrnjen navzdol, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.49). Stratigrafski odnos: nad MK52(?) Postelja MK51 nad posteljo MK52.

Št. mirila: **MK52**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 83. Šir.: 16. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 18. Šir.: 23. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 13. Šir.: 17. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: pod MK53; pod(?) MK51.

Št. mirila: **MK53**. Postelja: pravilno klesane plošče v 1 vrsti. Dol.: 184. Šir.: 36. Azimut: 133°. Kamen pri glavi: pravilno klesana plošča z izboklim gornjim robom. Viš.: 38. Šir.: 39. Znaki: križ narejen kamnoseško slabo. Napis (T. 5: 3).

1915 | G() M() Bog <g>a | pomilova

Med 19 in 15 prve vrstice ter med M in Bog druge vrstice je vklesan križ. Najnižja vrstica ima zgoraj in spodaj vodoravno črto. Klesar je v skladu s krajevno izgovarjavajo besedi *Bog* in *ga* združil v eno samo *Boga*. Verjetno zato, ker bi mu sicer zmanjkalo prostora. G v imenu je sicer močno podoben C-ju, ker nima prave prečne črtice. Vendar je tam črka poudarjeno okrepljena, prečnice pa nima tudi drugi g v besedi *Bog*. 19 sledi enačaj, ki nakazuje, da je 15 drugi del letnice. Letnica in križ sta vklesana drugače kot črke. Ni nemogoče, da gre za delo dveh klesarjev. V celoti je napis klesarsko vsekakor okorno delo.

Kamen pri nogah: pravilno klesana plošča hišate oblike. Viš.: 25. Šir.: 30. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: mlajši od MK52, se naslanja nanj.

Št. mirila: **MK54**. Postelja: pravilno klesane plošče v 1 vrsti. Dol.: 175. Šir.: 32. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: pravilno klesan kvader. Viš.: 37. Šir.: 35. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 6: 3).

I() M() | Bog <g>a pomilova, | umri 23. I. 1919

Med I in M je vklesan križ. Skupaj s črkama je klesan bolj poudarjeno in bolj pravilno kot drugi del napisa. Morda gre za delo dveh klesarjev. V nadaljevanju so črke neenako velike, mešajo se velike in male. *Bog ga* je klesar v skladu s krajevno izgovarjavajo združil v *Boga*. Med drugo in tretjo vrstico je vodoravna črta.

Kamen pri nogah: neobdelan kamen. Viš.: 12. Šir.: 29. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK55**. Postelja: delno klesane plošče, 1 vrsta (sl. 9.24). Dol.: 141. Šir.: 31. Azimut: 140°. Kamen pri glavi: pravilno klesan kamen hišaste oblike. Viš.: 42. Šir.: 30. Znaki: križ; napis. Napis (T. 2: 1).

M() J() | B(oga/je?) p(omilova)

Nad M in J je vklesan križ. Med prvo in drugo vrstico je vodoravna črta, ki z zgornjim križem daje videz dvojnega križa.

Kamen pri nogah: ploščat lomljenec, na eni strani pravilno klesan. Viš.: 28. Šir.: 29. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK56**. Postelja: lomljene plošče in neobdelani kamni v dveh vrstah. Dol.: 174. Šir.: 49. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 35. Šir.: 46. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 1: 1).

2 | T() 1717 I() | 7. 17.

Zgoraj ob 2 je vklesan pošezen križ. T ima prečko na levi strani neznatno poškodovano, ker je tam danes rob kamna. To kaže, da je vsaj ta rob drugoten. Iz prve enice se dviga navpična neravna črta, ki se konča s kačjo glavo. Nekoliko krajši je ravni I na desni strani, ki ima sredi prečno črtico, kar nakazuje, da ima lahko tudi vrednost številke 1. Na vrhu ima somerno postavljeni vibi. T in I

Sl. 11.50: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK56, napis pri dnevni svetlobi.

Fig. 11.50: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK56, the inscription in daylight.

Sl. 11.51: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK57, znak pri glavi.
Fig. 11.51: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK57, the sign at the head.

kot začetnici imena pokojnika bi povsem verjetno lahko pomnili Trošelj Ivan (glej pogl. 10.7). Površina znotraj žlebov znakov je povsem enake barve kot površina okolnega kamna, same žlebove pa je vremensko dogajanje že dodobra zabrisalo. Podobno zabrisanost kažejo napisи z začetka 19. stoletja, pozneje pa je opazno manjša. Ob običajni svetlobi napisa skorajda ne opazimo (sl. 11.50). Tako že stanje spomenika kaže njegovo nemajhno starost. Napis leži postrani in na kamnu stoji nesomerno. Ker tudi črka T kaže rahlo poškodbo, bi kdo pomislil na spolijo, napis na nagrobní plošči, ki je bila pozneje ponovno uporabljena. Vendar bi po drugi strani lahko rekli, da se napis prilagaja nepravilnemu zgornjemu robu kamna. Predvsem pa je v izročilu zelo trdno pravilo, da se ne sme jemati plošč s starega mirila za novo mirilo, ker se je *“duša ranije preminuloga člana roda vezala za kamen mirila i on ne može više služiti drugoj duši”* (informacija: Mirjana Trošelj). Neenotna poravnava znakov je verjetno posledica tega, da je bil kamen že na samem začetku nepravilnih oblik. Neobičajna razporeditev znakov, možnost njihovega alternativnega branja, kačja glava, vibi in 2, ki je ne moremo postaviti v datum, potrebujejo posebno razlago (glej pogl. 10.4). Zdi se, da je klesar zavestno ustvaril enigmatičen napis.

Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 20. Šir.: 41. Znaki: jih ni. Stratigrافski odnos: se naslanja na MK57.

Št. mirila: **MK57**. Postelja: kamni, lomljene plošče v do dveh vrstah. Dol.: 167. Šir.: 46. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: lomljenc. Viš.: 38. Šir.: 40. Znaki: navpična črta, narejena brez klesarske veščine (sl. 11.51). Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 25. Šir.: 41. Znaki: jih ni. Stratigrافski odnos: nanj se naslanja MK56.

Št. mirila: **MK58**. Postelja: pravilno klesane plošče (sl. 11.52). Dol.: 164. Šir.: 31. Azimut: 142°. Kamen pri glavi: pravilno klesan kvader. Viš.: 38. Šir.: 32. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 6: 2).

[Š]ime Zubči<ć> | g(odina) r(ođenja) 1871 | u() X. II. 1947

V sredini prvih dveh vrstic je vklesan križ. Vogal napisne plošče je odlomljen, zato manjka črka Š. Klesar je pomotoma pozabil na ostrivec pri zadnjem C v priimku, zato je napisal Zubčic namesto Zubčić. Leto rojstva godina rođenja je napis-

Sl. 11.52: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK58.
Fig. 11.52: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK58.

na z ligaturo G, R in E, v kateri je G, da bi bil ligatura mogoča, klesar napisal zrcalno. Dan in mesec smrti sta napisana z rimskimi številkami. U pred letnico nedvomno pomeni "umrl", katero slovnično obliko je imel klesar v mislih, ni znano.

Kamen pri nogah: pravilno klesan kvader. Viš.: 23. Šir.: 31. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MK59**. Postelja: lomljene neobdelane plošče v 2 vrstah (sl. 11.53). Dol.: 165. Šir.: 73. Azimut: 175°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 32. Šir.: 33. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: ga ni.

Št. mirila: **MK60**. Postelja: pravilno klesane plošče (sl. 11.54). Dol.: 179. Šir.: 34. Azimut: 160°. Kamen pri glavi: pravilno klesan, hišast. Viš.: 43. Šir.: 33. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 7: 1).

M() S() | 27. I. | 1951

Med M in S je vklesan križ. V vdolbinah črk je slabo ohranjena črna barva z belo podlago. Med dnevom in mesecom smrti je poševnica.

Kamen pri nogah: pravilno klesan, pravokoten. Viš.: 29. Šir.: 31. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: MK61 starejši od MK60. MK60 seka MK61.

Opombe: V vdolbinah črk je slabo ohranjena črna barva z belo podlago.

Št. mirila: **MK61**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti (sl. 11.55). Dol., ki je ohranjena: 106. Šir.: 34. Azimut: 116°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 22. Šir.: 33. Znaki: jih ni. Kamen pri nogah: ga ni. Stratigrafski odnos: MK61 starejši od MK60, MK60 seka MK61.

Opombe: V žili zemlje med dvema skalama. Ali je na kamnu pri glavi res križ, ni jasno razvidno.

Št. mirila: **MK62**. Postelja: lomljene plošče v 2 vrstah (sl. 11.56). Dol.: 143. Šir.: 56. Azimut: 162°. Kamen pri glavi: lomljenec. Viš.: 43. Šir.: 38. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.57). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 35. Šir.: 30. Znaki: jih ni.

Sl. 11.53: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK59.
Fig. 11.53: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK59.

Sl. 11.54: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK60.
Fig. 11.54: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK60.

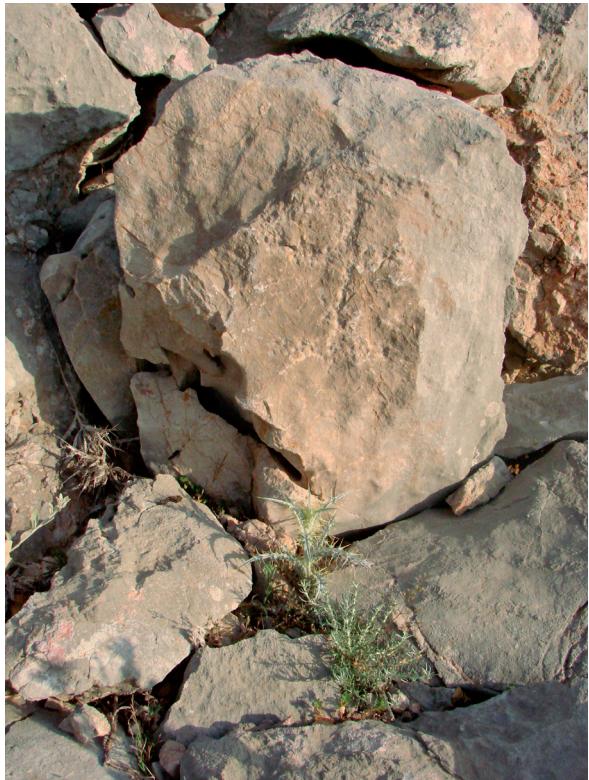

Sl. 11.55: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK61.
Fig. 11.55: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK61.

Sl. 11.56: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK62.

Fig. 11.56: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK62.

Sl. 11.57: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MK62, križ pri glavi.

Fig. 11.57: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MK62, the cross at the head.

Št. mirila: **MK63**. Postelja: neznana, neohranjena. Kamen pri glavi: neznano, samo odlomek. Viš.: 18 in več. Šir.: 18 in več. Znaki: križ(?) Napis (T. 4: 4).

[--- umr]ji 1900 | [Boga/je? po]milo[va]

Odlomek srednjega dela nagrobnika, ki je bil uporabljen kot spolija za utditev plošče pri nogah mirila MK15. Komaj opazni sta po dve vodoravni črti, s katerima si je klesar označil velikost črk v zgornji in spodnji vrstici.

Kamen pri nogah: neznano, neohranjeno. Znaki: neznano, neohranjeno. Stratigrafski odnos: starejši od MK15.

Opombe: Samo odlomek plošče pri glavi, v drugotni uporabi kot spolija.

Št. mirila: **MKP2**. Postelja: ploski kamni v vrsti (sl. 11.58). Azimut: 120°.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Št. mirila: **MKP3**. Postelja: manjši kamni v 3 vzporednih vrstah (sl. 11.59). Azimut: 165°.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Št. mirila: **MKP4**. Postelja: več nepravilnih lomljencev, nekateri ploski (sl. 11.60). Azimut: 114°.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Št. mirila: **MKP5**. Postelja: več delno ploskih lomljencev ob živi skali (sl. 11.61). Azimut: 108°.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Sl. 11.58: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MKP2.
Fig. 11.58: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MKP2.

Sl. 11.59: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MKP3.
Fig. 11.59: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MKP3.

Sl. 11.61: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MKP5.
Fig. 11.61: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MKP5.

Sl. 11.60: Tribanj. Mirila Kruščice. Mirilo MKP4.
Fig. 11.60: Tribanj. Kruščica mirila. Mirilo MKP4.

Št. mirila: **MKO01**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti. Dol.: 202. Šir.: 25. Azimut: 145°. Kamen pri glavi: lomljena plošča. Viš.: 22. Šir.: 24. Znaki: križ trizob, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.62). Kamen pri nogah: lomljenec. Viš.: 25. Šir.: 26. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.63). Stratigrafski odnos: se naslanja na MKO02, kamen nog MKO01 na kamen nog MKO02.

Št. mirila: **MKO02**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti. Dol.: 163. Šir.: 27. Azimut: 143°. Kamen pri glavi: lomljena plošča, delno obklesana. Viš.: 28. Šir.: 31. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 1: 3).

Sl. 11.62: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO01, trizob pri glavi.
Fig. 11.62: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO01, the trident at the head.

Sl. 11.63: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO01, križ pri nogah.
Fig. 11.63: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO01, the cross at the feet.

Luba Mat|ak umrila | g<odine> 1813 | B(ogje) p(omilova)

V zadnji vrstici je med B in P vklesan križ. Med prvo in drugo vrstico je vodoravna črta. Pred letnico smrti je kratica GI pač v pomenu *godine*. Zrcalni N ima v cirilici pomen I-ja. V bližnji Šibuljini še danes živi pravoslavno prebivalstvo. Morda je želet klesar tako hkrati zapisati N in I. Ker je kamen konglomeraten, je napis zelo težko razbrati.

Kamen pri nogah: lomljene, delno obklesane. Viš.: 15. Šir.: 26. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.64). Stratigrafski odnos: pod MKO01.

Št. mirila: **MKO03**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti. Dol.: 68. Šir.: 25. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: ploščat lomljene. Viš.: 30. Šir.: 30. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.65). Kamen pri nogah: ploščat lomljene. Viš.: 24. Šir.: 27. Znaki: jih ni.

Št. mirila: **MKO04**. Postelja: lomljene plošče v 1 vrsti. Dol.: 168. Šir.: 29. Azimut: 142°. Kamen pri glavi: delno obklesan ploščat lomljene. Viš.: 30. Šir.: 33. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 2: 2).

Sl. 11.64: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO02, križ pri nogah.
Fig. 11.64: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO02, the cross at the feet.

Sl. 11.65: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO03, križ pri glavi.
Fig. 11.65: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO03, the cross at the head.

Sl. 11.66: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO04, križ pri nogah.
Fig. 11.66: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO04, the cross at the feet.

M() A() | B(oga/je?) p(omilova)

Med *M* in *A* zgoraj je vklesan majhen križ, med obema vrsticama pa vodoravna črta. *M* se zelo verjetno nanaša na Matak.

Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 15. Šir.: 21. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.66).

Sl. 11.67: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO05.
Fig. 11.67: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO05.

Sl. 11.68: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO05, križ pri nogah.
Fig. 11.68: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO05, the cross at the feet.

Št. mirila: **MKO05**. Postelja: lomljene, delno klesane plošče v 1 vrsti (sl. 11.67). Dol.: 195. Šir.: 28. Azimut: 148°. Kamen pri glavi: delno obklesan lomljenc. Viš.: 26. Šir.: 28. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 3: 2).

M() G() | 14. XI. (18)40 | B(oga/je?) p(omilova)

Med *M* in *G* zgoraj je vklesan majhen križ. Spodnja vrstica napisa je komaj vidna, napol v tleh, kar kaže, da so napis najprej izklesali in šele potem postavili ploščo. Letnica 40 se zaradi izpranosti napisa verjetneje nanaša na 1840 kot pa na 1940.

Kamen pri nogah: delno obklesan lomljenc. Viš.: 22. Šir.: 26. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.68).

Št. mirila: **MKO06**. Postelja: ploščati lomljenci v 1 vrsti. Dol.: 185. Šir.: 31. Azimut: 150°. Kamen pri glavi: delno obklesan. Viš.: 29. Šir.: 35. Znaki: križ trizob, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 3: 3).

Sl. 11.69: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO06, križ pri nogah.
Fig. 11.69: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO06, the cross at the feet.

L() M() | B(oga/je?) p(omilova)

Med *B* in *p* je vklesan križ-trizob. *M* se zelo verjetno nanaša na Matak.

Kamen pri nogah: lomljenc, delno obklesan. Viš.: 18. Šir.: 24. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.69).

Št. mirila: **MKO07**. Postelja: ploščati lomljenci v 1 vrsti. Dol.: 165. Šir.: 31. Azimut: 149°. Kamen pri glavi: plosk lomljenc. Viš.: 27. Šir.: 30. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 3: 1).

Sl. 11.70: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO07, križ pri nogah.
Fig. 11.70: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO07, the cross at the feet.

Sl. 11.71: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO08.
Fig. 11.71: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO08.

Sl. 11.72: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO09.
Fig. 11.72: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO09.

Med obema M je vklesan križ. Eden od obeh M zelo verjetno pomeni Matak. Letnica 52 se zaradi izpranosti napisa verjetneje nanaša na 1852 kot pa na 1952. Datum je očitno vklesan pozneje, ker se prilagaja prostoru med večjimi črkami prvotnega napisa. U se nedvomno nanaša na "umreti", katero slovnično obliko je imel v mislih klesar, ni znano.

Kamen pri nogah: delno obklesan lomljenc. Viš.: 16. Šir.: 28. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.70).

Št. mirila: **MKO08**. Postelja: ploščati kamni v do 4 vrstah (sl. 11.71). Dol.: 205. Šir.: 76. Azimut: 154°. Kamen pri glavi: naraven ploščat kamen. Kamen pri nogah: naraven ploščat kamen, odlomljen. Stratigrafski odnos: obenj se prislanja(?) MKO09.

Opombe: Kamna pri glavi in nogah sta prevrnjena. Bolj spominja na grobljo kot na mirilo.

Št. mirila: **MKO09**. Postelja: ploščati kamni v do 3 vrstah (sl. 11.72). Dol.: 206. Šir.: 82. Azimut: 155°. Kamen pri glavi: naraven ploščat kamen. Znaki: jih ni. Stratigrafski odnos: se prislanja(?) ob MKO08.

Opombe: Kamen pri glavi je prevrnjen, pri nogah ga ni prepoznati. Bolj spominja na grobljo kot na mirilo.

Št. mirila: **MKO10**. Postelja: pravilno klesane plošče. Dol.: 200. Šir.: 37. Azimut: 150°. Kamen pri glavi: pravilno klesana pravokotna plošča. Viš.: 27. Šir.: 31. Znaki: križ narejen kamnoseško. Napis (T. 7: 4).

Matak Ante | r() 1876 u() 1958

Preko sredine obeh vrstic je vklesan križ. R in u se nedvomno nanašata na "roditi" in "umreti", katero slovnično obliko je imel v mislih klesar, ni znano.

Kamen pri nogah: pravilno klesana pravokotna plošča. Viš.: 18. Šir.: 31. Znaki: jih ni.

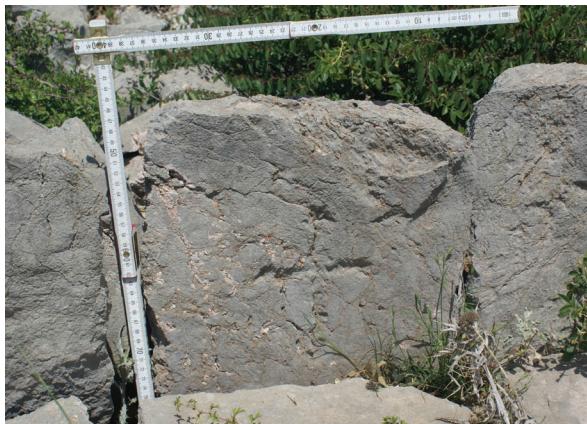
Št. mirila: **MKO11**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 207. Šir.: 32. Azimut: 151°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenc. Viš.: 26. Šir.: 30. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.73). Kamen pri nogah: ploščat lomljenc. Viš.: 20. Šir.: 26. Znaki: na tem kamnu jih ni, vendar je na sosednji plošči postelje križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.74). Stratigrafski odnos: se naslanja na MKO12.

Sl. 11.73: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO11, križ pri glavi.
Fig. 11.73: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO11, the cross at the head.

Sl. 11.74: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO11, križ pri nogah.
Fig. 11.74: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO11, the cross at the feet.

Sl. 11.75: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO12, križ pri glavi.
Fig. 11.75: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO12, the cross at the head.

Sl. 11.76: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO12, križ pri nogah.
Fig. 11.76: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO12, the cross at the feet.

Št. mirila: **MKO12**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 210. Šir.: 36. Azimut: 150°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 28. Šir.: 34. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.75). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 28. Šir.: 40. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.76). Stratigrafski odnos: nanj se naslanja MKO11, samo se naslanja na MKO13.

Št. mirila: **MKO13**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 199. Šir.: 35. Azimut: 149°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 31. Šir.: 33. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine. Napis (T. 11: 3).

1914 | P() M()

Preko sredine obeh vrstic je vklesan križ. M nedvomno pomeni Matak.

Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 24. Šir.: 25. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.77). Stratigrafski odnos: nanj se naslanja MKO12.

Št. mirila: **MKO14**. Postelja: ploščati lomljenci, delno klesani, 1 vrsta. Dol.: 200. Šir.: 33. Azimut: 147°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 24. Šir.: 29. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.78).

Sl. 11.77: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO13, križ pri nogah.
Fig. 11.77: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO13, the cross at the feet.

Sl. 11.78: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO14, križ pri glavi.
Fig. 11.78: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO14, the cross at the head.

Sl. 11.79: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO14, križ pri nogah.
Fig. 11.79: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO14, the cross at the feet.

Sl. 11.80: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO15, križ pri glavi.
Fig. 11.80: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO15, the cross at the head.

Sl. 11.81: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO15, križ pri nogah.
Fig. 11.81: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO15, the cross at the feet.

Kamen pri nogah: ploščat lomljenc, delno obklesan.
Viš.: 22. Šir.: 28. Znaki: križ narejen kamnoseško (sl. 11.79). Stratigrafski odnos: nanj se naslanja(?) MKO15.

Št. mirila: **MKO15**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 78. Šir.: 19. Azimut: 149°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenc. Viš.: 16. Šir.: 21. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.80). Kamen pri nogah: lomljenc. Viš.: 11. Šir.: 21. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.81). Stratigrafski odnos: se na-
slanja(?) na MKO14.

Št. mirila: **MKO16**. Postelja: nepravilni ploščati lomljenci, do 2 vrsti (sl. 11.82). Dol.: 147. Šir.: 37. Azimut: 149°. Kamen pri glavi: lomljenc trikotne oblike, konica odlomljena. Viš.: 42. Šir.: 29.

Sl. 11.82: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO16.
Fig. 11.82: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO16.

Sl. 11.84: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO16, križ pri nogah.
Fig. 11.84: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO16, the cross at the feet.

Sl. 11.83: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO16, križ pri glavi.
Fig. 11.83: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO16, the cross at the head.

Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.83). Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 23. Šir.: 28. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.84). Stratigrafski odnos: delno uniči MKOP4.

Št. mirila: **MKO17**. Postelja: ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 178. Šir.: 43. Azimut: 147°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 20. Šir.: 31. Znaki: križ trizob, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.85). Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 19. Šir.: 20. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.86).

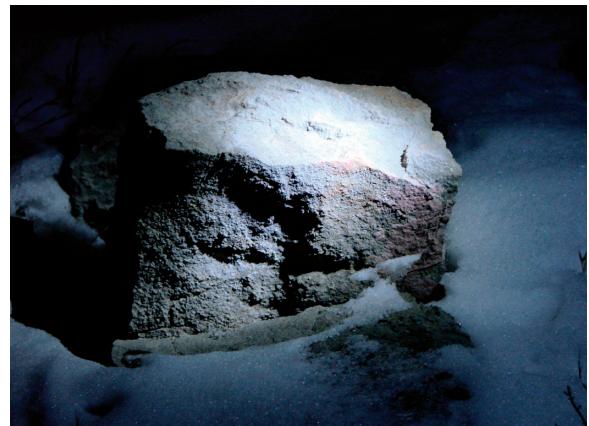
Sl. 11.85: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO17, križ trizob pri glavi.
Fig. 11.85: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO17, the trident cross at the head.

Sl. 11.86: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO17, križ pri nogah.
Fig. 11.86: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO17, the cross at the feet.

Sl. 11.87: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO18, križ pri glavi.
Fig. 11.87: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO18, the cross at the head.

Sl. 11.88: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO18, križ pri nogah.
Fig. 11.88: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO18, the cross at the feet.

Št. mirila: **MKO18**. Postelja: pravilni ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 81. Šir.: 18. Azimut: 141°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 14. Šir.: 14. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.87). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 8. Šir.: 13. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.88).

Št. mirila: **MKO19**. Postelja: pravilni ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 101. Šir.: 25. Azimut: 143°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 20. Šir.: 16. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.89). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 15. Šir.: 15. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.90).

Opombe: Križa zelo izprana.

Št. mirila: **MKO20**. Postelja: pravilni ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 113. Šir.: 22. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 17. Šir.: 20. Znaki: križ trizob, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.91). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 16. Šir.: 19. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.92).

Sl. 11.89: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO19, križ pri glavi.
Fig. 11.89: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO19, the cross at the head.

Sl. 11.90: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO19, križ pri nogah.
Fig. 11.90: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO19, the cross at the feet.

Sl. 11.91: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO20, križ trizob pri glavi.
Fig. 11.91: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO20, the trident cross at the head.

Sl. 11.92: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO20, križ pri nogah.
Fig. 11.92: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO20, the cross at the feet.

Sl. 11.93: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO21, križ pri glavi.
Fig. 11.93: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO21, the cross at the head.

Sl. 11.94: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO21, križ pri nogah.
Fig. 11.94: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO21, the cross at the feet.

Št. mirila: **MKO21**. Postelja: pravilni ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 82. Šir.: 22. Azimut: 150°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 19. Šir.: 17. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.93). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 18. Šir.: 19. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.94).

Št. mirila: **MKO22**. Postelja: pravilni ploščati lomljenci, 1 vrsta. Dol.: 116. Šir.: 21. Azimut: 144°. Kamen pri glavi: ploščat lomljenec. Viš.: 19. Šir.: 18. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.95). Kamen pri nogah: ploščat lomljenec. Viš.: 15. Šir.: 14. Znaki: križ, narejen brez klesarske veščine (sl. 11.96).

Št. mirila: **MKOP1**. Postelja: velike naravne plošče v do 3 vrstah, nekatere lomljene (sl. 11.97). Dol.: 150 približno. Šir.: 75. Azimut: 135°. Kamen pri glavi: naraven kamen, leži. Viš.: 40. Šir.: 45. Znaki: neznano. Kamen pri nogah: naraven kamen. Viš.: 30. Šir.: 40. Znaki: jih ni.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Sl. 11.95: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO22, križ pri glavi.
Fig. 11.95: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO22, the cross at the head.

Sl. 11.96: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKO22, križ pri nogah.
Fig. 11.96: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKO22, the cross at the feet.

Sl. 11.97: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKOP1.
Fig. 11.97: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKOP1.

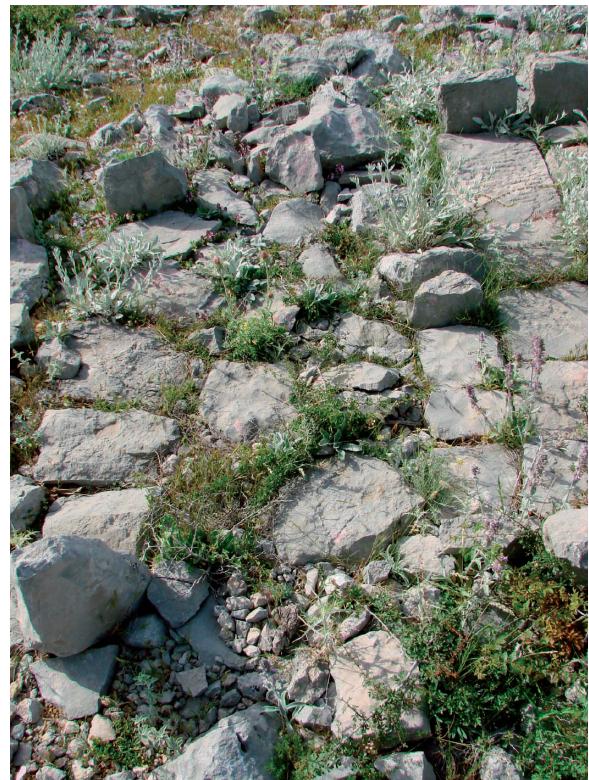
Sl. 11.98: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo MKOP2.
Fig. 11.98: Tribanj. Korita mirila. Mirilo MKOP2.

Št. mirila: **MKOP2**. Postelja: velike naravne plošče v do 3 vrstah, nekatere lomljene (sl. 11.98). Dol.: 130 in več(?) Šir.: 70. Azimut: 99°. Kamen pri glavi: naraven kamen, leži. Viš.: 30. Šir.: 45. Znaki: neznano. Kamen pri nogah: ga ni(?) neprepoznan.

Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Sl. 11.99: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo
MKOP3.
Fig. 11.99: Tribanj. Korita mirila. Mirilo
MKOP3.

Sl. 11.100: Tribanj. Mirila Korit. Mirilo
MKOP4.
Fig. 11.100: Tribanj. Korita mirila. Mirilo
MKOP4.

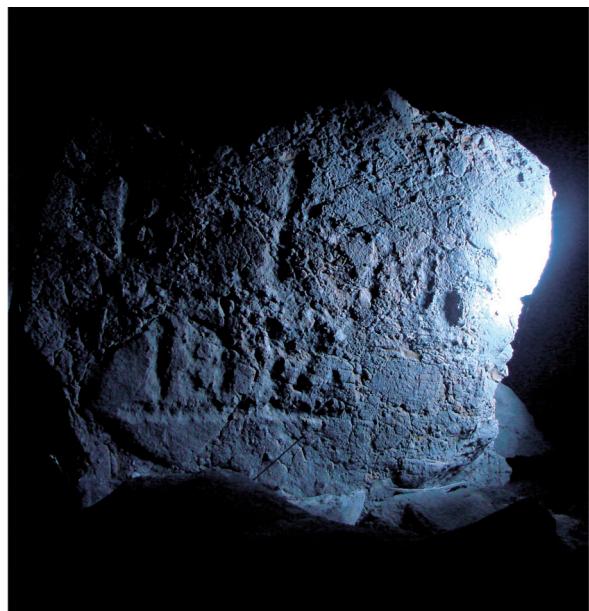
Št. mirila: **MKOP3**. Postelja: ploski naravni kamni, 3 vrste (sl. 11.99). Dol.: 110 in več. Šir.: 95. Azimut: 150°. Kamen pri glavi: neprepoznan. Kamen pri nogah: neprepoznan.
Opombe: Morda zelo uničen ostanek starega mirila.

Št. mirila: **MKOP4**. Postelja: naravni ploski kamni (sl. 11.100). Stratigrafski odnos: delno ga uniči mirilo MKO16.
Opombe: Nekaj plošč je zloženih v vrsto, lahko bi šlo za nekdanje mirilo.

T. 1

1

2

1, 2, 4 Mirila Kruščice, 3 mirila Korit; 1 = MK56, 2 = MK49, 3 = MKO02, 4 = MK48

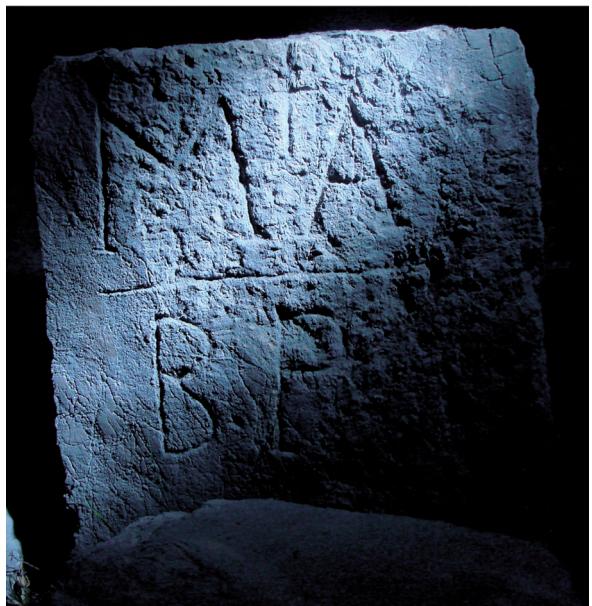

3

4

T. 2

1

2

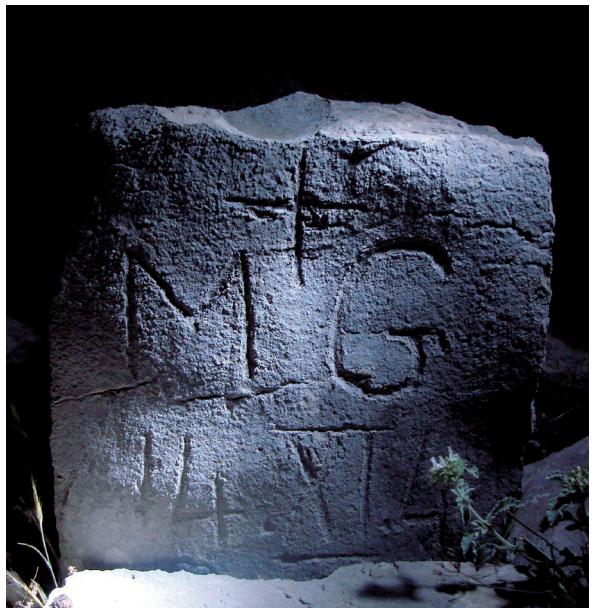
Mirila Kruščice; 1 = MK55, 2 = MK04, 3 = MK37

3

1

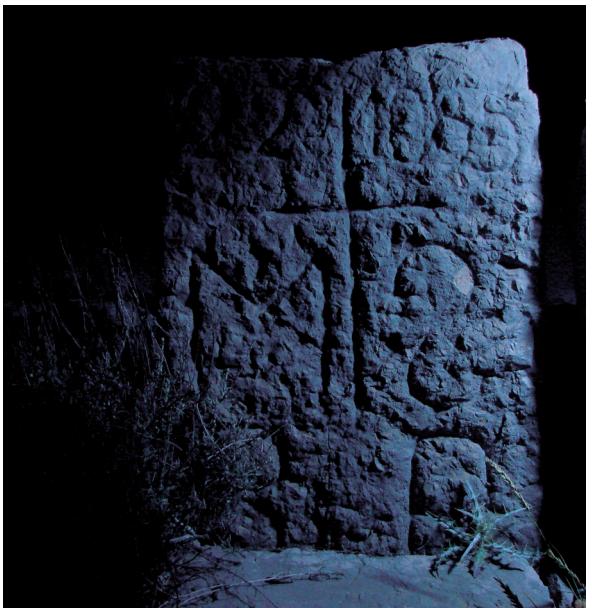

2

1–3 Mirila Korit, 4 mirila Kruščice; 1 = MKO05, 2 = MKO07, 3 = MKO06, 4 = MK43

3

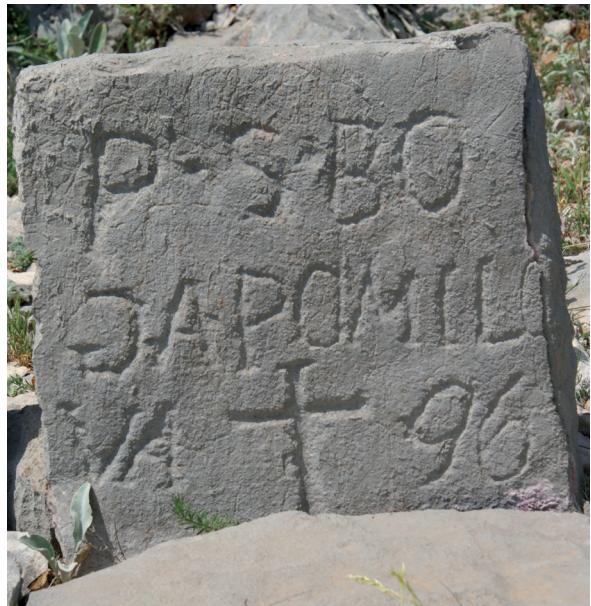

4

T. 4

1

2

Mirila Kruščice; 1 = MK09, 2 = MK39, 3 = MK08, 4 = MK63

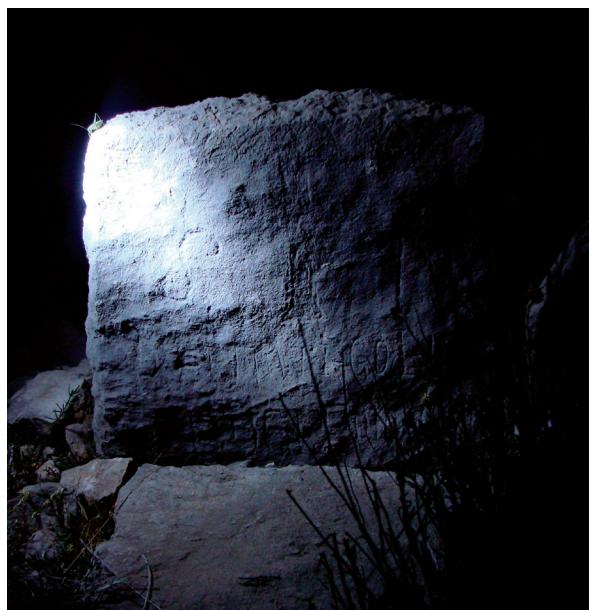
3

4

1

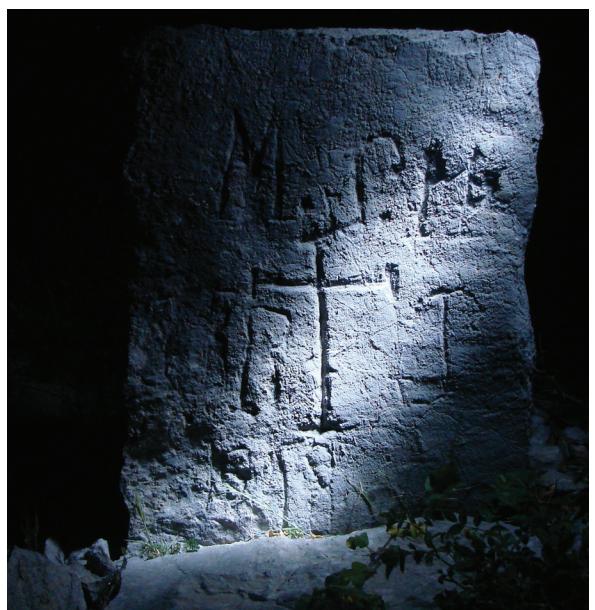

2

Mirila Kruščice; 1 = MK40, 2 = MK38, 3 = MK53, 4 = MK33

3

4

T. 6

1

2

Mirila Kruščice; 1 = MK15, 2 = MK58, 3 = MK54, 4 = MK42

3

4

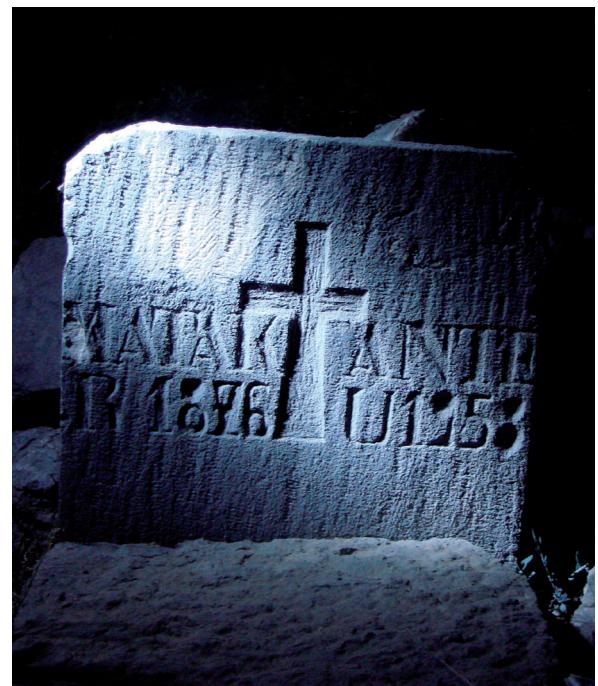
1

2

1–3 Mirila Kruščice, 4 mirila Korit; 1 = MK60, 2 = MK17, 3 = MK41, 4 = MKO10

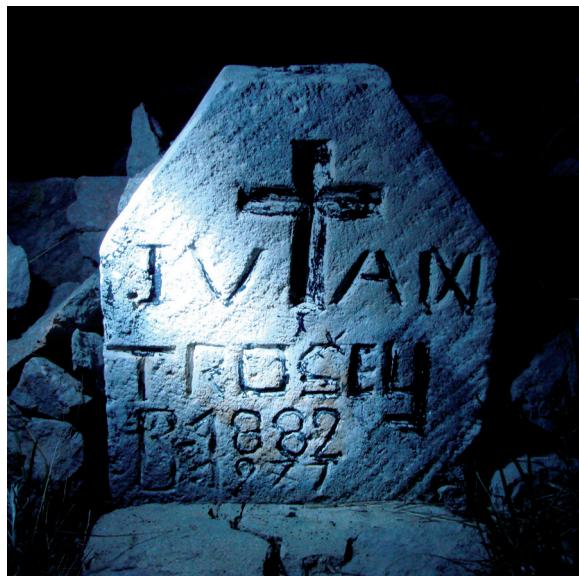

3

4

T. 8

1

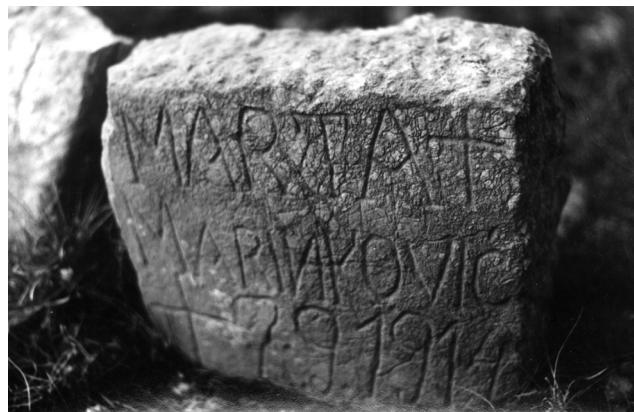
2

1, 2 = Mirila Kruščice (MK21)
3 = Mirila Rastovci, 4 = Mirila Krčevine

3

4

1

2

3

4

1 = Mirila Kozjača, 2 = Mirila Kosa Dobroselska
3 = Mirila Kosa Dobroselska, 4 = Mirila Nad Kruškovcem

T. 10

1

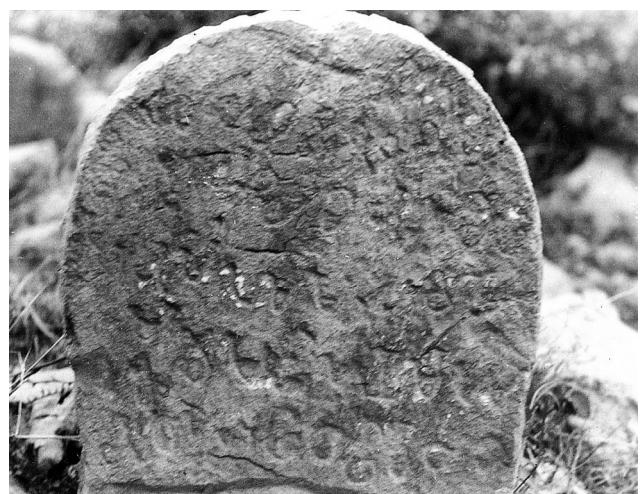

2

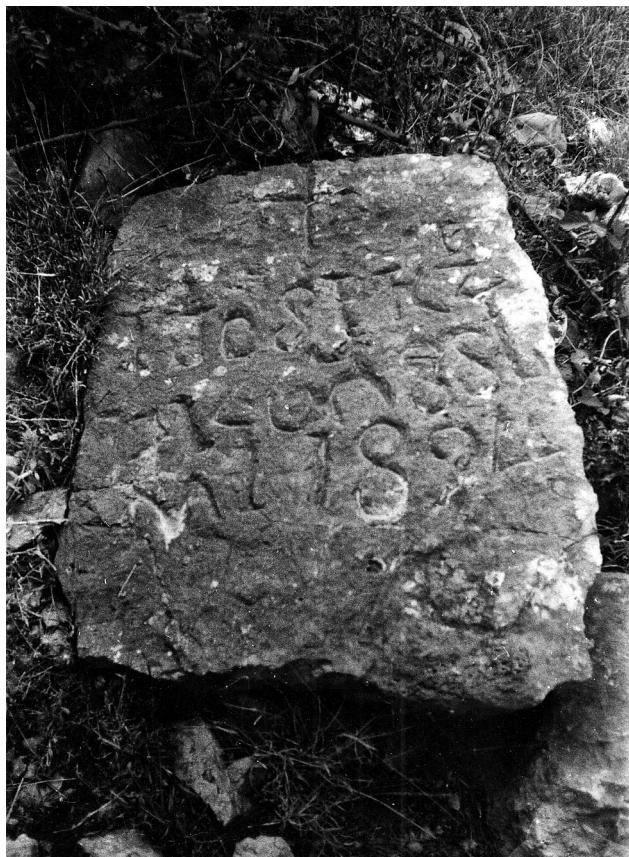
1 - 4 = Mirila Nad Kruškovcem

3

4

1 2

1 = Mirila Samardžići, 2 = Mirila Sige Kneževića, 3 = Mirila Korit (MKO13)

3

ABRAMIĆ, Mihovil , COLNAGO Ante 1909, Untersuchungen in Norddalmatien III, Grabungen in Starigrad – ARGYRUNTUM, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, in Wien XII.*

ABRAMIĆ, Mihovil , COLNAGO Ante 2009, Istraživanja u sjevernoj Dalmaciji, III. iskopavanja u Starigradu. – ARGYRUNTUM, *Asseria*, 7, 161–205.

ACSÁDI, G, NEMESKÉRI, J. 1970, *History of Human Life Span and Mortality*. – Budapest: Akadémiai Kiadó.

ALLBROOK, D. 1961, The estimation of stature in British and East African males. – *Journal of Forensic Medicine* 8, 15–28.

ANDERSON, M, MESSNER, MB, GREEN, WT 1964, Distribution of lengths of the normal femur and tibia from one to eighteen years of age. – *J Bone Joint Surg* 46, 1197–1202.

ANZULOVIĆ, Ivna 1998, Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576., nakon Ciparskog rata. – *Zadarska smotra*, broj 1–3, 53–150.

BATOVIĆ, Šime 1965, Prapovijesna brončana koplja u Arheološkom muzeju u Zadru. – *Diadora* 3, 45–70.

BARAN, Jaroslav Volodimirovič 1992, Баран Ярослав Володимирович, Слов'янська община. За матеріалами поселення Рацків I. – Дисертація на здобиття наукового ступеня кандидата історических наук, Київ.

BATOVIĆ, Šime 2006, Pregled prapovijesti hrvatskih zemalja. – *Zadarska smotra*, god. LV, broj 3–4, 73–148.

BACQUÉ, Marie-Frédérique 1997, Conclusion: Les vertus psychologiques des rites funéraires. – [V:] *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*. – Paris, 245–274.

BASS, WM 1987, *Human osteology. A laboratory and field manual of the human skeleton*, Missouri Archaeological Society, Special Publication No. 2. Columbia, Missouri.

BASSO, Keith H. 2002, *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language among the Western Apache*. – Albuquerque.

BAŠ, Franjo 1984, *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*. – Ljubljana.

BAUDRY, Patrick 1997, Le sens de la ritualité funéraire. – [V:] *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*. – Paris, 223–244.

BELAJ, Vitomir 1998, *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. – Zagreb.

BELAJ, Vitomir 2004, Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza. – *Studia ethnologica Croatica*, vol. 16, 5–29. Zagreb.

BELAJ, Vitomir 2006, Mit u prostoru. – *Mošćenički zbornik* (3)3: 5–39.

BEŠLAGIĆ, Šefik 1971, Stećci (kataloško-topografski pregled). – Sarajevo.

BEŠLAGIĆ, Šefik 1974, Stećci i neki njima slični nadgrobnići u okolini Zadra. – *Radovi centra JAZU Zadar, sv. XXI.*, 57–89.

BEŠLAGIĆ, Šefik 1982, Stećci – kultura i umjetnost. – Sarajevo.

BLUMENTHAL, V. 1952, Pomerium. – [V:] *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

BONIFĀČIĆ ROŽIN, Nikola 1955, *Folklor Privlake, Ražanca, Vinjerca i okolice*, 16.

BOTICA, Ivan 2005, Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji. – *Radovi*, vol. 37, 35–46. Zavod za hrvatsku povijest.

BOURDIEU, Pierre 1969, La maison Kabyle ou le monde renversé. – [V:] *Echanges et commu-*

nications: mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60e anniversaire. (Jean Pouillon – Pierre Maranda). Paris, La Haye, 739–758.

BREŠČAK, Danilo 1986, 2000 let star spomin odkril odkril grobišće. – *Dolenjski list*, št. 14 (1912), 3. april 1986, str. 9.

BRKOVIĆ, Milko. 2005, Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu. – *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Zagreb–Sarajevo, 129–179.

BUDAK, Mile 2004, *Bazalo*. – Zagreb.

BRUSIĆ, Zdenko 1995, Vaganačka pećina, presjek života na prostoru južnog Velebita. – *Paklenički zborni, 1*, Starigrad-Paklenica, 210–213.

CANDAU, Joël 2005, *Anthropologie de la mémoire*. – Paris.

CASEY, Edward S., 1996, How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time; Phenomenological Prolegomena. [V:] *Senses of Place* (Feld Steven – Keith H. Basso), Santa Fe, New Mexico, 13–52.

CHAMPION, Sara – COONEY, Gabriel 1999, Naming the Places, Naming the Stones. – [V:] *Archaeology and Folklore* (Amy Gazin-Schwartz – Holtorf Cornelius J.), London, New York, 196–213.

CHESSON, Meredith S. 2001a, Social Memory, Identity, and Death: An Introduction. – *Social Memory, Identity, and Death, Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 10 (1), 1–10.

CHESSON, Meredith S. 2001b, Embodied Memories of Place and People: Death and Society in an Early Urban Community. – [V:] *Social Memory, Identity, and Death, Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 10 (1), 100–113.

COALE, AJ and DEMENY, P. 1966, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. Princeton. – New Jersey.

CVETEK, Marija 1993, *Naš voča so včas zapovdval. Bohinjske pravljoice*. – Ljubljana.

ČAČE, Slobodan 1993, Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina. – *Diadora* 15, 347–439.

ČAČE, Slobodan 1995. Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina. – *Arheološki muzej Zadar. Katalozi i monografije* 3.

ČERNELIĆ, Milana 2005. Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta. *Studia Ethnologica Croatica*, vol. 17, 25–49.

ČIGINJ ELABORAT 2007–2008, *Študentski elaborat raziskave hišnih in ledinskih imen v Čiginju na Tolminskem*. – Vaje iz Kulture in načina življenja / Rituali. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Neobj.

ČOP, Joža 2007–2008, *Letoprenosna kranjska krašovska biblija* I. del. – rokopis, arhiv Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana.

DEETZ, James 1977, *In Small Things Forgotten: the Archaeology of Early American Life*. – New York.

DELONGA, Vedrana 1996, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split.

DE MENDONCA, MC 2000, Estimation of height from the length of long bones in Portuguese adult population. – *American Journal of Physical Anthropology* 112, 39–48.

DILKE, O. A. W. 1971, *The Roman land surveyors. An introduction to the Agrimensores*. – Newton Abbot.

DOMIJAN, Miljenko 1983, Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon poslijednjih istraživanja i konzervatorskih radova. – *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 13, 123–138.

DOMIJAN, Miljenko 1992, Ostaci utvrde S. Damjana u Barbatu na otoku Rabu, *Diadora* 14, 325–344.

DOUGLAS, Mary 2008, *Purity and Danger. An Analysis of concept of pollution and taboo*. – London, New York, Routledge.

DRAGAN, Radu 1999. *La représentation de l'espace de la société traditionnelle. Les mondes renversés*. – Paris.

DUBOLNIĆ, Martina 2006a, Rezultati rekognosciranja južnog Velebita (okolica Starigrad Paklenice). – *Obavijesti HAD-a*, 2, 51–64.

DUBOLNIĆ, Martina 2006b, Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, 1–55.

DUBOLNIĆ, Martina 2007, Argyruntum i njegov teritorij u antici. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, 1–58.

DUBOLNIĆ, Martina 2008, Veliki Vaganac u prometnoj povezanosti padine južnog Velebita i Like u prapovijesti. – *Arheološka istraživanja u Lici, Znanstveni skup, Gospic*, 16.-19. listopada 2007, Zagreb-Gospic, 9–12.

DUNDES, Alan – BONNER, Simon 2007, *The meaning of folklore: the analytical essays of Alan Dundes – Utah*.

DURKHEIM, Emil 1982, *Elementarni oblici religijskog života*. – Beograd.

DWIGHT, T. 1894, Methods of estimating the height from parts of the skeleton. – *Med Rec NY* 46, 293–296.

ĐAKOVIĆ, Branko 1991, Prilozi u grob kao simboli identiteta. – *Simboli identiteta (studije, eseji, grada)*, Zagreb, 205–213.

ELIADE, Mircea 1983, *Okultizam, magija i pomodne kulture*. – Zagreb.

ELIADE, Mircea 1992, *Kozmos in zgodovina: mit o večnem vračanju*. – Ljubljana.

ELLIS, Peter 2007, Archaeology and the forensic pathologist. – [V:] 2007, *Forensic archaeology and human rights violations* (Roxana, F.), 101–121.

ELLIS DAVIDSON, Hilda 1993, Introduction. – [V:] *Boundaries & Thresholds*. (Ellis Davidson, Hilda), 7–12.

ETNOLOG 9 / 1: *Etnološki in antropološki vidiki preučevanja smrti*.

FABER, Aleksandra 1995, Ekonomsko značenje putova oko Paklenice u prapovijesti, antici i srednjem vijeku. – *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad-Paklenica, 255–260.

FABER, Aleksandra 2000, Život na velebitskoj visoravni u prapovijesno doba, Veliko Rujno. – *Senjski zbornik*, 27, 15–44.

FABIAN, Johannes 1983, *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. – New York.

FADIĆ, Ivo 1986, Antičko staklo Argyruntuma. – *Arheološki muzej Zadar. Katalozi i monografije* 1.

FADIĆ, Ivo 1989, Antičko staklo Argyruntuma. – *Arheološki muzej Zadar. Katalozi i monografije* 3.

FADIĆ, Ivo 1995, Starigrad u antici. – *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad-Paklenica, 229–236.

FELDESMAN, MR, LUNDY, JK 1988, Stature estimates for some African Plio-Pleistocene fossil hominids – *Journal of Human Evolution* 17:583–596.

FORBES, Hamish 2007, *Meaning and Identity in a Greek Landscape. An Archaeological Etnography*. – Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paolo, Delhi.

FORENBAHER Stašo, VRANJICAN Pavao 1981-1982, Pećina u Pazjanicama – Paklenica. – *Senjski zbornik* IX, 5–14.

FORENBAHER Stašo, VRANJICAN Pavao 1985, Vaganačka pećina. – *Opuscula Archaeologica* 10, 1–21.

FREUDENREICH, Aleksandar 1966, Narod gradi grobove. – *Rad XI. Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom* 1964, Zagreb, 421–432.

FUJII, A. 1960, On the relation of long bone lengths of limbs to stature (in Japanese with English summary). – *Juntendodaigaku Taiikugakubu Kiyo* 3, 49–61.

FULLY, G. 1956, Une nouvelle method de determination de la taille. – *Ann Med Legale* 35, 266–273.

GABRIČEVIĆ, Branimir 1983, Antička nekropolja u Sinju. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXVI, 5–101.

GASPARI, Andrej 2008, Perspektiva arheologije bojišč in raziskav vojaških ostankov iz zadnjih dveh stoletij na Slovenskem. – *Arheo* 25, 101–106.

GAVAZZI, Milovan 1978, *Vrela i sudbine narodnih tradicija*. – Zagreb.

GAZIN-SCHWARTZ, Amy – HOLTORF Cornelius (ur.), 1999, *Archaeology and folklore*. – London, New York.

GENNEP, Arnold van 1977, *The rites of passage*. – London, Henley.

- GENNEP van, Arnold 2004, *The Rites of Passage*. – [V:] Antonius Robben (ur.), *Death, Mourning, and Burial*, 213–224.
- GLAVIČIĆ, Ante 1980, Mirila i počivala na Velebitu (I). – *Senjski zbornik*, god.VIII, 197–210.
- GLAVIČIĆ, Ante 1981–1982a, Nalazi kamenih gromila na Velebitu (I. dio). – *Senjski zbornik* IX, 33–42.
- GLAVIČIĆ, Ante 1981–1982b, Prilog istraživanju starohrvatske sakralne arhitekture na primorskim padinama Velebita i Velike Kapete I dio, *Senjski zbornik* IX, 91–114.
- GLAVIČIĆ, Ante 1984, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI). – *Senjski zbornik* 10–11, 7–28.
- GLAVIČIĆ, Miroslav 1993, Željeznodobna i antička naselja podno Velebita. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31(18) 1991/1992, 97–119.
- GLAVIČIĆ, Miroslav 1995, Pregled prapovijesnih nalazišta na primorskm obronku Velebita. – *Paklenički zbornik* 1, Starigrad-Paklenica, 215–222.
- GLUŠČEVIĆ, Smiljan 1995, Podmorska topografija Velebitskog primorja u antici. – *Paklenički zbornik*, 1, Sarigrad-Paklenica, 237–243.
- GRAVES-BROWN, Paul, Siân JONES, Clive GAMBLE (ur.), *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*. – London, 1–24.
- GRBIĆ, M. 1953, Preistorija i etnografija: neke paralele. – *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu* 1901–1951, 270–272.
- GREGORČIĆ, Marta 1999, Zmanjkalo je solz: Konceptualizacija fenomena smrti skozi prostorno-časovno dimenzijo in tradicionalno vs. Moderno dihotomijo na primeru pogrebnih obredov. – *Etnolog* 9/1, 163–194.
- GROŠELJ, Lenka 2008, *Smrt in šege ob smrti na Idrijskem*. Vaje kultura in način življenja Slovencev/Rituali, Neobjavljen elaborat (52.04.2008), Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- GUETTEL COLE, Susan 2004, *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. – Berkeley, Los Angeles, London.
- GUNJAČA, Zlatko 1986, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima. – *Materijali* 22, 124–136.
- GUŠTIN GRILANC, Vesna 2005, *Col – Poklon – Fernetiči / Ferneti*. – Repentabor: Občina = Monrupino: Comune.
- HALBWACHS, Maurice 1971, *La topographie légendaire des évangéliques en terre sainte. Etude de mémoire collective*. – Paris.
- HALBWACHS, Maurice 2001, *Kolektivni spomin*. – Ljubljana.
- HARRISON, Rodney – SCHOFIELD John 2009, Archaeo-Ethnography, Auto-Archaeology: Introducing Archaeologies of the Contemporary Past. – *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 5(2), 185–209.
- HERTZ, Robert 2004, A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death. – [V:] Antonius Robben (ur.), *Death, Mourning, and Burial*, 197–213.
- HODDER, Ian 1991, *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology* (dopolnjena izdaja). – Cambridge.
- HODDER, Ian 1999, *The Archaeological Process: An Introduction*. – Malden, Oxford, Carlton.
- HOLTORF, Cornelius 1998, *Monumental Past. The life – histories of Megalithic Monuments in Mecklenburg – Vorpommern (Germany)* – based on a doctoral dissertation submitted to the University of Walles (Lampeter) in 1998. <http://citd.scar.utoronto.ca/CITDPress/holtorf/0.1.html>. (24.6.2003).
- HOLTORF, Cornelius – PICCINI, Angela (ur.) 2009, *Contemporary Archaeologies, Excavating Now*. – Frankfurt am Main.
- HROBAT, Katja 2003, *Šembilja na rimskih cestah. O ustnem izročilu in arheoloških raziskavah*. – Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo (neobj.).
- HROBAT, Katja 2004, Ustno izročilo o Lintverju kot indikator ritualnega prostora antične skupnosti Ajdovščina nad Rodikom. – *Studia mythologica Slavica* 7, 63–78.
- HROBAT, Katja 2009a, *Ustno izročilo o krajini Krasa v mitološkem in arheološkem kontekstu*. –

Doktorska disertacija. Oddelek za etnologijo in kulturno antropogijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani (neobj.).

HROBAT, Katja 2009b, Folklor v vlogi označevanja vaških mej kot prostorskih vrzeli v onstranstvo. Primer Rodika. – *Studia mythologica Slavica* 12, 207–222.

HROBAT, Katja. 2009c, Percepcija prostora skozi folkloro. “Mrtva počivala” in voda v vlogi meje z onostranstvom na Krasu. – *Annales* 19, 1–12.

HROBAT, Katja. 2010, Conceptualization of Space Through Folklore. On the Mythical and Ritual Significance of Community Limits. (u tisku)

HROBAT, Katja – LIPOVEC-ČEBRON, Uršula 2008, Križišča niso nikoli sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri. – *Studia mythologica Slavica* 11, 25–37.

INGOLD, Tim 1993, The Temporality of the Landscape. – *World Archaeology* 25(2), 152–174.

INGOLD, Tim 1994, General Introduction. – [V:] *Companion Encyclopedia of Anthropology* (Ingold, Tim), London in New York, xiii–xxiii.

INGOLD, Tim 2000, *The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, dwelling and Skill.* – London, New York.

Izvorni 1968, – Izvorni tekst i prijevod Poljičkoga statuta [prevod: Zvonimir Junković]. – *Poljički zbornik* 1, 32–103.

JANTZ, RL 1992, Modification of the Trotter and Gleser female stature estimation formulae. – *Journal of Forensic Science* 3, 1230–1235.

JEFFARES, Ben 2005, Regaining Archaeology’s Nerve: Culture and Biology in Archaeological Theory. – *Biology and Philosophy* 20, 545–556.

JELOVINA, Dušan 1976, Starohrvatske nekropole. – *Biblioteka znanstvenih djela* 2, Split.

JUNKOVIĆ, Zvonimir 1968a, Bilješke uz tekst i prijevod Poljičkoga statuta. – *Poljički zbornik* 1, 105–115.

JONES, Siân 1996, Discourses of Identity in the Interpretation of the Past. – [V:] Paul Graves-Brown, Siân Jones, Clive Gamble, *Cultural identity and archaeology: the construction of European communities*, 62–80.

JUNKOVIĆ, Zvonimir 1968b, Jezik Poljičkoga statuta. – *Poljički zbornik* 1, 117–132.

JURIĆ, Radomir 1986, Modrić pećina. – *Arheološki pregled* 26/1985, 197.

JURIĆ, Radomir 1995, Srednjovjekovni spomenici u velebitskom Podgorju. – *Paklenički zbornik* 1, Starigrad-Paklenica, 245–253.

JURIĆ, Radomir 2001a, Crkva Sv. Petra u Starigradu kod Zadra. – *Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva* 1, 87–90.

JURIĆ, Radomir 2001b, Starigrad-Sv. Petar 2001. – *Obavijesti HAD-a*, 3, 125–126

JURIĆ, Radomir 2002a, Starigrad-Paklarić. – *Obavijesti HAD-a*, 1, 90–93.

JURIĆ, Radomir 2002b, Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području. – *Histria Antiqua* 8, 295–312.

JURIĆ, Radomir 2003a, Crkva Sv. Petra u Starigradu-Paklenici. – *Senjski zbornik* 30, 649–658.

JURIĆ, Radomir 2003b, Arheološka baština Starigrada. – *II. simpozij etnologa konzervatora Hrvatske i Slovenije, Starigrad-Paklenica 6.-8. lipnja 2001.* Zagreb, 153–164.

JURIĆ, Radomir 2005, Starigrad Paklenica-Sv. Petar. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, 200–201.

JURIĆ, Radomir 2006, Starigrad Paklenica-Sv. Petar. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, 316.

JURIĆ, Radomir 2007, Starigrad Paklenica-Sv. Petar. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, 340–341

JURIĆ, Radomir 2008, Starigrad Paklenica – Sv. Petar. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, 405.

KATIČIĆ, Radoslav 1985, Ispraviti pravđo. – *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 31, 41–46.

KATIČIĆ, Radoslav 2008, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine.* – Zagreb, Moščenička draga.

KELLEHER, Shane – ŠTULAR, Benjamin 2009, Urban Historic Landscape Characterisation in Practice: Oldbury Town Centre Case Study. – *Arheo* 26, 125–139.

KLEJN, Lev S. 1987, *Arheološki viri.* – Ljubljana.

- KOCJAN, Danila – HADALIN, Jelka 1993, *Bejži zlodej, baba gre. Kraške štorje*. – Ljubljana.
- KOMAR, D. 2003, Lessons from Srebrenica: the contributions and limitations of physical anthropology in identifying victims of war crimes. – *Journal of Forensic Science* 48, 713–716.
- KONSTANTINOVIĆ ČULINOVIĆ, Vesna 1989, Život i socijalna kultura stočarskog stanovništva pod Dinarom. – *Zbornik za narodni život i običaje* 51, 109–180.
- KRAJAČ, Ivan. 1934. Mirila. – *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XXIX, 161–168.
- KRIŽNAR, Naško – MAHNIĆ, Rado 2005, Voda in led. Etnografska podoba vodnih virov v Brezovici pri Povirju. – [V:] Mihevc, Andrej (ur.), *Kras*, Ljubljana, 311–340.
- KROGMAN, WM, IŞCAN, MY 1986, *The human skeleton in forensic medicine* (2nd ed.) – Illinois
- KUKOĆ, Sineva 1995, Antropomorfni privjesak tipa Prozor, – *Diadora* 16–17 (1994–95), 51–80.
- KUŽIĆ, Krešimir 2008, Kamik i zvijezde. – *Stećci*, Katalog izložbe, Zagreb, 130 –137.
- KVIDELAND, Reimund 1993, Establishing Borders: The Narrative Potential of a Motif. – [V:] Hilda Ellis Davidson (ur.), *Boundaries & Thresholds*, 13–20.
- LAYTON, Robert 1999, Folklore and the world view. – [V:] *Archaeology and folklore*. (Gazin-Schwartz, Amy – Holtorf Cornelius), London, New York, 26–34.
- LEACH, Edmund 1964, Anthropological Aspects of Language: Animal Categories and Verbal Abuse. – [V:] Eric H. Lenneberg (ur.), *New Directions in the Study of Language*, Cambridge in Massachusetts, 23–63.
- LEACH, Edmund 1983, *Kultura i komunikacija. Logika povezivanja simbola*. – Beograd.
- LEHR, Urszula 1999, The magic of the time of death. A contribution to the study of funeral customs on the Carpathian village. – *Etnolog* 9/1, 117–126.
- LEDERMANN, S. 1969, Nouvelles Tables-types de Mortalité. – *Travaux et documents de l'INED, cahier* 53, Paris.
- LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van 1990, Rechts und Links in Europa. – *Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen* 16, Berlin.
- LENCLUD, Gérard 2004, La tradizione non è più quella d'un tempo. – [V:] Pietro Clemente – Fabio Mugnaini (ur.), *Oltre il folklore. Tradizioni popolari e antropologia nella società contemporanea*, Roma, 123–134.
- LENCLUD, Gérard 1995, L'ethnologie et le paysage. – [V:] Voisenat Claudie (ur.), *Paysage au pluriel. Pour une approche ethnologique des paysages*, Paris, 3–18.
- LEONE, Mark P., PARKER B. Potter, Paul A. SHACKEL 1987, Toward a Critical Archaeology. – *Current Anthropology* 28(1), 283–302.
- LÉVI-STRAUSS, Claude 1989, *Strukturalna antropologija*. – Zagreb.
- LÉVI-STRAUSS, Claude 2004, *Tristi tropici*. – Milan.
- LOŽAR-PODLOGAR, Helena 1999, Šege ob smrti na slovenskem podeželju. – *Etnolog* 9/1, 101–115.
- LEWIS, ME 2007, *The Bioarchaeology of Children. Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. – Cambridge.
- LOESCH, DZ, STOKES, K, HUGGINS, RM 2000, Secular trend in body height and weight of Australian children and adolescents. – *Am J Phys Anthropol* 111, 545–556.
- LOLIĆ, T. 2001, Lokalitet Trg Bana Josipa Jelačića u Sisku. – *Obavijesti HAD-a* 33, 95–99.
- LOVRENOVIĆ, Dubravko 2008, Epitafi – “Knjige života”. – *Stećci*, Katalog izložbe, Zagreb, 204–217.
- LOW, Setha M. – LAWRENCE-ZUNIGA, Denise 2003, *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. – Malden, Oxford, Carlton, Berlin.
- LOZIĆ, Edisa – ŠTULAR Benjamin 2007, Od arheologije grobišč proti arheologiji o smrti: analiza arheoloških raziskav grobišč v Arheološkem vestniku. – *Arheo* 24, 69–79.
- LOWENTHAL, David 1995, *The Past is a Foreign Country*. – Cambridge.
- LUNDY, JK 1985, The mathematical versus anatomical methods of stature estimation from long bones. – *Am J Forensic Med Pathol* 6, 73–75.
- MARESH, M M 1955, Linear growth of long bones of extremities from infancy through adolescence. – *American Journal of Diseases in Children* 89, 725–742.

MARTIN, R. 1928, Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden für Studierende. – *Ärzte und Forschungsreisende*. Zweiter Band: Kraniologie, Osteologie (2nd ed.), Jena.

MARUŠIĆ, Branko 1979–1980, Breve contributo alla conoscenza della necropoli altomedioevale di Mejica presso Pinguente. – *Atti 10, Centro ricerche storiche*, Rovigno, 113–139.

MCATACKNEY, Laura – PAULUS, Mathew – PICCINI, Angela (ur.) 2007, *Contemporary and Historical Archaeology in Theory. Papers from the 2003 and 2004 CHAT conferences*. – BAR International Series 1677. – Oxford.

Medmrežje 1, <http://www.changeandcreation.org> (zadnji ogled 2.2.2010).

Medmrežje 2, <http://www.ruinmemories.org> (zadnji ogled 2.2.2010).

Medmrežje 3, <http://www.spiegel.de/international/zeitgeist/0,1518,603515,00.html>, © Spiegel online 2009, 29.1.2009.

MEDVEŠČEK, Pavel 2006, *Let v lunino senco*. – Nova Gorica.

MENCEJ, Mirjam 1997, *Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. – Ljubljana.

MENCEJ, Mirjam 1999, Verovanje o vodi kot o meji med svetovoma živih in mrtvih. – *Etnolog* 9/1. 195–204.

MENCEJ, Mirjam 2005, Funkcije povedk o nočnih srečanjih s čarovnicami in njihova vloga v konstrukciji prostora in časa. – *Studia mythologica Slavica* 8, 167–186.

MIGOTTI, Branka 1995, “Sol Justitiae Christus est (Origenes)” Odrazi solarne kristologije na ranokršćanskoj gradi iz sjeverne Hrvatske. – *Diadora* 16–17 (1994–95), 263–291.

MILOŠEVIĆ, Ante 1991, Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni. – *Posebna izdanja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu*, Knjiga 2, Split.

MILOŠEVIĆ, Ante 2008, Križevi na obložnicama rano-srednjovjekovnih grobova u okolini Sinja./ Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa. – *Studia mediterranea archaeologica* 2, Dubrovnik–Split.

MILOŠEVIĆ, Ante – PEKOVIĆ, Željko 2009, Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini./ La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina. – *Studia mediterranea archaeologica* 3, Dubrovnik–Split.

MORATO RAVBAR, Nada 2007, *Kruh in ribe. Od Bržanije prek Trsta do Soče*. – Celje.

MORELAND, John 2001, *Archaeology and Text*. – London.

MUSTAJBEGOVIĆ, J. 1992. *Vrijednosti ventilacijskih funkcija pluća poljoprivrednih radnika*. – PhD thesis. University of Zagreb, Zagreb.

NABERGOJ, Tomaž 2008, Muzeji in arheologija obdobj po zgodnjem srednjem veku. – *Arheo* 25, 89–96.

NEEDHAM, Rodney (ur.) 1973, *Right & Left, Essays on Dual Symbolic Classification*. – Chicago and London.

NEDVED, Branka 1995, Srednje i južno velebitsko Podgorje u rimske doba. – *Paklenički zbornik* 1, Starigrad-Paklenica, 223–228.

NOVAK, Grga 1971, Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane. – *Zbornik za narodni život i običaje. O 70-godišnjici Marijane i Branimira Gušića*, Zagreb, 579–602.

NOVAKOVIĆ, Predrag 2003, *Osvajanje prostora v arheologiji*. – Ljubljana.

NOVAKOVIĆ, Predrag – LOVENJAK, Milan – BUDJA, Mihail 2004, *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. – Ljubljana.

OAKLEY, Kate 2005, Forensic Archaeology and Anthropology. An Australian Perspective. – *Forensic Science, Medicine, and Pathology* 1(3), 169–173.

OHYAMA, S., HISANAGA, A., INAMASU, T., YAMAMOTO, A., HIRATA, M., ISHINISHI, N. 1987, Some secular changes in body height and proportion of Japanese medical students. – *Am J Phys Anthropol* 73, 179–183.

OLIVIER, G. 1976, The stature of australopithecines. – *J Hum Evol* 5, 529–534.

- OLSEN, Bjorn 2002, *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja.* – Beograd (izvirnik 1997).
- ORME, N. 2001, *Medieval Children.* – New Haven, CT.
- OŠTRIĆ, Olga 1972, Motiv "četvorokuke" na vezenoj čohi u narodnoj nošnji zadarskog područja, *Vrulje.* – Zadar, 29–38.
- PAHIĆ, Stanko 1962, Arheološka topografija Slovenije, Navodila. – Argo 1, 93–120.
- PALAVESTRA, Vlajko 1966, Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija XX/XXI*, 5–86.
- PARKER PEARSON, Michael 1982, Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study. – [V:] Ian Hodder (ur.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 117–138.
- PAVELIĆ, Rikard 1973, *Bunjevci.* – Zagreb.
- PAVIČIĆ, Stjepan 1966, Prilozi nepoznatoj prošlosti grada Senja i okolice. – *Senjski zbornik II*, 309–382. Senj.
- PAVIČIĆ, Stjepan 1962, Seoba i naselja u Lici. – *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 5–330.
- PEARSON, K. 1899, Mathematical contribution to the theory of evolution: on the reconstruction of the stature of prehistoric races. – *Philos Trans R Soc Lond [Biol]* 192, 169–244.
- PERA, Miroslav 1988, *Poljički statut.* – Splitski književni krug, Svjedočanstva, Knjiga 9, Split.
- PERŠOLJA, Jasna Majda 2000, *Rodiške pravce in zgodbe.* – Ljubljana.
- PERŠOLJA, Jasna Majda 2006, *Škocjanski kaplanci.* – Škocjan.
- PETRICIOLI, Ivo 1963, Crkva sv. Jurja u Rovanjskoj. – *Starohrvatska prosvjeta*, 3.ser., 8–9, 177–180.
- PETRICIOLI, Ivo 1971, "Toreta" na otoku Kornatu. – *Adriatica prehistorica et antiqua* (Zbornik G. Novaka), Zagreb, 717–725.
- PETRIČUŠIĆ, Ružica. 1998. Stećci (s osobitim osvrtom na stećke u posuškom kraju). – *Ljetopis Posuški*. [Robert Jolić, Jerko Oreč, Vlatko Mišetić, Tihomir Begić (ur.)], Matica hrvatska Posušje.
- PETROVEČKI V. 2001, *Određivanje visine ljudskog tijela mjerenjem duljine dugih kostiju na rendgenskim snimkama.* – PhD thesis. University of Zagreb, Zagreb.
- PETRIĆ, Mario 1966, Prilog proučavanju porijekla Bunjevaca. – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX/XXI*, 87–103.
- PETROVIĆ, Leon 1999, *Kršćani bosanske crkve. Svjetlost riječi.* – Sarajevo–Mostar.
- PIBERNIK, Jolanda 1999, *Pravca o Slopah. O zgodovini, družbi, gospodarstvu in kulturi majne brkinske vasi od davnih časov do današnjih dni.* – Kranj.
- PLETERSKI, Andrej 1996, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. – *Zgodovinski časopis* 50, 163–185.
- PLETERSKI, Andrej 1997, Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov. – *Zbirka Zgodovinskega časopisa*, 17, Ljubljana.
- PLETERSKI, Andrej 2003, Struktur des Gräberfeldes Altenerding. – [v:] Losert, Hans – Pleterski, Andrej, *Altenerding in Oberbayern : Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*, Berlin–Bamberg–Ljubljana, 505–653.
- PLETERSKI, Andrej 2005, De Sclavis autem unde dictis. Slovani in Vlahi na "nikogaršnjem" ozemlju istrskega zaledja. – *Acta Histriae* 13, 113–150.
- PLETERSKI, Andrej 2006, Poliški tročan. – *Studia mythologica Slavica* 9, 41–58.
- PLETERSKI, Andrej 2008, Lauterhofen. Strukturen des Gräberfeldes und chronologisches Verhältnis zu Altenerding. – *Slovenská archeológia* 56, 61–80.
- PLETERSKI, Andrej 2010, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 19 (v tisku).
- PLETERSKI, Andrej – MAREŠ, Jiří J. 2003, Astronomische Grundlagen einiger frühmittelalterlicher Kultstellen in Praha. – *Studia mythologica Slavica* 6, 9–35.
- PLOTNIKOVA, Anna 1999, The Earthly Loci of Death: The Coffin, the Grave, the Cemetery. – *Etnolog* 9/1, 205–215.
- PODPEČAN, Blaž 2006, Nagrobnik, podoba živih. – *Archaeologia Historica Slovenica* 5, Ljubljana.
- POLJAK, Željko 1969. *Velebit.* – Zagreb.

- PREDOVNIK, Katarina K. 2008, Nova obzorja: arheologija mlajših obdobjij. – *Arheo* 25, 81–88.
- PRETTY, GL, HENNEBERG, M, LAMBERT, KM, PROKOPEC, M. 1998, Trends in stature in the South Australian Aboriginal Murraylands. – *Am J Phys Anthropol* 106, 505–514.
- PROŠIĆ, Mirjana 1982, Pogrebni ritual u svetlu obreda prelaza. – *Etnološki pregled* 18, 41–50.
- PUHVEL, Martin 1976, The Mystery of the Cross-Roads. – *Folklore* 87, 167–177.
- RAČKI, Franjo 2003, *Bogumili i Patarenii*. – Zagreb.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko 1996, *Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih Slovena*. – Beograd.
- RATHJE, William 1979, Modern Material Culture Studies. – *Advances in Archaeological Method and Theory* 2, 1–37.
- RATHJE, William L. 1996, The archaeology of us. – [V:] C. Ciegeleski(ur.), *Encyclopaedia Britannica's Yearbook of Science and the Future* 1997, *Encyclopaedia Britannica*, New York, 158–177.
- RATHJE, William L. – RITENBAUGH, Cheryl K. 1984, Household Refuse Analysis: theory, method, and applications in social science. – *American Behavioral Scientist* 28 (1), 9–160.
- RAXTER, MH, AUERBACH, BM, RUFF, CB 2006, Revision of the Fully technique for estimating statures. – *Am J Phys Anthropol* 130, 374–384.
- RAXTER, MH, RUFF, CB, AUERBACH, BM 2007, Technical note: revised Fully stature estimation technique. – *Am J Phys Anthropol* 133, 817–818.
- RISTESKI, Ljupčo S. 1999, The Concept of Death in the Folk Culture of Macedonians. – *Etnolog* 9/1, 87–98.
- RISTESKI, Ljupčo S. 2001, Space and Boundaries between the worlds. – *EthnoAnthropoZoom* 1, 154–179.
- RISTESKI, Ljupčo S. 2005, *Ристески Љупчо, Категориите простор и време во народната култура на Македонците*. – Скопје.
- ROGIĆ, Pavle 1965, Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju. – *Senjski zbornik*, god. I, 58–62.
- ROGIĆ, Pavle 1969, Porijeklo stanovnika velebitskih naselja. – [V:] Poljak Željko (ur.), *Velebit*, Zagreb, 101–112.
- ROLLET E. 1889, *De la mensuration des os longs des membres dans ses rapports avec l'anthropologie, la Clinique et al medicine judiciare*. – Lyon..
- ROTTLÄNDER, Rolf C. A. 2006, *Vormetrische Längeneinheiten*. – Rottenburg/Köln, <http://vormetrische-laengeneinheiten.de/index.html>, dostop 9. XI. 2009.
- RYAN, I, BIDMOS, MA. 2007, Skeletal height from measurements of the skull in indigenous South Africans. – *Forensic Sci Int* 167, 16–21.
- SCHAM, Sandra A. 2001, The Archaeology of the Disenfranchised. – *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 8, No. 2, 2001, 183–213.
- SELAK, N. 1889, *Kratka sudska medicina*. – Koprivnica: Brzotiskom T. Kostinčera.
- SEGAUD, Marion 2008, *Anthropologie de l'espace. Habiter, fonder, distribuer, transformer*. – Paris.
- SHANKS, Michael (ur.) 2004, Archaeologies of the Modern. – *Modernism / Modernity* 11(1).
- SHANKS, Michael, TILLEY, Christoph 1987, *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. – Cambridge.
- SILA, Matija 1882, *Trst in okolica: zgodovinska slika*. – Trst.
- SIMMONS, T, JANTZ, RL, BASS, WM. 1990, Stature estimation from fragmentary femora: a revision of the Steele method. – *J Forensic Sci* 35, 628–636.
- SLAPŠAK, Božidar 1995, Možnosti študija poselitve v arheologiji, *Arheo* 17.
- SLAPŠAK, Božidar 1997, Starejša zgodovina Rodika. – *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*. [Pregelj, Milan (ur.)], Koper, 19–64.
- SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid 2000, *Etnologija na Slovenskem : med čermi narodopisja in antropologije*. – Ljubljana.
- SLAPŠAK, Božidar – HROBAT, Katja 2005, Detecting Ritual Landscape in Oral Tradition: the case of Rodik-Ajdovščina. – *Histria Antiqua* 13, 301–310.
- STEWARD, Pamela, J. – STRATHERN, Andrew 2003, Introduction. [V:] *Landscape, Memory*

and History. Anthropological Perspectives (Steward, Pamela, J. – Strathern, Andrew), London, Sterling, Virginia.

STEUER, Heiko 1982, Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. – *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge* 128, Göttingen.

STIPČEVIĆ, Aleksandar 1981, *Kultni simboli kod Ilira*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovina, Posebna izdanja, Knj. 10.

SUIĆ, Mate 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*. – Zagreb.

SUIĆ, Mate 1981, *Zadar u starom vijeku*. – Zadar.

SUIĆ, Mate 1995, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana. – *Petricolijev zbornik*, Split, 133–145.

ŠAŠEL KOS, Marjeta 1998, Dolničarjev lapidarij/ The Thalnitscher Lapidarium. – *Arheološki vestnik* 49, 329–353.

ŠARIĆ, Marko 2008, Bunjevci u ranom novom vijeku. – [V:] Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić (ur.), *Živjeti na Krivom Putu*, Zagreb.

ŠKRBIĆ, Nevena 2000, Pojedini elementi duhovne kulture primorskih Bunjevaca. – *Senjski zbornik* 27, 217–226.

ŠKOBALJ, Ante 1970, *Obredne gomile. – Sveti Križ na Čiovu* (ponatis: Knjižnica Matice hrvatske Trogir, svezak 3, Trogir 1999).

ŠLAUS, M. 1997, Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia. – *Opuscula Archaeol* 21, 167–175.

ŠLAUS, M. 2002, *The Bioarchaeology of Continental Croatia*. – BAR International Series 1021, Archaeopress.

ŠLAUS, M. 2006, *Bioarheologija. Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*. – Zagreb.

ŠLAUS, M., TOMIČIĆ, Ž. 2005, Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites. – *Forensic Sci Int* 147, 147–152.

ŠLAUS, M., STRINOVIC, D., ŠKAVIĆ, J., PETROVEČKI, V. 2003, Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora: standards for contemporary Croatia. – *Journal of Forensic Sciences* 48, 509–512.

ŠLAUS, M., STRINOVIC, D., PEĆINA-ŠLAUS, N., BRKIĆ, H., BALIČEVIĆ, D., PETROVEČKI, V., CICVARA-PEĆINA, T. 2007, Identification and analysis of human remains recovered from wells from the 1991 War in Croatia. – *Forensic Sci International* 171, 37–43.

ŠMITEK, Zmago 2004, *Mitološko izročilo Slovencev: svetinje preteklosti*. – Ljubljana.

ŠMITEK, Zmago 2006, Vurberk: kačji grad kot središče “svete pokrajine”. – *Moščenički zbornik* (3)3, 83–92.

ŠMITEK, Zmago 2008, The Sacred Language of the Toponyms. [V:] Šmitek Zmago – Svetieva, Aneta (ur.), *Post-Yugoslav lifeworlds*, Ljubljana, 13–35.

ŠPRAJC, Ivan 1982, *O razmerju med arheologijo in etnologijo*. – Ljubljana.

ŠTULAR, Benjamin 2008a, Kje so meje slovenske arheologije? O posrednjeveških arheologijah v Sloveniji. – *Arheo* 25, 79–80.

ŠTULAR, Benjamin 2008b, “Industrializacija” podeželja, izbrana tema posrednjeveških arheologij. – *Arheo* 25, 107–112.

ŠTULAR, Benjamin – HROVATIN, Ivan Marija 2002, Slovenska poganska sveta pokrajina. Primer Bistriške ravni. – *Studia mythologica Slavica* 5, 59–61.

TELKKA, A. 1950, On the prediction of human stature from the long bones. – *Acta Anatomica* 9, 103–117.

THOMAS, Julian 2004, *Archaeology and modernity*. – London, New York.

THOMPSON, Tok Freeland 2004, The Irish Sí Tradition: Connection Between the Disciplines, and What's in a World? – *Journal of Archaeological Method and Theory* 11 (4), 335–368.

THOMPSON, Tok Freeland 2009, Folklore and Embedded Time: an Archaeology of Inscriptions. – *Man in India* (v tisku).

- TOLSTAYA M., Svetlana. 1999. Slavic Folk Conceptions of Death According to Linguistic Data. – *Etnolog* 9/1, 17–26.
- TOMASOVIĆ, Marinko, PERKIĆ, Domagoj, ALDUK, Ivan 2008, Topografija stećaka u Hrvatskoj. – *Stećci, Katalog izložbe*, Zagreb, 58–117.
- TOMIČIĆ, Željko 1988–1989, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnog graditeljstvu na sjevernojedranskim otocima. – *Prilozi* 5/6, 29–53.
- TOMIČIĆ, Željko 1990, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u velebitskom Podgorju. – *Vjesnik Arheološkog muzeja*, 3.ser., XXIII, 139–162.
- TORCELLAN, Michela 1986, Le tre necropoli altomedievali di Pinguente. – *Richerche di archeologia altomedievale e medievale* 11, Firenze.
- TROŠELJ, Mira (Mirjana) 1981, Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada–Paklenice. – *Senjski zbornik* IX, 115–148. Senj.
- TROŠELJ, Mirjana 1991, Istraživanja mirila u južnom Velebitu (Malo Rujno). *Zadarska revija* 6, 200–222.
- TROŠELJ, Mirjana 1992a, Osvrt na neke osobitosti mirila na Velebitu. – *Senjski zbornik*, god. 19, 73–80.
- TROŠELJ, Mirjana 1992b, O značenju likovnih uzoraka i znakovlja na Velebitskim mirilima. – *Zadarska smotra* 4–5, 181–186.
- TROŠELJ, Mirjana 1995, Prilog proučavanju i zaštiti mirila na Velebitu. – *Paklenički zbornik* I, 261–266.
- TROŠELJ, Marija (Mirjana) 1996, Istraživanje mirila ujužnom Velebitu (Malo Rujno). – *Zadarska revija* 6, Zadar, 200–222.
- TROTTER, M. 1970, Estimation of stature from intact long limb bones. – [V:] Stewart TD, (ur.) *Personal identification in mass disasters*, Washington, D.C, 71–83.
- TROTTER, M, GLESER, G. 1952, Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes. – *Am J Phys Anthropol* 10, 469–514.
- TROTTER, M, GLESER, G. 1958, A re-evaluation of estimation of stature based on measurements taken during life and the long bones after death. – *Am J Phys Anthropol* 16, 79–123.
- UGLEŠIĆ, Ante 2002, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- VEŽIĆ, Pavuša 1991, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku. – *Diadora* 13, 323–375.
- VINCENT, Jeanne-Françoise, 1995a, Présentation de l'ouvrage. Le teritoire et ses dieux: de la rencontre à la coexistence. – [V:] Jeanne-Françoise Vincent – Daniel Dory – Raymond Verdier (ur.), *La construction religieuse du territoire*, Paris, 11–30.
- VINCENT, Jeanne-Françoise, 1995b, “Renouver le territoire”. Parcours des frontières et purification de la principauté (Mofu-Diamaré, Cameroun). – [V:] Jeanne-Françoise Vincent – Daniel Dory – Raymond Verdier (ur.), *La construction religieuse du territoire*, Paris, 337–351.
- VINOGRADOVA, Lyudmila N. 1999, Notions of “good” and “bad” death in the system of Slavic beliefs. – *Etnolog* 9/1, 45–49.
- VINŠČAK, Tomo 1989, Kuda idu „Horvatski nomadi“, *Studia Ethnologica*, vol 1, 79–97.
- VINŠČAK, Tomo 1991, Gdje tražiti hrvatsko Olimp, *Studia Ethnologica* vol 3, 27–31.
- WENZEL, Marian 1965, *Ukrasni motivi na stećima*. – Sarajevo.
- WILLEY, P, FALSETTI, T. 1991, Inaccuracy of height information on driver's licenses. – *J Forensic Sci* 36, 813–819.
- WHITELEY, Peter M. 2002, Archaeology and Oral Tradition. – *American Antiquity* 67(3), 405–416.
- ZONABEND, Françoise 1993, *Dolgi spomin: časi in zgodovina v vasi*. – Ljubljana.
- ŽEPIĆ, Milan. 1972. *Latinsko-hrvatski rječnik*. – Zagreb.
- ŽOLOBOV – ЖОЛОБОВ, Олег Ф. 2004, Об одном балто-славянском архаизме: “3 x 9”. – *Studia mythologica Slavica* 7, 155–171.

Arhivski izvori (Archival sources)

Skraćenica za označavanje arhivske građe Instituta za etnologiju i folkloristiku, Zagreb (IEF).

- Bonifačić Rožin, Nikola. 1959. *Folkorna građa iz okolice Zadra*. IEF rkp 260.
- Bonifačić Rožin, Nikola. 1959a. *Folkor drniške krajine*. IEF rkp 262.
- Bonifačić Rožin, Nikola. 1959b. *Folkorna građa Privlake, Ražanca, Vinjerca i okolice*. IEF rkp 278.
- Ivančan, Ivan. 1959. *Kninska i drniška krajina*. IEF rkp 346.
- Macan, Tomislav. 1930.–1970. *Građa o pučkom životu u župi Dubrovačkoj sv. II*. IEF rkp 1107.

INTRODUCTION TO MIRILA

1

Andrej
PLETERSKI

Mirila are unusual stone monuments, the origins of which are linked to post-mortem rituals (Vinščak, chap. 2). So far only a few sites with mirila have been discovered, however we are certain that more remain undiscovered. At the moment the best known are the ones located on the coastal slopes of Velebit (the largest mountain range in Croatia), from where they spread towards the south-east. This book treats a sample of selected mirila located in the southern Velebit. Since this is the first scientific monograph on the subject it will fill a current void. At the same time it will open a new research field of European significance, a field interesting and important in terms of methodology (Hrobat, Štular, chap. 5).

Once an individual dies and the rituals carried out at the home of the deceased ended, the body was taken to the church cemetery. During this journey, people would only stop at a special ritual place (*mirilište*, pl. *mirilišta*) at which a ritual was performed in order to separate the body and the soul, and set the soul to rest (Hrobat, chap. 4 and Trošelj, chap. 7). Such a place is known as a *počivalo* (= “a resting site”), a place that establishes the border between the world of the dead and the living (Hrobat, chap. 4).

The origin of the word *mirilo* (pl. *mirila*) can be explained in at least two ways (Trošelj, chap. 7). The first explanation is that it derives from the word *miriti* (“to appease”) as it was here that the souls were appeased. The second possible origin derives from the base *meriti* (“to measure”), which is pronounced *miriti* in the local ikavski dialect. This is the description of a crucial part in the mirilo construction. In most known cases (Katić, chap. 3) – and certainly throughout the Velebitsko Podgorje region (Trošelj, chap. 7) – the deceased was laid on the ground and two stones were placed next to him – one at his head and the other at his feet. The tradition describes that they measured both – the body and the soul. The analysis of an anthropological comparison between the length of mirila and the skeletons of the Modern Age Croatian population discovered in the vicinity (Šlaus, chap. 8) showed several important differences that would not exist if only the bodies were measured.

The funeral procession continued the journey towards the church cemetery where the body was buried. The grave remained unmarked. However, at a later stage people returned to the location of the two stones and built a mirilo as an eternal remembrance of the deceased. Two stone slabs replaced the original two stones, while the space between them was paved by stones. Various marks were cut into the slabs, so that the soul would know its location (Trošelj, chap. 7). Thus, mirila are full of ancient belief symbols. In the southern Velebit area they were built as late as the second half of the 20th century and many witnesses to this ritual are still alive. Mirila are monuments of material and intangible heritage as well as designed landscape monuments, for they are an exceptional aesthetic natural environment installation that preserves the memory of the dead. Memorial tombstones in

graveyards, new roads and the new lifestyle resulted in a break from tradition and often even in the destruction of mirila.

Groups of mirila are reminiscent of cemeteries and hence represent a unique challenge for archaeological research. They are objects studied by archaeologists, as well as a tradition studied by ethnologists (Hrobat, Štular, chap. 5). Mirila allow archaeologists to pose questions they always wanted answered but had no one to ask. For ethnologists, mirila provide the time dimension and show changes through time. Previously everything was covered by the elusive notions "earlier" and "once".

A sample survey of mirila from Kruščica and Korita in Tribanj (Pleterski, chap.: 9, 10, 11) showed that older mirila were carefully planned out, however this practice was abandoned through time, together with several other traditions. Mirila MK56 and MK21 (Pleterski, chap. 10) with the oldest and youngest preserved inscription slab represent an exceptional interpretative enigma. This seems to be the key to understanding the old faith and rituals that created mirila. If this explanation is correct, the slabs prove that individuals with adequate knowledge attended and ensured to the proper execution of rituals. It would not be an exaggeration if we referred to them as priests of the old faith.

While the appearance and use of mirila are no longer unknown, their origin will require further research. So far no pre-modern mirila have been found, despite the facts that the region has been settled since prehistory (Jurić, chap. 6) and that mirila can be found close to several important routes. Our chronological analysis of the studied mirila (Pleterski, chap. 9) reaches back to the last quarter of the 17th century, while the earliest known mention of mirila dates to the 16th century (Trošelj, chap. 7). The Velebit mirila undoubtedly belong to the Bunjevci (Katić, chap. 3) who settled the region once the previous inhabitants moved away in the 16th century. In written sources *harambaša* (chief) Njegovan is mentioned, who (together with 40 to 50 families) settled the territory of Starigrad and Vinjerac in 1647, while some families moved as far as the island of Pag (Šarić 2008, 37). It is no coincidence that this family name has remained in Tribanj to date. The date of their settlement corresponds to the archaeological dating of the oldest mirila. Since the mirila on Pag only belonged to the *Vlahi* – as the newcomers were called by the natives (source: Ivo Oštarić, Kolan) – it must have been a tradition brought to Pag (and Velebit) by the Bunjevci. At the moment it seems that the Bunjevci originated from Herzegovina (Šarić 2008) and were connected to the earlier late-medieval cultural phenomenon of *stećci* (Katić, chap. 3).

In this light a working hypothesis on the origin of the mirila phenomenon can be created. At the end of the Middle Ages, people in Herzegovina who buried the deceased under the *stećci* grave monuments lived in the Ottoman Empire, where religious tolerance was much higher than in the Christian Europe (at the time). It is important to note that there are numerous *stećci* graveyards without churches. Besides, the influence of established religions in the Dinaric Mountains was always weak and limited. The turning point came as late as the 16th century with the revival of activities by the Serbian Orthodox and Catholic churches (Šarić 2008, 25). The type and amount of pressure placed on people to bury their relatives in church cemeteries has yet to be investigated. Even moving to the then Austrian and Venetian territories was of no use, because burying people in un-consecrated grounds outside church graveyards was inconceivable in these places (with the exception of social outcasts). The exceptional living conditions enabled the population of the restless border territories between Turkey, Austria and Venice to keep several political, legal and taxation freedoms. It is highly likely that a compromise was born in these circumstances. In accordance to the state and church regulations people started burying the bodies of the deceased solely in church graveyards, while their souls – the only thing that actually mattered to the people – were, without the control of church authorities, taken care of in a way that preserved the core of the old traditions.

Tomo
VINŠČAK

After many centuries of existence on the coastal slopes of Velebit, mirila are speaking to us - a stone witnesses of life and death in this region. *Mirila* are the distinctive appearance of the rocky slopes of southern Velebit, the kind which is not found anywhere in the world. These are stone monuments of life and being of people in this area, stone on stone, an eternal mark. They are empty grave or cenotaph where the souls of ancestors reside and are located on special and sacred places in hot and rocky Velebit. Only the Velebit mountain landscape could give birth to such forms.

The stone plates resemble the look of the roof stone of a foothill home. *Mirilo*, the measure for body and soul, is the home and resting place of souls. The body of the deceased is being taken away from the towering mountain pastures down, closer to the sea, to the cemetery located in karst sink-holes, because only there the layer of earth is thick enough that the body could be buried.

If the custom of placing *mirilo* originates from the time of arrival of the Croats in the Velebit area, then the whole mythical worldview of bearers of this tradition should be seen in the context of sacral geography where the central place belongs to *Sveto Brdo* and *Dušice*. These two toponyms have so far kept the mystery of their existence. According to a legend, the place is called *Dušice* (souls) by the holy, good souls of our ancestors who lived in this beautiful, magical glade.

To justify the sanctity of this phenomena we need to assume that there was a belief that after measuring the dead at *mirilo* and after burial in the cemetery, the souls of the deceased went to *Dušice*, the Elysian Fields, where they were guarded by Veles (like sheep), shepherd of souls, whereas at the top of *Sveto Brdo* (Holy Hill) Perun, the lord of thunder, looked down on them.

The Great Mother Mokoš, who gives and takes life, lives near, at the top of *Babin Vrh* (Baba's Top) and at *Babino jezero* (Baba's Lake). *Mirila* are stone witnesses of our existence and long life in this region. Therefore these monuments of a past time are to be preserved for new generations.

Mario
KATIĆ

This text is the result of the project in which I participated in 2009. After the field research we conducted in the area of Stari Grad-Paklenica, I focused on the analysis of the available literature on *mirila*. Based on the results I have arrived to, I expanded the research to the spatial-historical context of *mirila*. Further, I tried to get to the possible origin and significance of this phenomenon by linking it with the migration of the population in the area, as well as to the mortuary customs of linguistically close, but geographically relatively distant peoples.

By detailed and systematic analysis, I came to the conclusion that *mirila*, *pocivala* and *bilizi* are a part of the rite of transition, moreover, of the last transition in human life: from the world of the living to the world of the dead. The reason for making *mirila* in certain locations is a manifestation of the path from one world to another and of the boundary between these two worlds. The way *mirila* are built reveals the need of the soul to be sheltered, and in fact that a home for the soul is built since the tomb is not its home. Thus a soul has a place to dwell in when it returns on All Souls' Day. On the other hand, this is also – and perhaps primarily – the protection of the community from the wandering soul which might cause harm.

I also tried to demonstrate that the custom of *mirila* appeared under the influence of another mortuary phenomenon, *stećci*, by way of the migrations of population from Bosnia and Herzegovina that was fleeing from the Ottomans. There are a number of links between the two phenomena:

- a) some of the headposts of *mirila* have the form of two-sided roof, like *bilizi*¹ (Trošelj 1981; Glavičić 1980);
- b) their ornamentation is similar or equal (Milošević 1991; Trošelj 1981);
- c) their appearance and dimensions depend on the economic circumstances and geographic determinants;
- d) both are built on similar locations: by the roads and paths, and on convenient high clearances;
- e) most probably their function is equal – to be homes for the souls of the deceased;
- f) in the area where *bilizi* and *mirila* are geographically close, the tombs are built like *mirila*, while the classic *mirila* do not exist. The further *mirila* appear from the area where *bilizi* are widespread, the larger the variation among them, probably due to the influence of Dalmatian cities and the culture of older inhabitants.

The monuments are not generalized nor uniform nor schematic but – rather like the rest of folk creativity - appear in every locality with the freshness of new artistic expression and form (Freudenreich 1964:421).

But every local or broader community can manifest a series of local properties which emerged due to the specific development processes of each community, so that their characteristic syncretism of ritual elements expresses the flow of their specific evolution – the local conditions of life, cultural links, acculturation, etc. (Prošić 1982:49).

None of the forms, symbolic meanings nor terms for the customs of *mirila*, *pocivala* and *bilizi* is wrong, and cannot be wrong, because they are the expression of the specific community which

¹ I use the term *bilizi* instead of *stećci* since that term was used by the builders of *stećak* (*biliga*).

practices them, and the result of historical-spatial context in which a particular community exist. Only this community can determine the appropriate form.

Due to such a variation, I hold that it is impossible to speak about **the** mortuary phenomenon of *mirila*. Generalized conclusions cannot be drawn on the basis of particular examples and exceptions to the rule. Every locality should be researched holistically on its microcultural level, but even in this case some general conclusion about the meaning of *mirila*, and of its original meanings, would not be possible. Rather, we would get to the meaning that this particular community gives to the ritual.

What I just said in this abstract somewhat contradicts my attempt to generalize about *mirila* in the conclusion to the paper. I am aware that there is a problem in generalizing about the origin and meanings of this phenomenon since it is **myself** who is interpreting its meaning, while it might not have really existed in the past and certainly is not existing today (year 2010). We will never know the origin of *mirila* nor its meanings since it has been changing with the historical and spatial context. My interpretive construction is conscious. But, if we do not attempt to answer to questions and problems, what would be the sense and the future of scientific endeavor?

The link between *mirila* and *bilizi*, which I am proposing, requires further research to be confirmed.

Katja
HROBAT

The article discusses *mrtva počivala* (“dead resting sites”) in the Karst region in Slovenia and compares them to mirila, as both are ritual rest places on funeral procession paths. These are places where people stopped, rested, pallbearers exchanged, a ritual for the deceased’s soul was performed and only here was the coffin / the deceased placed on the ground.

Similar to death – which is in traditional perceptions considered to be one of the most important milestones in a human life – funeral procession paths were also intertwined with numerous beliefs and ritual rules. Fearing contamination from the world of the dead, the community of the living had to clearly separate itself from death and situate itself on the other side of its border. Such beliefs can also be observed in the organisation and ritual rules of funeral procession paths which were (in traditional perceptions) maintained as borders between worlds, borders that should not be contaminated. They had strictly predetermined paths, prescribed stops in places considered to be a border to the afterworld (crossroads), they avoided fertile fields (Poland) as they – similar to their paths through the cemetery boundaries – were not to be contaminated by the unclean dead. It seems that these funeral procession paths represented ritual passages through the world of the living into the world of the dead, and were as such maintained (through various rules) as clear spatial borders between the two worlds. Namely, one of the fundamental concepts in traditional perceptions is the concept of a border between opposites that is accompanied by passage rituals (as is the case in the worlds of the living and the dead).

The article will further discuss the traditions linked to *mrtva počivala* in the Karst region. It should be emphasised that in these traditions *mrtva počivala* were not only places where people stopped to rest, but they stopped at these places due to a very old custom. The spatial arrangement of *mrtva počivala* has shown that almost all are situated on community borders. This ritual border crossing is not the only thing connected to community borders. These are often denoted in the folklore tradition of creatures and phenomena stemming from the other world, e.g. tales of creatures and phenomena belonging to the intermediary area between the two worlds (lights, souls, Sybil (a folklore character), ‘bloody thigh’, snakes, witches, the all knowing ‘*vedamec*’, a blacksmith and various foreigners), murders, burials, sacrifices, etc. Thus, traditions linked to contacts with the supernatural show that the cadastral boundary had the role of a borderland area between the worlds, for the rituals that were most important in the distinction of the worlds of the living and the dead took place at the crossing of a community border. The importance of this boundary is also attested in the part of the funeral procession leading to the pilgrimage church at Gabrovica, which also presented a community border as the dividing line between the two worlds. Taking into account the generally widespread notions of water as a milestone and a passage into the afterworld it seems logical that two *mrtva počivala* lie close to the water (one of them coincidentally also in the vicinity of a community border). The locations of *mrtva počivala* and the role of the ritual acts performed there support the thesis that these are borderline places that help the deceased pass into the afterworld.

Both, mirila and *mrtva počivala* share certain common elements (e.g. oak and water) that function as mediators between the two worlds. While the former are characterised as stone monuments to the soul of an individual, the latter are rarely marked by rocks. So far *mirila* could not be connected to a community border; however both phenomena had disappeared from tradition due to the introduction of modern transport and, consequently, other routes to the cemetery.

Although both phenomena are in essence ritual stops on funeral procession paths, the perceptions of mirila, as opposed to *mrtva počivala*, had developed into true funeral monuments. The ritual that was carried out at a mirilo (which obviously played an important role in the transition into the afterworld with the symbolic burial of the deceased's soul) was in the example of *mrtva počivala* replaced by its position on the community border, acting as a border and mediator with the world of the dead. Due to their attribution to the intermediary area to the other world, the deceased can - without the risk of contaminating the world of the living - be set on the ground at mirila, as well as at *mrtva počivala*, and this helps them in their transition into the afterworld.

Katja
HROBAT,
Benjamin
ŠTULAR

With this book the research of mirila is maturing into a valid research theme. However, it is not due to the lack of interest that mirila have not been a proper research theme until now. This is clearly illustrated by the example of M. Trošelj, one of the pioneers of mirila studies. When she first showed a serious interest in mirila she wanted to pursue the research as a part of her post-graduate study. However, neither the Art History nor the Ethnography department accepted mirila as a theme. One could have assumed that she would not have had any better luck at the Archaeology department.

So, where does the research on mirila belong to? It soon became obvious that it belongs amongst subjects that are inclined towards true interdisciplinary research. Mirila offer a wealth of information for the research of ethnological themes (e.g. religious beliefs and mortuary practices) and physical anthropology. Similarly, an archaeologist immediately recognises the ethno-archaeological potential for the research into the methodology of the archaeology of death.

However, seen through the eyes of modern archaeology the greatest appeal of the mirila research lies in its potential as a subject of contemporary archaeology: this research clearly demonstrates the importance of researching the contemporary society's material culture with an archaeological method.

Both - ethnologists and archaeologists – search for an explanation of this phenomenon. Ethnologist's knowledge of mirila is complemented by archaeological research, sometimes in terms of chronology, but mainly in terms of the spatial relationship between individual mirila's as well as the role of a mirilište within a landscape. These are either forgotten or may have never been known to the broader population.

The awareness of the meaning of the traditions within the communities that generate, innovate and repeat them (Candau 2005: 151) is one of the post-modern focuses within the re-questioning of anthropological concepts. The stereotype of tradition being passed through generations in order to preserve some deeper meaning (that is important and known to the entire society) has been refuted. For example, the knowledge of a Christian theologian does not overlap with the traditions shared by parishioners practicing Sunday liturgy. A similar example of tradition being recognised not through the observation of practices, but rather through the interviewing of the knowledge bearers, is known in Africa (Lenclud 2004: 127-129). It is possible that we have discovered a similar case of the knowledge bearer (that was either not known to the entire population or has been lost) at the Kruščica mirilo (MK56, Pleterski, chap. 10).

Within the knowledge of the local landscape certain collective memory elements can be preserved for a very long time (Halbwachs 1971; 2001; Thompson 2004; 2009). The memory and with it the meaning are activated with the movement through the landscape (Bourdieu 1969; Ingold 2000; Basso 2002). It seems that the spatial component is the key for the persistence of memory. The local inhabitant of Tribanj and its hinterland will be reading the formula *B.P.* as *Boga/je pomilova* (Lord, have mercy on him/her) for a long time coming. As long as people will live with mirila, remain paying their due respect to the souls, remember the deceased or at least be able to read the tombstones, they will be able to unveil the meaning of the formula known only to the local community.

Therefore, mirila were recognized by the authors of this book as an excellent interdisciplinary research theme. The research included archaeologists, ethnologists, as well as a historian, linguist, art historian and physical anthropologist. Through the eyes of an American anthropologist this is an anthropological research in its "purest" form as it includes all branches of anthropology: physical

anthropology, archaeology, cultural anthropology (*i.e.* ethnology) and linguistics (*cf.* Ingold 1994, xiii-xvi).

In Central European scientific communities this type of collaboration is very rare, though. Due to its methodological innovations the research presented in this publication transcends the importance of the mirila phenomenon. The key innovation is represented by the new questions that were posed: archaeologists asked ethnologists questions regarding the meaning, beliefs and cultural contexts; ethnologists asked archaeologists questions regarding the temporal dynamics, landscape management etc.

Archaeologist trained to interpret traces of human activities within a landscape will learn that what looks like a cemetery is a symbolic resting place of the souls. Without the help from ethnologists this information could only be unearthed through archaeological excavations. And even excavations would bring forth only basic information: no actual bodies; the information regarding the ritual paths with scheduled stops and symbolic connections to the souls could not be discovered solely from material evidence. On the other hand ethnologists could not solve the dilemma as regards the measurement of bodies or souls without the help of a physical anthropologist, nor could they recognise the temporal dynamics without archaeological research.

This book is therefore merely a small example of how each of the mentioned disciplines can contribute to the puzzle. Instead of the all-too-often used simile of a puzzle we might want to imagine a Rubik's cube: each discipline can only work on one side of the cube, however each movement on one side affects all other sides. And, in order to reach the final solution it takes perfect harmony on all sides.

Radomir
JURIĆ

In the broader area of Starigrad-Paklenica one can find several archaeological sites from various cultural and historical periods. While most of them belong to the Prehistoric period, some of them can be catalogued as Roman and Medieval sites. Despite the fact that the excavation of the Roman cemetery in Argyruntum was started a hundred years ago, only a small number of sites have been investigated so far. From World War II onwards most sites were discovered by reconnaissance surveys of the area. Several test surveys and trial trench surveys have been conducted. Located close to the main Adriatic tourist road and in the vicinity of the entrance into the Velika Paklenica natural park, the church of St. Peter and its surroundings is the only location at which systematic archaeological investigations were conducted during the past ten years.

This chapter represents archaeological sites in the area between *Mandalina* (St. Mary Magdalene) and Tribanj-Šibuljina. Two cave sites – Reljina pećina and Obiljak with Late Bronze Age and Iron Age remains – have been discovered in this area.

The basic type of settlement in **the Bronze and Iron Ages** were hillforts, located on naturally fortified elevations, good strategic and communication positions, close to the sea, bays, fields and springs.

Trošeljeva gradina, which dominates the entire area, stands above the church of St. Mary Magdalene. Another hillfort is located not far from this settlement – in the small village of Lisarice. Both hillforts reveal remains of dry walls as well as pottery fragments.

South of the village of Sirno selo, near Tribanj-Kruščica, 150 m above sea level, stand the wall remains of Sirna gromila. Within the walls, at the top southern part, one can find remains of dry wall buildings. The site consists of a fortified plateau at the top of the hill (the function of which could have been to defend the settlement) and the settlement itself.

The prehistoric settlement at Tribanj-Šibuljina lies 330 m above sea level at Gradina (St. Trinity). The settlement was divided into four plateaus on four levels, separated by walls. As it was the largest prehistoric settlement in the Velebitsko Podgorje region, it could have been the regional centre during the Iron Age.

Some grave tumuli locations have been evidenced using reconnaissance surveys (St. Mary Magdalene, Tribanj-Kruščica, Ljubotić). The majority of them have been dated to the Iron Age, fewer to the Bronze Age.

There are a few **Roman era** sites in the Tribanj territory. At Gradina above Šibuljina life continued – although less intensely – even during the Roman rule. At Sv. Trojica (St. Trinity) life went on during the Late Roman period. Here we can find remnants of a Byzantine fort, one of the largest 6th century forts, a type known everywhere from Mljet to Istria. It was built on the slopes of the prehistoric settlement Gradina, 60 m above sea level. Some of its parts are extremely well preserved. The church of St. Trinity is connected to the fort.

In **the Early Middle Ages** this territory – as well as a larger part of Dalmatia – was settled by the Croatians, who began their political and cultural development in their new dwellings. In the broader Starigrad territory no traces of Croatian settlement that would be similar to those in the nearby Ravni kotari territory have been discovered so far. Such finds are to be expected in the wider Starigrad-Paklenica area.

The churches of *Mandalina* (St. Mary Magdalene) in the village of the same name and of sv. Ante (St. Anthony) in Ljubotić could have belonged to the medieval sacral architecture within the broader

Tribanj territory. This will be easily ascertained by future investigations. According to pottery finds, the settlement at St. Trinity near Šibuljina existed continually throughout the Medieval and Early Modern periods, albeit on a limited scale.

There are several sites with mirila in the Tribanj area.

All archaeological sites in the Velebit mountain range discovered so far – from St. Mary Magdalene to the new bridge of Maslenica – together with the plenitude of mirila, could be incorporated into the tourist offer of the area, especially if they were presented as a part of cultural tourism.

This chapter provides information on the religious dimension of mirila and their role in rituals. It presents information on the relation between a mirilo and a grave until the mid 20th century, and later on, when mirila lost their meaning. The double etymology of mirila is explained, as are certain beliefs connected to the funeral ritual. Religious remnants that show the universal significance of the Sun in the everyday life of the Velebit inhabitants are demonstrated, together with relevant information, witnessed by the author, such as the morning prayer addressed to the Sun.

During the funeral ritual, the deceased were positioned on the bier with their legs forward. They would always “look” towards the East, while at the mirilo, they bade farewell to the Sun for the very last time. This undoubtedly contains a certain symbolic meaning that opens the problem of the spiritual and transcendental dimension of mirila (the soul in relation to the Sun) that should be investigated.

The continuation of the chapter presents the epigraphic and artistic characteristics of the mirila from Southern Velebit, where the tradition was preserved until the mid 20th century. The first part offers a classification and analysis of the inscriptions from the slab near the head (*uzglavnica*). The second part presents the classification of iconographic motifs and an attempt to interpret them. In the iconographic section we attempted to demonstrate the origin and significance of individual motifs/symbols from the prehistoric period to medieval monuments. Mirila show a graphic continuity of these motifs and probably also of their meaning.

The classification of the inscriptions begins with a shortened formula and continues to expand. The first group of abbreviations are merely initials and/or initials together with a cross as a symbol of death. In the second group the year or the full date of death is added. In the third group, various abbreviated or full formulas are added: R(ođen = born), U(mra/la = died), DN(dana = on the day), G(odine = in the year), BP (B(oga/je/i) P(omilova) = Lord, have mercy on him/her). It is impossible to determine the identity of the deceased solely by the initials, however using the initials it is possible to identify individual clan family names at a certain location (e.g. Š. M. = the Marasović clan on the mirila of Glavčice).

The fourth group reveals the full identity of the deceased person – the complete anthroponym (first name and family name or family name and first name). Furthermore, full formulas or abbreviations are also used in previous groups. Sometimes a name of a family member (father or husband) is added to the anthroponym. Some inscriptions do not reveal the identity, but only the year of death and the sign of the cross.

Most inscriptions were carved without a concept or set rules determining the order and priorities or any set notion of how the formulas should be included into the inscription field. Therefore, it can be concluded that an inscription was the stonecutter's idea, although it must have sometimes met the wishes and economic power of the family. Likewise, the heterogeneous onomastic scheme and the arrangement of extra formulas were made arbitrarily, with noticeable orthographic and morphological deficiencies. The style is extremely rustic.

The arrangement of the ornamental motifs and artistic symbols can be found – as previously stated – in the second part. The principal iconographic contents consist of graphic symbols, of which the cross is the fundamental one. It is the prevalent religious symbol and the most common sign on mirila, where it comes in three basic forms: a plain cross, an ornamented cross and an anthropomorphic cross. Beside their religious significance, plain crosses are significant in two additional

ways: as symbols of death and as decorative additions to ornamental motifs. Plain crosses can come in the following forms: Latin cross, Greek cross, cross pommee, cross potent, cross crosslet, double (archiepiscopal) cross, and Saint Andrew's cross. Such crosses are found at all localities within the Starigrad-Paklenica municipality. Several variants of the cross-trident motif could be attributed to this group. The originally prehistoric trident as an independent motif is found in the Tribanj area (the Korita mirila, Sirno Selo mirila, and Rastovci mirila). However, its variations can also be found in the Starigrad-Paklenica area and in Seline (the Kosa Magaška mirila). In its various variations, the cross can stand alone, but more commonly it is a part of a broader motif (ornamental cross).

Swastika as the sun cross can also be found on mirila. In its original prehistoric form it is to be found on the Rastovci mirila, and as an ornamental variant - double swastika - on the mirila Nad Kruškovcem. In addition to the swastika, a double cross is to be found at the same locality.

Certain ornamented crosses on the Rastovci mirila offer the impression of ideograms. In the iconographic arrangement, various graphic forms are added to the plain cross motif. In the entire depiction they appear as picture writing.

In their composition, variants of ornamental crosses on the Opuvani dolac mirila synthesize the following well-known iconographic motifs: a plain cross, trident, swastika, volute and small hollows. Decoratively enriched in such a way, these motifs seem more ornamental than symbolic.

The most outstanding amongst the astral motifs is the sun cross (wheel, circle). This cross has been documented on the Opuvani dolac, Glavčice, Nad Kruškovcem, Kosa Dobroselska and Grabove Doline mirila. It can be found in several variants: a cross in a circle, a circle with rays, with a cross and small hollows, a rosette and a stylized sun shape. The sun circle variant with petals is the most common on the Opuvani dolac and Glavčice mirila. Throughout history the pentagram motif found its place in artistic depictions as an astral symbol with diverse symbolic meanings.

The group of anthropomorphic motifs consists of an anthropomorphic cross (Zapadnjari mirila), a stylized human form (mirila Nad Kruškovcem) and an anthropomorphic solar shape (Rastovci mirila).

The iconographic motifs have opened multiple questions, which cannot be clearly answered despite certain analogies. Nevertheless, it could be stated that pre-Christian origins are hidden in the beliefs connected to mirila, irrespective of the Christian ideology. This is not confirmed merely by the tradition and written sources, but also by the iconography.

Analiza mirila prikupljenih na lokalitetima Rastovci ($n = 256$) i Kruščica-Korita ($n = 72$) pokazuje kako dimenzije tih spomenika ne odgovaraju duljinama tijela pokojnika koji su preneseni na groblje. Do toga sam zaključka došao koristeći neparametrijske, multivariantne i univariantne statističke analize i slijedeći algoritam istraživanja.

Raspon dimenzija (od 52 do 210 cm) sugerira da su se mirilima obilježavala i djeca i odrasle osobe. Prvi korak k rješavanju problema sastoji se stoga u izračunavanju granične vrijednosti kojom bi se povukla razlika između mirila djece i mirila odraslih osoba. Drugi se pak korak sastoji u izračunavanju vrijednosti za razlikovanje između mirila odraslih muškaraca i žena. Uspijemo li doći do tih podataka, moći ćemo izračunati prosječne visine muškaraca i žena na spomenutim nalazištima te ih usporediti s različitim istodobnim povijesnim populacijama, kao i s današnjom hrvatskom populacijom. Bitne razlike između tih vrijednosti pokazale bi da mirila nisu determinirana isključivo dimenzijama tijela pokojnika. Na odvojenim muškim i ženskim mirilima mogu se obaviti i analize koje testiraju je li distribucija tih vrijednosti normalna. Uvezši u obzir relativno velik broj prikupljenih mjera, bitno odstupanje od normale distribucije također bi sugeriralo da mirila ne predstavljaju pouzdano prikaz visine muškaraca i žena na nalazištima Rastovci i Kruščica-Korita.

Brojna istraživanja različitih modernih i arheološko-povijesnih populacija iz različitih dijelova svijeta pokazala su da postoje ne samo bitne razlike između prosječnih visina različitih populacija, već i da se te vrijednosti tijekom vremena mogu značajno mijenjati unutar jedne populacije. Stoga sam, da bih pouzdano odredio graničnu vrijednost koja će razlikovati između muških i ženskih mirila na nalazištima Rastovci i Kruščica-Korita, morao aproksimirati visinu muškaraca i žena koji su tijekom 18. i 19. stoljeća živjeli u ovom dijelu Hrvatske.

U tu sam svrhu u osteološkoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti potražio dobro uščuvane kosture koji pripadaju povijesnim populacijama nastanjenima razmjerno blizu lokaliteta Rastovci i Kruščica-Korita. Zbirka sadrži takve kosture s dva nalazišta: riječ je o gradskim grobljima u Rijeci i Sisku, koja su se koristila od 17. do 19. stoljeća. Izmjerio sam bikondilarne duljine lijevih femura na dobro uščuvanim kosturima gdje se spol mogao pouzdano odrediti na temelju morfoloških razlika u građi između zdjeličnog obruča i lubanje muškaraca i žena. To je mjereno, uz pomoć Pearsonove jednadžbe za određivanje visine tijela na temelju dimenzija femura, dalo visine muškaraca i žena koji su od 17. do 19. stoljeća živjeli u ovom dijelu Hrvatske. Izračunate visine podvrgnuto sam diskriminantno-funkcijskoj analizi i dobio jednu funkciju kojom se može razlikovati muškarce i žene na temelju njihovih visina, s točnošću od 97,9 %. Granična vrijednost bila je 162,75 cm.

Sličan pristup koristio sam da bih odredio graničnu vrijednost kojom bi se razlikovala djeca od odraslih osoba, s time da sam koristio standarde za duljinu femura moderne djece. Iz tog sam razloga, uvezši u obzir čimbenike kao što su sekularni rast i bitno poboljšana prehrana suvremene djece u odnosu na djecu koja je živjela od 17. do 19. stoljeća, za granicu između djece i odraslih osoba uzeo duljinu femura dvanaestogodišnje djevojčice manje jednu standardnu devijaciju, a prema standardima izmjenjrenima na suvremenoj djeci iz Kanade. Granična vrijednost koju sam pritom dobio bila je 148,0 cm; to znači da sam smatrao da sve vrijednosti manje od 148,0 cm u čitavom uzorku mirila predstavljaju djecu, vrijednosti između 149,0 i 163,0 cm žene, a one veće od 164,0 cm muškarce.

Primjenivši te kriterije na mirila iz Vukića i Kruščica-Korita dobio sam spolnu distribuciju u kojoj je malo više od polovice (52,0 %) mirila iz Vukića pripadalo djeci, dok su muškarci (80/256 ili 31,2 %) bili zastupljeniji od žena (43/256 ili 16,8 %) u omjeru 1,86 : 1,00. U uzorku iz Kruščica-Korita

najviše su bili zastupljeni muškarci (37/72 ili 51,4 %), a slijedila su ih djeca (22/72 ili 30,6 %) i tek onda žene (13/72 ili 18,0 %). Omjer između muškaraca i žena na ovome nalazištu iznosi 2,85 : 1,00.

S obzirom na svjetski standard po kojemu prosječna visina djeteta od tri godine iznosi 100,00 cm, analiza dječjih mirila pokazala je da je većina spomenika (60,7 %) obilježavala djecu stariju od tri godine.

Analiza muških i ženskih mirila pokazala je da se na nalazištu Kruščica-Korita (n = 50) prosječna visina muškaraca povećala za 3,45 cm tijekom razdoblja od 18. do 19. stoljeća, a visina žena za 2,53 cm. U bitno većem uzorku iz Vukića (n = 123) zabilježen je značajno manji rast od 1,76 cm kod žena, dok su se muškarci tijekom istog razdoblja smanjili za 1,01 cm (od 182,03 u 18. stoljeću do 181,02 cm u 19. stoljeću).

Analiza muških i ženskih mirila također je pokazala da je prosječna visina muškaraca u Rastovcima i Kruščici-Korita iznosila 181,9 cm (s. d. = 12,9 cm), dok je prosječna visina žena bila 156,0 cm (s. d. = 4,4 cm), što sugerira da je razlika u visini između prosječnog muškarca i žene na tim lokalitetima iznosila čak 25,9 cm. Usporedbe radi, razlike između prosječnih visina muškaraca i žena na istodobnim lokalitetima u Rijeci i Sisku bila je 12,9 cm, dok je razlika između prosječne visine muškarca i žene danas u Hrvatskoj 12,1 cm.

Vrijednosti mirila pokazuju i da su muškarci iz Vukića i Kruščica-Korita u prosjeku bili 13,7 cm viši od onih iz Rijeke i Siska te čak 7,9 cm viši od modernih Hrvata. U isto je vrijeme visina žena na nalazištima Rastovci i Kruščica-Korita gotovo identična visinama žena iz Rijeke i Siska (razlika je svega 0,7 cm), a bitno niža od prosječne visine modernih Hrvatica (za 5,9 cm).

Kolmogorov-Smirnov analiza koja testira je li distribucija u nekom uzorku normalna pokazuje da ni muškarci niti žene u uzorku iz Kruščica-Korita nemaju normalnu distribuciju. Distribucija vrijednosti muških mirila iz Vukića također nije normalna, dok ona ženskih mirila jest. Na razini čitavog analiziranog uzorka mirila žene imaju normalnu distribuciju, dok mirila muškaraca nemaju.

Sumirajući sve dobivene rezultate, podatci prikupljeni različitim analizama pokazuju da su mirila vjeran prikaz duljine tijela pokojnika samo ako su: a) stanovnici Vukića i Kruščica-Korita živjeli u zajednicama u kojima je muškaraca bilo dva puta više nego li žena, b) ako je mortalitet djece u tim zajednicama bio bitno različit od mortaliteta djece na svim drugim arheološko-povijesnim lokalitetima u Hrvatskoj s niskom stopom smrtnosti tijekom prve tri godine života i vrlo visokom smrtnosti u razdoblju između četvrte i dvanaeste godine, c) ako su se muškarci iz Vukića u prosjeku smanjili za 1 cm tijekom 18. i 19. stoljeća, dok su žene iz njihove zajednice tijekom istog razdoblja narasle za prosječno 1,76 cm, d) ako ni muškarci iz Vukića, niti oni iz Kruščica-Korita nisu imali normalnu distribuciju visine, a u prosjeku su bili gotovo 26 cm viši od žena iz svojih zajednica, e) ako su muškarci iz Vukića i Kruščica-Korita bili značajno viši i od svojih suvremenika iz Rijeke i Siska, i od modernih Hrvata.

Ukoliko bilo koja od tih tvrdnji nije točna – a nema valjanog razloga zašto bi i jedna bila – tada su mirila označavala nešto drugo, a ne duljinu tijela pokojnika.

Andrej
PLETERSKI

There are several starting-points for the chronological determination of mirila. The first, the simplest and most reliable starting point is represented by the date inscription on the stones (dating between 1717 and 1971). The second starting point is the stratigraphic relationship between the mirila.

The construction of mirila changed through time. It seems that at least some changes in the construction design in the mirila from Kruščica and Korita occurred fast and relatively at the same time, hence they can be used for chronological determination. Mirila at which the beds are made of two or even more rows of parallel stones (fig. 9.1) appear to be older. They occupy the central part of both mirilišta. The only mirilo with an inscription stone constructed in this way is MK56 which carries the year 1717. All other inscription stones begin to appear from 1812 onwards, while the stones in their beds are positioned in a single row. The row of mirila MK49–MK52 indicates that beds with one row of stones came into existence shortly before 1812. The topographic chronology can be established for both mirilišta, for they grew larger with time and the transition from one way of building beds to another was relatively fast and occurred around the year 1812. Chiselling the surface of individual stones can be seen as a younger phenomenon. This phenomenon and beds with more than one row of stones are almost entirely mutually excluding. Therefore it seems that stones were only chiselled from around 1812 onwards. This technique was primarily used for the stones positioned at the head and feet (fig. 9.3), while the stones forming the bed were not chiselled as often (fig. 9.4). The first bed made entirely of chiselled blocks, MK43, was created as late as 1885. However, this technique prevailed only after World War I.

The changes in beliefs are hinted over time and such a hint might be represented by the use of the sign of the cross. There are certain mirila that do not have any signs at all. Since they lie in the central part of both mirilišta (fig. 9.5), a reasonable explanation would be that they are the oldest mirila. This group of mirila is partially connected to the mirila at which the stone next to the feet is higher than the stone next to the head (fig. 9.6), which might indicate the significance of looking towards the feet. This is proven by mirila that only have signs at the feet (fig. 9.7), almost always on the higher stone. The next group are mirila with signs both at the feet and at the head (fig. 9.8), while the last group only has signs at the head (fig. 9.9). An interesting feature of the mirila from the last group is that they are evenly spread out and their inscription slabs belong to the entire period of mirila building. This indicates that the practice of making a single sign at the head existed during the entire period of the mirilište, simultaneously with other relationships to the cross. Therefore, a change in beliefs can be used as a time indicator in a chronological analysis; however this has to be done with great care and in combination with additional indicators.

Mirila form shorter or longer rows. The deceased were laid down in the vicinity of older mirila in order to be “appeased”. In this way, a row of mirila was created with the oldest mirilo at one end and the youngest at the other. The second possibility was that the oldest mirilo was in the middle and younger mirila spread in both directions. The directions can be identified with the indicators described above: years inscribed on the stones, stratigraphic relationships, changes in the construction of mirila, the use of the sign of the cross. All of these can provide a spatial and chronological sequence of individual mirila types (fig. 9.10). The same indicators can then be used to chronologically arrange the rows of mirila and the remaining individual mirila (fig. 9.32).

The years on the mirila standing next to each other in the same row give the information as regards the time interval between them (fig. 9.34). For the most part it is not known whether two adjacent mirila belong to the same generation of burials or to more generations. Therefore ten years will be henceforth used as the smallest time interval between two adjacent mirila within the same row. This means the actual time interval can be much longer, but it is not likely to be any shorter. Even in the latter case, the difference is merely a few years, which is a negligible discrepancy in the span of a mirilište.

Considering all of the described starting points, the time of origin can be determined for every mirilo, either very precisely, with the help of the year on it, or at least approximately, determining a shorter or longer time period within which it was most likely built. The latter can be described with the relation first – last (fig. 9.36).

The arrangement of mirila through time can be illustrated with the use of a diagram. The least graduated picture is the one that was obtained from the sequence of mean values of the time of origin (fig. 9.37). Here, the possibility of a discrepancy from the actual time of origin is the smallest. The oldest preserved and recognised mirilo at the mirilište of Kruščica seems to be the MK59, originating from the end of the 17th century. The oldest two mirila at Korita are MKO08 and MKO09. Except for the two that have been mentioned, no mirilo at Korita originates from prior to the 19th century and only a few of them definitely belong to the 20th century. The mirila from Kruščica are far more evenly distributed through time.

The construction of mirila over time can be illustrated with a diagram depicting the numbers of mirila with their time span reaching across several decades (fig. 9.39). This also represents the largest possible number of new mirila within a decade. However, the height of the columns merely indicates the possibility. By no means does it indicate the actual number of mirila. The differences in height only indicate the differences in the frequency in which the mirila emerged. The prominent peak in the 19th century is largely a consequence of a greater number of loosely dated mirila from that time that are mathematically stretched over several decades and enlarge the individual columns. Merely by omitting mirila that are dated with an accuracy of 80 years or less, the height of the columns drops by almost 50 %.

However, some main features can be clearly seen. The mirilište of Kruščica came into existence at least by the end of the 17th century and was still in use in the second half of the 20th century. The mirilište of Korita shows a similar time span. Undoubtedly, the majority of mirila at both sites originate from the 19th century. This is most likely the consequence of the changes in the mirila ritual. On the other hand it could simply be a result of the increase in the number of those who could obtain their own mirilo. This thought is further supported by the observation that there are no small mirila prior to the 19th century. The bed of the shortest mirilo from the 18th century (MK62) is 143 cm long and could belong to a small woman. It was not until the 19th century that mirilo MK52, with the 83 cm long bed, was built. It is possible that it was only at this time that they started building mirila for small children.

A noticeable break was caused by World War I. The devastation of war and the political, economic and social changes after World War I were evidently so drastic that numerous old customs were abandoned. As a logical consequence, tombstones with names and dates appeared at the nearby church cemetery in 1925. The shocking circumstances of World War II and the following years probably incited the emergence of the last mirila. In difficult times, people often fall back on the wisdom of their ancestors.

Andrej
PLETERSKI

For thousands of years the tradition of covering graves with stone slabs of more or less regular shapes was known in Dalmatia. This makes the constructional development of mirila from ordinary graves highly probable.

Locals explain that mirila are oriented in the direction of the rising Sun (see Trošelj, chap. 7). The explanation that the deceased saw the Sun for the last time at the mirilište is a part of the same story. Those mirila from Kruščica and Korita that are not oriented towards the east form parallel rows. The (magnetic) azimuth of the orientation of these rows is approximately 238.5°, which means that on the site the Sun sets in that direction between December 18 and 26. This means that the direction of the mirila rows was dictated by the sunset in the time around Christmas. Symbolically, this is the very last possible glance at the Sun. It is logical that the prevalent direction of the mirila is perpendicular to the direction of the rows with the geographic azimuth 146°. In this indirect way, the mirila of Kruščica and Korita are still oriented in relation to the Sun.

The mirila of Kruščica and Korita are situated close to a prehistoric stone barrow. The barrow must have been an important symbolic spot for the people who arranged the two mirilišta sites. The line drawn from the centre of the barrow in the same direction as the rows of mirila – towards the midwinter sunset – reaches the mirila of Kruščica after 30 m (fig. 10.6). It has been demonstrated that the mirila are perpendicular to this direction. If the line connecting the barrow and the mirila of Kruščica is also turned by 90°, it reaches the oldest two mirila of Korita after 60 m. At the end of the line lies a large stone that resembles a menhir. In this context, the stone gains on importance and at the same time confirms the reconstruction of the measurement line. The stone was there to mark the end of the 60 m distance. At that time, it was undoubtedly standing erect instead of lying on its side like it does today. 30 m is constituted from 3×10 m. The distance of 10 m occurs as a measurement unit at the Kruščica mirila. All the mirila dated prior to 1789 can be covered with a square with the side of 10 m (figs. 10.11-12), oriented according to the measurement line of the two mirilišta.

The inscription on mirilo MK56 (figs. 10.13-16) is extraordinary and enigmatic at the same time. Various contents can be deduced from it. The intention of the stone cutter to make the marks ambiguous is evident. They are artistic signs, letters and numbers. The numbers are either Roman or Arabic numerals. There are 4 Roman numerals I and 5 Arabic numerals: one 2, and the other four can be read either as a 2 or as a 7. It is possible to read them 17171717 or 17 17 17 17 (fig. 10.17) and 121212 or 12 12 12 (figs. 10.18-20). If we add them: $(1 \times 2) + (4 \times 1) + (4 \times 7) = 34 = 2 \times 17$. The two groups of Arabic numerals can also be read as 2×27 or as 2×72 . The numbers 12, 17 and the multiples of 9, especially 27, thus stand out.

If we understand the four Roman Is merely as straight lines, than they – combined with the horizontal lines – form the shape of a trident (figs. 10.26-27). Although the simple Christian interpretation in which the trident is a symbol of the Christian Trinity or the Triune God could be possible, a Latin cross is chiselled in the stone above the trident. With the above interpretation, this would be a pleonasm. It is significantly more likely that the trident here has a different meaning: it signifies the tripartite life force, composed of fire (sun, sky), water and earth. The old faith is indicated by the fact that there are tridents already on the oldest mirila. Another way of representing the triple unity was with the use of a triangular stone (fig. 10.28).

If this is a symbol of the triple unity of natural forces, then these forces can be recognised once more. The two volutes above the right vertical line obtain the meaning of the source of the celestial

river, thus signifying the sky (fig. 10.29). The left winding line has a typical snake head with the horn of a viper. Since the snake is a chthonic symbol, *i.e.* a symbol of earth, only water is now missing from the three life forces. This is represented by the wavy-lines created by the “Siamese twins” of numerals.

The research of early medieval architecture in Dalmatia showed the significance of the number 17 in construction. The vertical and horizontal lines create the impression of a rectangle in the inscription on mirilo MK56. This is one feature. Another feature is the width of the inscription which agrees with the length of the Roman foot (296.20 mm). These two facts, together with the identified number 34, might indicate that we should look for a square with the side of 34 Roman feet (10.07 m). Such are the dimensions of the square in which the oldest mirila at Kruščica lie. If the agreement is intentional, then the inscription slab represents the mirilište's building plan (fig. 10.33).

Moreover, if we consider this interpretation plausible and cover the plan of the mirilište with the inscription, then the explanation for the position of the first mirila outside the initial square can be found (fig. 10.34). Their position is at the place where the letter T is placed outside the square with the inscription. If this place was good enough for the letter T, it is good enough for the mirila. The exposed position of mirila MK29, MK61, MK62 has been thus explained, as well as the reason why there are fewer mirila at the northeast side of the square. This means that the inscription was - amongst other things - used as a geometric plan for the mirilište. This was not difficult, for it can still be seen on a daily basis.

After all that has been said, even the impression that the inscription on the headstone is the date of death, 1717/7/17, no longer seems unambiguous (fig. 10.35). If the letters T and I from the inscription have been correctly deciphered as the name Trošelj Ivan, this raises an amazing observation. If 1 and 7 – the 17, which is so many times repeated in the inscription – are removed from the date of the oldest Ivan Trošelj, the date 17 7 71 remains.

The youngest mirilo MK21 (fig. 10.36) at the mirilište also belongs to a Ivan Trošelj with the recorded date of death – 17. 7. 71. A coincidence?! At least from the mathematical perspective a coincidence is out of the question. The reason must be a cultural one, a conscious influence on the correspondence of the dates. Between the 7 and 1 of the year 71 there is a hyphen that is actually out of place. However, it obtains its place, if the 7 also depicts a trident. The apparent mistake with the letter N in the name Ivan could quite possibly be the Roman IXI, which, together with the V from the name, forms VIXI (I lived), while its anagram is XVII, *i.e.* 17 (figs. 10.37-41).

At this stage the logical question appears to be why is the measurement line of the mirila exactly 3×30 m long. The answer could be found in another measurement unit, which was used at the same time as the Roman foot. This is the so called Carolingian foot, in the Roman period also known as *pes drusianus*. The length of this foot is 333.22 mm and three feet are therefore only 1/3 of a mm shorter than 1 m. At 5 m, the multiples of the Roman and Carolingian foot align for the first time (with a minor discrepancy): 5 m equals 15 Carolingian feet (4,998 m) and 17 Roman feet (5,035 m). What is then 3×30 m? In Carolingian feet that equals 3×90 feet (89,96 m). Symbolically, this number is exceptionally strong, for it represents the magical formula 3 × 9 × 10 or 27 × 10. Calling the 27 days of a sidereal month is a spell that was used to bring back those who had left (cf. Žolobov 2004). The measurement line 3×30 m could therefore represent a formula that enables the souls of the dead to return.

In the beginning of the 19th century, the old rules began to loosen. Even children could have their own mirila. 1812 saw the beginning of a series of individualised inscriptions, while post 1818, the spatial concept from the 1717 inscription was no longer followed. The changes indicate that in the 1900s, the original concept in which an individual was merely a member of the community, which was a carefully considered whole and functioned accordingly, was abandoned. The new practice of building tombstones with inscriptions at the nearby church cemetery in Ljubotić answered the individual's need to remember the deceased. The anonymous graves near the church had previously not enabled that, while the outstanding mirila had. When modern roads were built, funeral routes changed, and when cars started to be used for the transport of the deceased, the need for new mirila eventually completely disappeared.

Andrej
PLETERSKI

The mirila from Kruščica and Korita were measured using a laser theodolite in an autonomous system and georeferenced by a pocket GPS device. The north was determined with a compass theodolite, therefore it is the magnetic north. The magnetic declination is certainly less than 2° and the magnetic north is west of the true north. Plans are based on the measured magnetic north. The same applies to the azimuths of the graves, where the magnetic declination is less than the *accuracy* of the *azimuth measurement* itself. All the dimensions in the catalogue are expressed in centimetres. The inscriptions on the memorial stones are represented in accordance with the publishing principles used by Latin Epigraphy.

ABBREVIATIONS AND BASIC TERMS

MK = mirilo from Kruščica.

MKO = mirilo from Korita.

P = heap of stones, possible remnant of an old mirilo.

Št. mirila = number of mirilo.

Postelja = bed.

Dol. = length.

Sir. = width.

Azimut = azimuth.

Kamen pri glavi = stone at the head

Viš. = height.

Znaki = signs.

Kamen pri nogah = stone at the feet

Stratigrafski odnos = Stratigraphic relationship.

Opombe = Notes.

Katja Hrobat
Inštitut za dediščino Sredozemlja
Znanstveno-raziskovalno središče Koper
Univerza na Primorskem
p. p. 14
SI-6330 Piran
katja.hrobat@zrs.upr.si

Radomir Jurić
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1
HR-23.000 Zadar
rjuric@amzd.hr

Mario Katić
Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju
Dr. Franje Tuđmana 24 i
HR-23.000 Zadar
mkatic@unzd.hr

Andrej Pleterski
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
pleterski@zrc-sazu.si

Mario Šlaus
Odsjek za arheologiju
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Ante Kovačića 5
HR-10.000 Zagreb
mario.slaus@zg.htnet.hr

Benjamin Štular
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
bstular@zrc-sazu.si

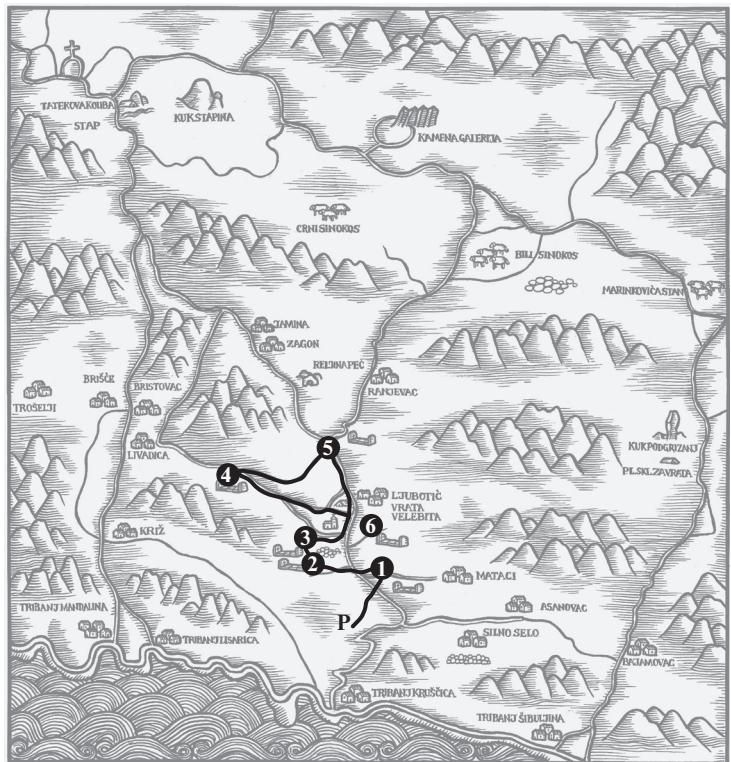
Mirjana Trošelj
Donje Vrapče 58
HR-10.000 Zagreb
troselj.mirjana@gmail.com

Tomo Vinščak
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10.000 Zagreb
tvinscak@ffzg.hr

MIRILA LJUBOTIĆ

POUČNA STAŽA
UČNA POT
INSTRUCTIVE PATH

- 1 - Mirila Sirno selo
- 2 - Mirila Korita
- 3 - Mirila Kruščica (Među klancin)
- 4 - Mirila Rastovci
- 5 - Mirila Renjovac
- 6 - Mirila Krčevine

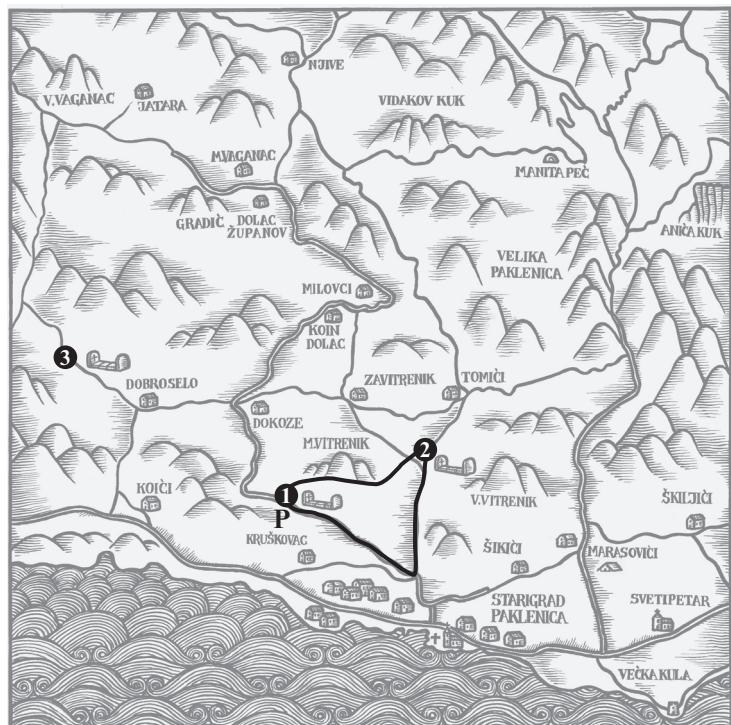

Karta / Map: Josip Zanki

MIRILA STARIGRAD

POUČNA STAŽA
UČNA POT
INSTRUCTIVE PATH

- 1 - Mirila Nad Kruškovcem
- 2 - Mirila Opuvani dolac
- 3 - Mirila Kosa Dobroselska

Karta / Map: Josip Zanki

INFO

<http://rivijera-paklenica.hr/mirila.php>

**STUDIA
MYTHOLOGICA
SLAVICA**
SUPPLEMENTA
SUPPLEMENTUM 3

ZRC / ZRC Publishing
<http://zalozba.zrc-sazu.si>
ZRC Publishing

9 789612 542054

29 €